

MADÁCH IMRE

AZ EMBER TRAGÉDIÁJA

DRÁMAI KÖLTEMÉNY

ELSŐ SZÍN

(A mennyekben. Az Úr dicstől környezetten trónján. Angyalok serege térden. A négy főangyal a trón mellett áll. Nagy fényesség.)

ANGYALOK KARA

Dicsőség a magasban Istenünknek,
Dicsérje őt a föld és a nagy ég,
Ki egy szavával híva létre mindent,
S pillantásától függ ismét a vég.
Ő az erő, tudás, gyönyör egésze,
Részünk csak az árny, mellyet ránk vetett,
Imadjuk őt a végtelen kegyért, hogy
Fényében illy osztályrészt engedett.
Megtetesült az örökös nagy eszme,
Im, a teremtés béfejezve már,
S az Úr mindentől, mit lehelni enged,
Méltó adót szent zsámolyára vár.

AZ ÚR

Be van fejezve a nagy mű, igen.
A gép forog, az alkotó pihen.
Évmilliókig eljár tengelyén,
Míg egy kerékfogát ujítani kell.
Fel hát, világim véd-nemtői, fel,
Kezdjétek végtelen pályátokat.
Gyönyörködjem még egyszer bennetek,
Amint elzúgtok lábaim alatt.

(A csillagok védszellemei különböző nagyságú, színű, egyes, kettes csillaggömböket, üstökösöket és ködcsillagokat görgetve rohannak el a trón előtt. Szférák zenéje halkan.)

ANGYALOK KARA

Milyen büszke láng-golyó jó
Önfényében elbízottan,
S egy szerény csillagcsoportnak
Épp ő szolgál öntudatlan. -
Pislog e parányi csillag,
Azt hinnéd, egy gyöngé lámpa,
S mégis millió teremtés
Mérhetetlen nagy világa. -
Két golyó küzd egymás ellen
Összehullni, szétsietni:
S e küzdés a nagyszerű fék,
Pályáján továbbvezetni. -
Mennydörögve zúg amaz le,

Távolnan rettegve nézed:
S kebelében milljó lény lel
Boldogságot, enyhe béket. -
Mily szerény ott - egykor majdan
Csillaga a szerelemnek,
Óvja őt meg ápoló kéz,
Vigaszúl a földi nemnek. -
Ott születendő világok,
Itt enyészők koporsója:
Intő szózat a hiúnak,
Csüggedőnek biztatója. -
Rendzavarva jó amott az
Üstökös rettentő képe:
S ím, az Úr szavát meghallva,
Rend lesz útja ferdesége. -
Jössz te, kedves ifju szellem,
Változó világgömböddel,
Aki gyászt és fénypalástot,
Zöld s fehér mezt váltogatsz fel.
A nagy ég áldása rajtad!
Csak előre csüggedetlen;
Kis határodon nagy eszmék
Fognak lenni küzdelemben.
S bár a szép s rút, a mosoly s könny,
Mint tavasz s tél, kört vesz rajta,
Fénye, árnya léssen együtt:
Az Úr kedve és haragja.

(A csillagok védszellemei elvonultak.)

GÁBOR FŐANGYAL

Ki a végetlen űrt kimérted,
Anyagot alkotván beléje,
Mely a nagyságot s messzeséget
Egyetlen szódra hozta létre:
Hozsána néked, Eszme! *(Leborul.)*

MIHÁLY FŐANGYAL

Ki az örökké változandót,
S a változatlant egyesíted,
Végetlent és időt alkotva,
Egyéneket és nemzedéket:
Hozsána néked, Erő! *(Leborul.)*

RÁFAEL FŐANGYAL

Ki boldogságot árjadoztatsz,
A testet öntudatra hozva,
És bölcseséged részesévé
Egész világot felavatva:
Hozsána néked, Jóság! (*Leborul.*)

(*Szünet*)

AZ ÚR

S te, Lúci fer, hallgatsz, önhitten állsz,
Dicséretemre nem találsz-e szót,
Vagy nem tetszik tán, amit alkoték?

LUCIFER

S mi tessék rajta? Hogy néhány anyag
Más-más tulajdonokkal felruházva,
Miket előbb, hogysem nyilatkozzanak,
Nem is sejtettél bennök, úgy lehet,
Vagy, ha igen, másítani nincs erőd,
Néhány golyóba összevissza gyúrva,
Most vonzza, úzi és taszítja egymást,
Néhány féregben öntudatra kél,
Míg minden megtelt, míg minden kihűlt,
És megmarad a semleges salak. -
Az ember ezt, ha egykor ellesi,
Vegykonyhájában szintén megteszi. -
Te nagy konyhádba helyzéd embered,
S elnézed néki, hogy kontárkodik,
Kotyvaszt, s magát Istennek képze li.
De hogyha elfecsérli s rontja majd
A főztet, akkor gyúlsz késő haragra.
Pedig mit vársz mást egy műkedvelőtől? -
Aztán mivégre az egész teremtés?
Dicsőségedre írtál költeményt,
Beléhelyezted egy rossz gépezetbe,
És meg nem únod véges végtelen,
Hogy az a nóta mindig úgy megyen.
Méltó-e ilyen aggastyánhoz e
Játék, melyen csak gyermekszív hevülhet?
Hol sárba gyúrt kis szikra mímeli
Urát, de torzalak csak, képe nem;
Végzet, szabadság egymást üldözi,
S hiányzik az összhangzó értelem. -

AZ ÚR

Csak hódolat illet meg, nem bírál at.

LUCIFER

Nem adhatok mást, csak mi lényegem.

(Az angyalokra mutatva)

Dicsér eléggé e hitvány sereg,

És illik is, hogy ők dicsérjenek.

Te születed őket, mint árnyát a fény,

De mindöröktől fogva élek én.

AZ ÚR

Hah, szemtelen! nem szült-e az anyag,

Hol volt köröd, hol volt erőd előbb?

LUCIFER

Ezt tőled én is szintúgy kérldhetem.

AZ ÚR

Én végtelen időtől tervezem,

S már bennem élt, mi mostan létesült.

LUCIFER

S nem érzéd-é eszméid közt az űrt,

Mely minden létnek gátjaul vala

S teremtni kényszerültél általa?

Lucifer volt e gátnak a neve,

Ki a tagadás ősi szelleme. -

Győztél felettem, mert az végzetem,

Hogy harcaimban bukjam szüntelen,

De új erővel felkeljek megint.

Te anyagot szültél, én tért nyerék,

Az élet mellett ott van a halál,

A boldogságnál a lehangolás,

A fénynél árnyék, kétség és remény. -

Ott állok, látod, hol te, mindenütt,

S ki így ösmérlek, még hódoljak-e?

AZ ÚR

Hah, pártos szellem! el előlem, el,

Megsemmíthetnélek, de nem teszem,

Számúzve minden szellemkapcsolatból

Küzdj a salak közt, gyűlöl, idegen.

S rideg magányod fájó érzetében

Gyötörjön a végetlen gondolat:

Hogy hasztalan rázod porláncodat,

Csatád hiú, az Úrnak ellenében.

LUCIFER

Nem úgy, ily könnyen nem löpsz el magadtól,
Mint hitvány eszközt, mely felesleges lett. -
Együtt teremténk: osztályrészemet
Követelem.

AZ ÚR (*gúnnyal*)

Legyen, amint kívánod.
Tekints a földre, Éden fái közt
E két sudar fát a kellő középben
Megátkozom, aztán tiéd legyen.

LUCIFER

Fukar kezekkel mérsz, de hisz nagy úr vagy,
S egy talpalatnyi föld elég nekem,
Hol a tagadás lábát megveti,
Világodat meg fogja dönteni. (*Indul.*)

ANGYALOK KARA

El Isten színétől, megátkozott,
Hozsán' az Úrnak, ki törvényt hozott. -

MÁSODIK SZÍN

(A paradicsomban. Középen a tudás és az örökélet fái. Ádám és Éva jönnek, különféle állatok szelíd bizalommal környezik őket. Az ég nyílt kapuján dics [glória] sugárzik elő, s angyali karok halk harmóniája hallik. Verőfényes nap.)

ÉVA

Ah, élni, élni: melly édes, mi szép!

ÁDÁM

És úrnak lenni mindenek felett.

ÉVA

Érezni, hogy gondoskodnak felőlünk,
És mindezért csupán hálát rebegnünk
Ahhoz, ki nyújtja mind e kéjeket.

ÁDÁM

A függés, látom, életelv neked. -
Szomjúzom, Éva, nézd, mi csábosan
Néz e gyümölcs ránk.

ÉVA

Majd szakítok egyet.

AZ ÚR SZAVA

Megállj, megállj, egész földet neked
Adám, csak e két fát kerüld, kerüld,
Más szellem óvja csábgyümölcseit,
S halállal hal meg, aki élvezi. -
Amott piroslik a szőlőgerezd,
Ott enyhe árnyék kínál nyugalommal,
Ragyogó délnek tikkasztó hevében.

ÁDÁM

Csodás parancs, de úgy látszik, komoly.

ÉVA

Mért szebb e két fa, mint más; vagy miért
Épp ez tilalmas?

ÁDÁM

Hát mért kék az ég,
Miért zöld a liget - elég, hogy úgy van. -
Kövessük a szót, jőj utánam, Éva.

(Letelepednek egy lugosban.)

ÉVA

Hajolj keblemre, én meg majd legyezzek.

(Nagy szélroham, Lucifer a lombok között megjelenik.)

ÁDÁM

Hah, nő! mi ez, nem hallék még hasonlót.
Miként ha ellenséges idegen
Erő tört volna rajtunk.

ÉVA

Reszketek.
Az égi zengzet is elhallgatott.

ÁDÁM

Itt kebleden, úgy tetszik, hallom azt még.

ÉVA

Én meg, ha ott fenn a dics elborul,
Itt lenn találom azt szemedben, Ádám.
Hol is lelhetném másutt kívüled,
Kit létre is csak hő vágyad hozott,
Mint - fényárjában a fejedelmi nap -
A mindenségben árván hogy ne álljon -
A víz színére festi önmagát
S enyelg vele, örül, hogy társa van,
Nagylelkűen felejtven, hogy csupán
Saját tüzének halvány mása az,
Mely véle együtt semmivé borulna.

ÁDÁM

Ne szólj így, Éva, meg ne szégyeníts.
Mi a hang, hogy ha nincs, ki értené?
Mi a sugár, ha szín nem fogja fel?
Mi volnék én, ha mint visszhang- s virágban,
Benned szebb létre nem feselne létem,
Melyben saját magam szerethetem?

LUCIFER

E lány enyelgést mért is hallgatom? -
Elfordulok, másképp oly szégyen ér még,
Hogy a hideg számító értelem
Megírigylendi a gyermekkedélyt.

(Egy madárka énekelni kezd egy közel ágon.)

ÉVA

Hallgasd csak, Ádám, óh, mondd, érted-é
E kis bohó szerelmes énekét?

ÁDÁM

Én a patak zugását hallgatám,
És azt találom, szintén így dalolt.

ÉVA

Minő csodás összhang ez, kedvesem,
E sokszerű szó és egy értelem. -

LUCIFER

Mit késem ennyit? fel munkára, fel,
Megesküvém vesztökre, veszniök kell.
S kételkedve állok mégis újra meg,
Nem küzdök-é hiába a tudás,
A nagyravágyás csábos fegyverével
Öellenek, kik közt, mint menhely áll,
Mely lankadástól óvja szívöket,
Emelve a bukót: az érzélem.
De mit töprengek. Az nyer, aki mer.
*(Új szélroham. Lucifer a megrettenő emberpár előtt megjelenik. A dics elborul.
Lucifer kacag.)*
Mit álmétkodtok? - *(Évához, ki futásnak indul.)*
Óh, megállj, kecses hölgy!
Engedd egy percre, hogy csodáljalak.
(Éva megáll s lassanként felbátorodik.)
(félre) E mintakép milljószer újuland meg.
(fent) Ádám, te félsz?

ÁDÁM

Tőled, hitvány alak?

LUCIFER

(félre) Ez is jó ős a büszke férfinemnek.
(fent) Üdvöz légy, szellem-testvér!

ÁDÁM

Mondd, ki vagy?
Alulról jössz-e hozzánk, vagy felülről?

LUCIFER

Amint tetszik, nálunk ez egyre megy.

ÁDÁM

Nem tudtam, hogy van ember még kívülünk.

LUCIFER

Hohó! nagyon sok van még, mit te nem tudsz,
S nem is fogsz tudni. Vagy a jámbor agg
Azért teremtett volna-é porondból,
Hogy a világot ossza meg veled?
Te őt dicséred, ő téged kitart,
Megmondja, végy ebből és félj amattól,
Óv és vezet, mint gyapjas állatot;
Hogy eszmélj, szükséged nem is lehet.

ÁDÁM

Hogy eszméljek? - S nem eszmélnék-e hát:
Nem érzem-é az áldó napsugárt,
A létezésnek édes örömét
És Istenemnek végtelen kegyét,
Ki engemet tön e föld istenévé?

LUCIFER

Ezt tartja tán az a kis féreg is,
Mely a gyümölcsöt eszi el előled,
Meg a sas, melly a kis madárra csap.
Avagy mi tesz nemesbbé tégedet?
Egy szikra az, mely bennetek dereng,
Egy végtelen erőnek mozzanása;
S mint a pataknak egyes habjai,
Egy percre felcsillogva visszahullnak
Közös medröknek szürke mélyibe. -
Igen, tán volna egy, a gondolat,
Mely öntudatlan szűdben dermedez,
Ez nagykorúvá tenne, önerődre
Bízában, hogy válassz jó és rossz között,
Hogy önmagad intézzed sorsodat,
S a gondviselettől felmentene.
De trágyaféregül tán jobb neked
Tenyészni kis körödnek lágy ölében,
S tudás nélkül elfogyni étleteddel. -

Nagy kényelem a megnyugvás hitünkben;
Nemes, de terhes, önlábunkon állni. -

ÁDÁM

Nagy dolgokat mondsz, szédülök belé.

ÉVA

Én lelkesülök, szép s új dolgokat mondsz.

LUCIFER

De a tudás nem volna még elég;
Hogy testesüljön nagyszerű művekben,
A halhatatlanság is kellene.
Mit képes tenni az arasznyi lét?
E két fa rejti mind e birtokot,
S ettől tiltott el, aki alkotott.
Tudsz mint az Isten, azt ha élvezed,
Ettől örök ifjú marad kecsed.

ÉVA

Mégis kegyetlen a mi alkotónk!

ÁDÁM

De hátha megcsalsz? (*A dics kissé kitisztul.*)

ÉGI KAR

Jaj neked, világ,
Az ős tagadás kísért.

AZ ÚR SZAVA

Ember, vigyázz!

ÁDÁM

Mi hang ez ismét?

LUCIFER

A szél gallyakat ráz.
Segítsetek
Ti elemek,
Az embert nektek
Szerezni meg. -
(*Szélroham, a dics elborul.*)
E két fa az enyém!

ÁDÁM

Ki vagy tehát te?
Hisz olyannak tűnsz fel, mint mi vagyunk.

LUCIFER

Nézd ott a sast, mely felhők közt kovályg,
Nézd e vakondot, földet túrva lenn,
Mindkettőt más-más láthatár övedzi.
A szellemország látköröd-kivül van,
És ember az, mi legmagasb neked.
Az ebnek is eb legfőbb ideálja
S megtisztel, hogyha társaul fogad.
De éppen úgy, miként te őt lenézed,
És állsz felette végzete gyanánt,
Áldást vagy átkot szórva istenül rá,
Épp úgy tekintünk rátok mi alá,
A szellemország büszke részesei.

ÁDÁM

S azoknak volnál hát te egyike?

LUCIFER

Igen, erősek közt a leghatalmasb,
Ki ottan álltam az Úr trónja mellett,
S legszebb dicséből osztályom kijárt.

ÁDÁM

Mért nem maradtál hát a fényes égben,
E porvilágra mért jövél közénk?

LUCIFER

Megúntam ott a második helyet,
Az egyhangú, szabályos életet,
Éretlen gyermek-hangu égi kart,
Mely mindég dicsér, rossznak mit se tart.
Küzdést kívánok, diszharmóniát,
Mely új erőt szül, új világot ad,
Hol a lélek magában nagy lehet,
Hová, ki bátor, az velem jöhet.

ÁDÁM

Megmondta Isten, hogy büntetni fog,
Ha más utat választunk, mint kitűzött.

ÉVA

Miért büntetne? - Hisz, ha az utat
Kitűzte, mellyen hogy menjünk, kívánja,
Együttal ollyanná is alkotott,
Hogy vétkes hajlam másfelé ne vonjon.
Vagy mért állított mély örvény fölé,
Szédelő fejjel, kárhozatra szánva. -
Ha meg a bűn szintén tervében áll,
Mint a vihar verőfényes napok közt,
Ki mondja azt vétkesbnek, mert zajong,
Mint ezt, mivel éltetve melegít?

LUCIFER

Lám, megjelent az első bölcselő!
Nagy sor jövend utánad, szép hugom,
Mely milljó úton ezt vitatja újra;
A tébolydába téved sok közülök,
Sok visszaretten, révbe egy sem ér.
Hát hagyjatok fel az okoskodással,
Minden dolognak oly sok színe van,
Hogy aki mindazt végigészleli,
Kevesbet tud, mint első pillanatra,
S határozatra jőni rá nem ér.
A tett halála az okoskodás. -

ÉVA

Én hát szakítok egyet a gyümölcsből.

ÁDÁM

Megátkozá az Úr.
(Lucifer kacag.)
De csak szakíts.
Jöjön reánk, minek ránk jőni kell,
Legyünk tudók, mint Isten.

(A tudás almáját előbb Éva, aztán Ádám megízleli.)

ÉVA

S e felett
Örökké ifjak. -

LUCIFER

Erre, erre csak.
A halhatatlanságnak fája ez.
Siessetek hát!

(A másik fa felé vonja őket, egy Kerub lángoló karddal útjokat állja.)

KERUB

Félre, bűnösök.

AZ ÚR SZAVA

Ádám, Ádám! elhagytál engemet,
Elhagylak én is, lásd, mit érsz magadban.

ÉVA

Végünk van.

LUCIFER

Csüggedtek?

ÁDÁM

Korántse hidd.

Csak ébredésem borzongása ez. -
El innen, hölgyem, bárhová - el, el!
Idegen már s kietlen ez a hely.

ÉGI KAR

Ah, sírjátok testvéri könnyeket,
Győz a hazugság - a föld elveszett. -

HARMADIK SZÍN

(Pálmafás vidék a paradicsomon kívül. Kis durva fakaliba. Ádám cövekeket ver le kerítésül. Éva lugost alkot. Lucifer.)

ÁDÁM

Ez az enyém. A nagy világ helyett
E tér lesz otthonom. Birok vele,
Megvédem azt a kártevő vadaktól,
És kényszerítem nékem termeni.

ÉVA

Én meg lugost csinállok, éppen olyat,
Mint az előbbi, s így körénk varázsolom
A vesztett Édent.

LUCIFER

Vajh, mi nagy szavat
Mondottatok ki. A család s tulajdon
Lesz a világnak kettes mozgatója,
Melytől minden kék s kín születni fog.
És e két eszme nő majd szüntelen,
Amíg belőle hon lesz és ipar,
Szülője minden nagynak és nemesnek,
És felfalója önnön gyermekének.

ÁDÁM

Rejtélyeket beszélsz. Igérted a
Tudást, az ösztön kékéről lemondtam
Érette, hogy, bár küzdve, nagy legyek.
S mi az eredmény.

LUCIFER

Hát nem érzed-e?

ÁDÁM

Érzem, hogy Isten amint elhagyott,
Üres kézzel taszítván a magányba,
Elhagytam én is. Önmagam levék
Enistenemmé, és amit kivívok,
Méltán enyém. Erőm ez, s büszkeségem.

LUCIFER *(félre)*

Hiú báb, mostan fittyet hánysz az égnek,
Meglátjuk szíved, villámok ha égnek.

ÉVA

Nekem meg büszkeségem az csupán,
Hogy a világnak anyja én leszek.

LUCIFER *(félre)*

Dicső eszmény, mit e nő szíve hord,
Megörökíteni a bűnös nyomort.

ÁDÁM

Mit is köszönjek néki? puszta létem?
Hisz ez a lét, ha érdemes leszen
Terhére, csak fáradságom gyümölcse.
A kéjet, amit egy ital viz ad,
Szomjam hevével kell kiérdemelnem,
A csók mézének ára ott nagyon -
Amely nyomán jár - a lehangolásban.
De hogyha a hálának csatja mind
Le is hullt rólam, bár szabad levék
Alkotni sorsom és újból lerontni,
Tapogatózva, amit tervezék -
Ahhoz segélyed sem kellett talán,
Még bírta volna azt saját erőm.
S te nem mentél meg a súlyos bilincstől,
Mellyel testem por földéhez csatol.
Érzem, bár nem tudom nevét, mi az,
Talán egy hajszál - annál szégyenebb, -
Mi korlátozza büszke lelkemet.
Nézd, ugranám, és testem visszahull,
Szemem, fülem lemond szolgálatáról,
Ha a távolnak kémlem titkait;
S ha képzetem magasb körökbe von,
Az éhség kényszerít, hunyászkodottan
Leszállni ismét a tiprott anyaghoz.

LUCIFER

Ezen kötél erősb, mint én vagyok.

ÁDÁM

Ah, úgy te gyöngye szellem vagy igen,
Ha e láthatlan pókháló, e semmi,
Mit százezer lény észre sem veszen,
S hálója közt szabadság érzetével
Fickándozik, mit csak néhány kivált
Magasb szellem sejt, még dacol veled.

LUCIFER

S csakis ez az, mi velem bír dacolni,
Mert szellem, mint én. Vagy tán azt hiszed,
Hogy, mert elrejtve munkál s zajtalan,
Nem is erős? - Ne hidd, homályban ül,
Mi egy világot rendít és teremt,
Mert látásától megszédülne a fej.
Csak ember műve csillog és zörög,
Melynek határa egy arasznyi lét.

ÁDÁM

Hagyd megtekintnem hát e működést
- Egy percre csak, keblem, tudod, erős -,
Mely rám befolyhat, aki enmagamban
Olyan különvált és egész vagyok.

LUCIFER

„Vagyok” - bolond szó. Voltál és leszesz.
Örök levés s enyészet minden élet.
De nézz körül és láss szellem-szemekkel. -

ÁDÁM *(Amit a következőkben mond, mind láthatóvá is lesz.)*

Mi áradat buzog fel így körültem
Magasba törve szakadatlanul
Hol kétfelé vál, s a földcsarkokig
Vihar gyanánt rohan.

LUCIFER

Az a melegség,
Mely életet visz a jegek honába.

ÁDÁM

Hát e két lángfolyam, mely zúgva fut
Mellettem el, hogy félek, elsodor,
És mégis érzem éltető hatását:
Mi az, mi az? elkábulok belé.

LUCIFER

Ez a delej.

ÁDÁM

Alattam ing a föld.
Amit szilárdnak és alaktalannak
Tartottam eddig, forrongó anyag lón,
Ellentállhatlan, melly alak után tör,
Életre küzd. Amarra mint jegec,
Emerre mint rügy. Óh, e zúr között

Hová lesz énem zárt egyénisége,
Mivé leszesz testem, melyben szilárd
Eszköz gyanánt oly dőrén megbizám
Nagy terveimben és nagy vágyaimban.
Te elkényeztetett gyermek, ki bajt
S gyönyört szerezsz számomra egyiránt,
Nehány marok porrá sülyedsz-e csak,
Míg többi lényed víz és tünde lég,
Mely még imént piroslott és örült,
S legott voltammal a felhőbe gőzölt.
Minden szavam, agyamban minden eszme
Lényemnek egy-egy részét költi el,
Elégek! - és a vészhozó tüzet
Talán rejtélyes szellem szítogatja,
Hogy melegedjék hamvadásomon. -
El e látással, mert megőrülök.
Ily harcban állni száz elem között
Az elhagyottság kínos érzetével,
Mi szörnyü, szörnyü! - Óh, miért lökém el
Magamtól azt a gondviseletet,
Mit ösztönöm sejtett, de nem becsült,
S tudásom óhajt - óh, de hasztalan.

ÉVA

Úgy-é, úgy-é, hasonlót érzek én is.
Ha majd te harcolsz a fenevadakkal,
Vagy én lankadva kertünk ápolom,
Körültekintek a széles világon,
És égen-földön nem lesz egy rokon,
Nem egy barát, ki biztasson vagy óvjon.
Nem így volt ám ez egykor, szebb időben.

LUCIFER (*gúnyosan*)

Hiszen, ha oly kicsinyes lelketek,
Hogy fáztok ápoló gond s kéz ne'kül,
S alárendeltség oly szükségetek:
Idézek én fel Istent számotokra,
Ki nyájasabb lesz, mint a zord öreg:
E földnek szellemét, ismérem őt
Az égi karból, szép szerény fiú. -
Jelenjél meg szellem,
Látod, nem bírsz velem,
Az ősi tagadás
Hív, hisz nem merne más.

*(A földből lángok csapnak föl, tömör fekete felhő képződik szivárvánnyal, iszonyúan menny-
dörögve.)*

LUCIFER *(hátralépve)*

Ki vagy te, rém - nem téged hívtalak,
A föld nemtője gyöngé és szelíd.

A FÖLD SZELLEMÉNEK SZAVA

Mit gyöngéül látál az égi karban,
Az önkörében végtelen, erős. -
Im, itt vagyok, mert a szellem szavának
Engednem kelle, ámde megjegyezd,
Hogy fölzaklatni s kormányozni más.
Ha felveszem saját képem, leroskadsz,
S eme két féreg itt megsemmisül.

LUCIFER

Mondd hát, hogyan fér büszke közeledbe
Az ember, hogyha istenül fogad?

A FÖLD SZELLEMÉNEK SZAVA

Elrészletezve vízben, fellegekben,
Ligetben, mindenütt, hová benéz
Erős vágyakkal és emelt kebellet. *(Eltűnik.)*

(A ligetet, forrást tünde játszi nimfák népesítik.)

ÉVA

Ah, nézd e kedves testvér-arcokat,
Nézd, nézd, mi bájosan köszöntenek,
Nincs többé elhagyottság, rengeteg,
A boldogság szállott közénk velek.
Ők adnak bűnkben biztató szavat,
A kétkedésben jó tanácsokat.

LUCIFER

Nem is kérhettek jobb helyütt tanácsot -
Kik, amint kértek, már határozátok -
Mint épp e kedves tünde alakoktól,
Kik úgy felelnek, mint kérdésetek szól:
A tiszta szívre mosolyogva néznek,
Ijesztő rémül a kétségbesőnek;
Ők kísérendnek végig száz alakban,
Százféleképpen átalváltozottan,
A fürkésző bölcsésznek üde árnya
S örökifjú sziveknek ideálja.

ÁDÁM

Mit ér, mit ér e játék csillogása,
Elöttem mely foly, nem hatok belé. -
S nekem csak egy rejtéllyel több jutott. -
Ne hitess, Lucifer, ne tovább,
Hagyj tudnom mindent, úgy, mint megfogadtad.

LUCIFER

(félre) Keserves lesz még egykor e tudásod,
S tudatlanságért fogsz epedni vissza.
(fent) De türelem. Tudod, hogy a gyönyör
Percét is harccal kell kiérdemelned;
Sok iskolát kell még addig kijárnod,
Sokat csalódnod, míg mindent megérsz.

ÁDÁM

Könnyű neked beszélni türelemről,
Előtted egy öröklét van kitarva,
De én az élet fájából nem ettem,
Arasznyi lét, mi sietésre int.

LUCIFER

Minden, mi él, az egyenlő soká él,
A százados fa s eynapos rovar.
Eszmél, örül, szeret és elbukik,
Midőn napszámát s vágyait betölté.
Nem az idő halad: *mi* változunk,
Egy század, egy nap szinte egyre megy.
Ne félj, betöltöd célodat te is,
Csak azt ne hidd, hogy e sártestbe van
Szorítva az ember egyénisége.
Látád a hangyát és a méherajt:
Ezer munkás jár dőren össze-vissza
Vakon cselekszik, téved, elbukik,
De az egész, mint állandó egyén,
Együttleges szellemben él, cselekszik,
Kitűzött tervét bizton létesíti,
Mig eljön a vég, s az egész eláll. -
Portested is széthulland így, igaz,
De száz alakban újolag felélsz,
És nem kell újra semmit kezdened:
Ha vétkezel, fiadban bűnhődöl,
Köszvényedet őbenne folytatod,
Amit tapasztalsz, érzesz és tanulsz,
Évmilliókra lesz tulajdonod.

ÁDÁM

Ez visszapillantása az öregnek.
De ifju keblem forró vágya más:
Jövőmbe vetni egy tekintetet.
Hadd lássam, mért küzdök, mit szenvedek.

ÉVA

Hadd lássam én is, e sok újulásban
Nem lankad-é el, nem veszít-e bájam.

LUCIFER

Legyen. Bübájat szállítok reátok,
És a jövőnek végeig beláttok
Tünékeny álm képei alatt;
De hogyha látjátok, mi dőre a cél,
Mi súlyos a harc, melybe útatok tér;
Hogy csüggedés ne érjen emiatt,
És a csatától meg ne fussatok:
Egére egy kicsiny sugárt adok,
Mely biztatand, hogy csalfa tünemény
Egész látás - s e sugár a remény. -

(Ezalatt Ádámot és Évát a kalibába vezeti, kik ott elszunnyadnak.)

NEGYEDIK SZÍN

(Egyiptomban. Elöl nyílt csarnok. Ádám mint fáraó, fiatalon, trónon ülve. Lucifer mint minisztere; tiszteletteljes távolban fényes kíséret. A háttérben rabszolgák egy gúla építésén dolgoznak, korbáccsal rendet tartó felügyelők alatt. Tiszta nap.)

LUCIFER

Felséges úr! aggódva kérni néped,
Mely elvérezni boldog lenne érted,
Vajon mi az, mi a nagy fáraót
Nem hagyja trónja vánkosán pihenni?
Mért áldozod fel a nap kéjeit,
Az éjnek édes álmoképeit,
És nem bizod gondját nagy terveidnek
A rabszolgára, akit az megillet,
Miódön már úgylis a széles világon
Minden dicsőség, úralom tiéd
S a kéj, mit ember elviselni bír. -
Száz tartomány bő kincse mond urának,
Neked nyit kelyhet illatos virága,
S édes gyümölcsöt csak neked növel.
Ezer hölgy keble sóhajtoz feléd:
A szőke szépség, lankadó szemével,
Finom, gyöngéd, mint játszi tünemény,
A barna lányka, lihegő ajakkal,
Égő szemében örült szenvedéllyel -
Mind a tiéd. Sorsuk egy szeszélyed,
Mind érzi, hogy betölté hivatását,
Ha néhány perced fűszerezni tudta.

ÁDÁM

Mindennek nincsen szúmre ingere.
Mint kénytelen adó jó, nem csatázok
Érette, nem köszönhetem magamnak.
De itt e művel, mellyet alkotok,
Azt tartom, hogy megleltem az utat,
Mely a valódi nagysághoz vezet.
Művészetét a természet csodálja
S évezredekre hirdeti nevem.
Nincs földindulás, nincs vész, mely ledöntse:
Erősebb lett az ember, mint az Isten.

LUCIFER

S óh, fáraó, mégis boldog vagy-é
E képzeletben? tedd kezéd szivedre.

ÁDÁM

Nem én. Űrt érzek, mondhatatlan űrt.
De mindegy, hisz nem boldogságot esdtem,
Dicsőséget csak, s az megnyílt előttem.
Csak a tömeg ne sejtse kínomat -
Ha sajnálhatna, nem imádna többé.

LUCIFER

Hát hogyha egykor átlátod magad,
Hogy a dicsőség percnyi dőre játék?

ÁDÁM

Az nem lehet.

LUCIFER

S ha mégis?

ÁDÁM

Halni térnék,
Megátkozván utánam a világot.

LUCIFER

Nem fogsz meghalni, bár átlátod egyszer,
Sőt újra kezdesz, régi sikereddél.

(A dolgozó rabszolgák közül egyet a felügyelők annyira vernek, hogy az jajveszékelve és üldözötten egész a nyílt csarnokba fut, s a trón előtt összerogy.)

A RABSZOLGA

Uram, segíts!

(A munkások közül Éva, mint a rabszolga neje, kibontakozik, s fájdalmas sikoltással férjére borul.)

ÉVA

Hiába kéred azt,
Ki kínjainknak nem volt részese,
Nem ért, nem ért! - Halk a jajnak szava,
S a trón magas. Mért nem hívsz engemet,
Ki eltakarlak, s testemmel fogok fel
Minden csapást.

ÁDÁM (*A betóduló felügyelőkhöz, kik a rabszolgát s nejét ki akarják hurcolni.*)

Hagyjátok ott. El innét.

(*A felügyelők el.*)

Mi ismeretlen érzés száll szivembe,
Ki e nő, és mi bűve-bája van,
Mellyel, mint láncsal, a nagy fáraót
Lerántja porban fetrengő magához? - (*Felkél.*)

LUCIFER

Ez ismét a szálaknak egyike,
Melyekkel gúnyul vett körül urad,
Eszedbe hozni hernyó voltodat,
Ha önhitedben lepkeként csapongsz.
E vékony szál, láttad már, milly erős,
Kisiklik ujjainkból, és azért
Nem téphetem szét.

ÁDÁM (*lejöve a trón lépcsőin*)

Azt ne is müveld.
Amilyen sértő, éppoly kellemes.

LUCIFER

De illetlen, hogy egy bölcs és király
Alatta nyögjön.

ÁDÁM

Mit tegyek hát?

LUCIFER (*gúnnnyal*)

Nincsen más hátra, mint hogy a tudás
Tagadja létét e rejtett fonálnak:
S kacagja durván az erő s anyag.

ÁDÁM

Én nem birom kacagni, sem tagadni.

ÉVA

Ah, kedvesem, véred csorogva foly,
Megállítom; fáj, ügyebár, nagyon?

A RABSZOLGA

Az élet fáj csak, már nem fáj soká.

ÉVA

Nem úgy, nem úgy, mért éltél volna eddig,
Ha most halnál meg, amint föllelél.

A RABSZOLGA

Mért él a pór? - a gúlához követ
Hord az erősnek, s állítván utódot
Jármába, meghal. - Milljók egy miatt.

ÁDÁM

Ah, Lucifer, mi rettentő beszéd ez!

LUCIFER

A haldokló hagymázos örülése.

ÁDÁM

Mit is beszélt?

LUCIFER

Nagy fáraó, mi bánt?
No, mondhatom, hogy nagyszerű dolog:
Egy rabszolgával a földön kevesb van.

ÉVA

Neked silány szám, nekem egy világ,
Óh, jaj, ki fog majd engemet szeretni? -

A RABSZOLGA

Én többé nem. - Felejts el, nő, örökre.
(*Meghal.*)

ÁDÁM

Majd foglak én. El innen a halottal.
(*A hullát felveszik.*)
Fel, hölgyem, e trón pamlagán helyed:
A bájnak éppen úgy fejedelme vagy,
Mint az erőnek én - meg kelle lelnünk
Egymást akárhol.

ÉVA

Óh, nagy fáraó,
Tudom, parancsod a pór végzete,
Nem is szabódom, csak kevés időt
Engedj magamnak, azután parancsolj.

ÁDÁM

Ne többször e szót. Óh, hát bírodalmam
Sohsem megy-é túl a parancs szaván?

ÉVA

Elég, ha egyelőre a parancs
Nem illet fájva - óh, ne irigyeld
Ez első percben könnyem a halottól. -
Mi szép halott, óh, Istenem, mi szép!
(*Ráborul.*)

ÁDÁM

Szép és halott; mi ellentétel ez:
Törekvésinkre gúny e nyugalom,
Vagy hívságukra száználmas mosoly.

LUCIFER

Szökött rabszolga, ki veled dacol,
Mondván: erősebb lettem láncaidnál.

ÁDÁM

A holtnak béke, az élőknek üdv.
Amaz könnyed nem érzi, mosolyod
Nélkülöznöm kín.
(*A halottat kiviszik, Ádám Évát a trónra vezeti.*)
Oldalomra, nő!
Ah, milyen édes kebleden pihenni.
(*Jajveszélés a munkások közt; Éva összerезzen.*)
Mi lelt, szerelmem?

ÉVA

Óh, nem hallod-e
A nép jaját?

ÁDÁM

Először vettem észre.
Nem szép zene, igaz: de ne ügyelj rá,
Csókolj meg, és feledd el a világot.
Te meg némítsd el azt a jajgatást.

LUCIFER

Azt nem birom, ez már a nép joga,
Együtt öröklé az igával azt.

(*Ismét jajszó. Éva felsikolt, Ádám fölemelkedik.*)

ÁDÁM

Hölgyem, te szenvedsz, s nem tudom, miként
Segítsek rajta. Szíveden keresztül
A jajszó, mint villám, fejembe csap
S úgy érzem, a világ kiált segélyt.

ÉVA

Óh, fáraó, zúzz el, de megbocsáss,
Ha a nép jaja nem hágy megnyugodni,
Ládd, jól tudom, hogy szolgálód vagyok,
Hogy éltem célja tégedet mulatni,
Felejték mindent, kívülem mi van:
Nyomort, nagyságot, ábrándot, halottat,
Hogy mosolyom üdv, ajkam láng legyen;
De hogyha a nép, e milljókarú lény,
Korbácsolt háttal jajgat odakint:
Mint fájó testnek kiseded porcikája,
Én, én, a népek elszakadt leánya,
Szivemben érzem szintén mind e kint.

ÁDÁM

És én veled. - A milljók egy miatt -
Mondá a holt is. -

ÉVA

Óh, nagy fáraó!
Komor levél, és én vagyok oka,
Úzz el magadtól, vagy taníts, miként kell
Siketté lennem.

ÁDÁM

Jobb mester valál te,
Mert megtanítál a jajt hallanom. -
Ne halljam többé. - Ím, legyen szabad
A szolganép. Mit is ér a dicsőség,
Mit egy személyben ér utól az ember
Milljók vesztével és milljók jajával,
Kikben szintén az az ember lehel;
Milljószer érzem a kint, egyszer a kéjt.

LUCIFER

Ah, fáraó, rajongsz; hisz a tömeg
A végzet arra ítelt állata,
Mely minden rendnek malmán húzni fog,
Mert arra van teremtvé. Már ma mentsd fel:
Amit te eldobsz, ő meg nem nyeri,
És új urat keres holnap magának.
Vagy azt hiszed, hogy ülhetnél nyakán,
Ha a gazdának szükségét nem érzi?
Ha kebelében öntudat lakik?

ÁDÁM

Miért jajgat hát, mintha fájna néki
A szolgaság?

LUCIFER

Fáj, bár nem tudja, mi.
Mert minden ember uralomra vágy,
Ez érzet az, s nem a testvériség,
Mi a szabadság zászlajához űzi
A nagy tömeget - ámbár öntudattá
Nem ébred benne, és csak sejtelemként
Zaklatja minden olyasért, mi új,
S mi tagadása a már meglevőnek;
Abban remélvén testesülve látni
A boldogságról képzett álmait.
Pedig mély tenger a nép: bármi napfény
Sem hatja át tömét; sötét leend az,
Csak a hullám ragyog, mit színe fölvet,
És mely hullám esetleg épp te vagy.

ÁDÁM

S mért éppen én?

LUCIFER

Vagy más, veled rokon,
Kiben tudattá vált a népi ösztön,
S ki a szabadság bámult bajnokául
Fényes helyedre tolakodni mer.
Míg a tömeg, nem nyerve semmit is,
Nevet cserél, a gazda megmarad.

ÁDÁM

Mi végtelen körút okoskodásod,
Melyből menekvés nincsen is talán.

LUCIFER

Vagyon menekvés. Adj ezen néhány
Kivált egyénnek láncot és gyűrűt,
Adj más játékszert, s mondd: im, a tömeg
Fölébe tollak, ez teszen nemesbbé -
És elhiszik, és a népet lenéztén
Elszívelik, hogy őket is lenézd.

ÁDÁM

Ne kísérts ily csábító álokokkal.
El a szolgálkkal! légyen mind szabad.
Hirdesd ki nékik, ámde jól siess,
Hogy, míg megbánom, késő is legyen már.

LUCIFER

(félre) Előre csak önhittén útadon,
Hidd, hogy te mégy, ha a sors árja von.
(Kimegy.)

ÁDÁM

E mű meg álljon bévégzetlenül,
Intó rom annak, aki nagyra tör,
Erőnk s gyöngénknek nagy kérdőjele.
(Kint nagy örömszaj, a munkások eloszolnak. Lucifer visszatér.)
Örülj pór, a nagyság hogy meghajolt
Előtted. Csak ne hidd, hogy kényszerítve.

ÉVA

Vigasztalódjál, óh, én kedvesem,
Úgyis mit ér az a rideg dicsőség,
Hídeg kigyóként, mely közénkbe csúsz.

ÁDÁM

De nagy, de nagy.

ÉVA

El véle; látod, a jaj
Elnémult, üdvünket meg nem szakasztja,
Mi vágyad más, ha keblemen pihensz?

ÁDÁM

Óh, nő, mi szűk, mi gyarló látköröd.
S a büszke férfit épp ez vonzza hozzád -
Csak gyöngeség, mit az erő szerethet.
Mint a védő szülő gyámoltalan
Voltát karolja leghőbbben fiának.

ÉVA

Ah, fáraó, tán már untatlak is
E hasztalan, e balga fecsegéssel?
Hiába, ha okosabb nem vagyok.

ÁDÁM

Ne is kívánd, hogy légy, én kedvesem.
Eszem elég van nékem önmagamnak,
Erő s nagyságért nem kebledre hajlok,
Sem a tudásért, mindezt könyveimben
Sokkal jobban föllelhetem. Te csak
Beszélj, beszélj, hogy halljam hangodat,
Rezgése szűmön végigárjadozzon.
Akármit mondasz, mindegy; óh, ki kérdi
Mit énekel a kis madár, azért
Édes sejtéssel halljuk hangjait.
Te csak virág légy, drága csecsebecs,
Haszontalan, de szép, s ez érdeme. *(Luciferhez)*
És mégis egy vágy ver föl mámoromból,
Talán bolond vágy - - óh, de teljesítsd -
Hagyj vetnem egy merész pillantatot
Előre, egy pár ezredév utánra,
Mi lesz hiremből?

LUCIFER

Amíg csókolódtok,
Nem érzed-é a lanyha szelletet,
Mely arcodat legyinti s elröpül?
Vékonyka porréteg marad, hol elszáll,
Egy évben e por csak néhány vonalnyi,
Egy századévben már néhány könyök,
Pár ezredév gúláidat elássa,
Homoktorlaszba temeti neved,
Kéjkerteidben a sakál üvölt,
A pusztán koldus, szolganép tanyáz.
(Amit Lucifer mond, láthatóvá is lesz.)
S mindezt nem a mennyrázó fergeteg,
Nem bömbölő földindulás cselekszi,
Csak gyöngé szellő, mely körülenyelg.

ÁDÁM

Rettentő kép.

LUCIFER *(gúnyval)*

Ne félj, csak szellemed vesz,
De tested megmarad, mint múmia,
Kíváncsisága iskolás fiúknak,
Torz arculattal, melyről elmosódott
Az írás, szolga volt-e, vagy parancsolt.

(Egy múmia felé rúg, mely ezalatt a trón előtt tűnt fel, s lassan legördül annak lépcsőin.)

ÁDÁM *(felugorva)*

Pokolbeli káprázat, el veled,
Hiú törekvés, dőre nagyravágy -
Fülembe cseng még: milliók egy miatt.
E millióknak kell érvényt szereznem.
Szabad államban - másutt nem lehet.
Enyésszen az egyén, ha él a köz,
Mely egyesekből nagy egészt csinál.

ÉVA

S elhagysz-e engem is, szerelmedet? -

ÁDÁM

El, téged, a trónt, mindent elhagyok.
Vezess, vezess, új célra, Lucifer,
Ugyis sok szép időt vesztettem el
Ez ál-uton. *(Indul, kardot vonva.)*

ÉVA

Királyom! tört reménnyel
Ha megjössz, szíved e szűn menhelyet lel.

ÁDÁM

Igen, igen; sejtem, hogy téged is
Tisztult alakban fel foglak találni.
S akkor nem fogsz ölelni már parancsból,
De mint egyenlő - kéjnek érzetével. *(El.)*

LUCIFER

Ne oly vágtatva, még jókor beéred,
Talán előbb, a célt, hogysem reméled,
És sírni fogsz majd, látva, hogy mi dőre,
Mig én kacaglak. - Menjünk hát, előre.

ÖTÖDIK SZÍN

(Athénben. A köztér, közepén szónokszékkel. Az előtérben oldalvást nyílt templomcsarnok istenszobrokkal, virágfüzérékkel, oltárral. Éva mint Lucia, Miltiádész hadvezér neje, fiával, Kimónnal, több szolgától kísérvé, kik áldozati tárgyakat visznek, jő a templom csarnoka felé. A téren rongyos nép ácsorog. Ragyogó reg.)

ÉVA

Csak erre, erre, kedves kis fiam.
Nézd, arra ment el gyors hajón atyád,
Csatázni messze hon határain.
Egy durva nép él ott, mely vakmerőn
Fenyegeté szabadságát honunknak.
Imádkozzunk, imádkozzunk, fiam,
Hogy az ég védje e hon igazát,
S vezesse közénk hős atyádat épen.

KIMÓN

Ugyan mért ment atyám oly messze földre,
Hogy védje ezt a rongyos, gyáva népet,
Ha szép nejét meg bú emészti honn?

ÉVA

Óh, jaj, ne ítélj jó apád felett,
Istennek átka ül oly gyermekén.
Csak a szerelmes nőnek van joga
Kesergni férje nagy lépésein,
Miket ha nem tesz, megszegyenlené.
Atyád úgy tett, mint kell a férfiúnak.

KIMÓN

Félsz hát, anyám, hogy gyenge, megverik?

ÉVA

Nem, nem, fiam, atyád hős, győzni fog,
Csak egy van, amitől őt félthetem,
Hogy önmagát nem győzi meg.

KIMÓN

Hogyan?

ÉVA

Van a léleknek egy erős szava
A nagyravágy. A rabszolgában alszik,
Vagy szűk körében bünné aljasul.

De vérével táplálván a szabadság,
Naggyá növeszti, mint polgárerényt.
Ez költ életre minden szép s nagyot,
De hogyha túl erős, anyjára tör,
S küzd véle, míg elvérzik egyikök. -
Ha e szó benne túlerőre jutna,
Ha megcsalhatná ezt a szent hazát,
Megátkoznám. Imádkozzunk, fiam.

(A templom csarnokába mennek, ezalatt a térre mindig többen gyülekeznek.)

ELSŐ A NÉPBŐL

Nem hall az ember semmi izgató
Hírt, mintha sergünk ellent sem találna.

MÁSODIK A NÉPBŐL

És itthon is oly álmos minden ember,
Tán senki sem kohol már terveket,
Mint hajdanán, miknek kivitelére
A felséges nép toroka kellene.
Ma reggel óta járom e helyet,
S szavazatomra nem akad vevő.

ELSŐ A NÉPBŐL

Unalmas élet, mit van tenni már?

HARMADIK A NÉPBŐL

Nem ártana egy gyöngye kis zavar.

(Éva ezalatt az oltár tüzeit meggyújtotta, kezeit megmosá s a hozandó áldozatra készült. Szolgáloi himnuszt kezdenek, mely szakaszonként a következő jelenetbe vegyül. A tér megtelt polgárokkal, néppel, két demagóg a szószékért küzd.)

ELSŐ DEMAGÓG

Odább! ez a hely itten az enyém.
Veszélyben a hon, hogyha nem beszélek.

(A nép helyeslést üvölt.)

MÁSODIK DEMAGÓG

Akkor vesz el, ha szólsz. Bérenc, le innét!

(A nép kacag és tapsol.)

ELSŐ DEMAGÓG

Te nem vagy bérenc, mert ki sem veszen meg.
Polgárok! fájva emelek szavat,
Mert a nemes szívnek fáj, a nagyot
Porig alázni; s egy nagy férfiút
Kell vonnom bíróságuk elé
A dísz-szekérről.

MÁSODIK DEMAGÓG

Jól kezded, gonosz!
No, csak virágozd fel az állatot,
Mit áldozatra szántál.

ELSŐ DEMAGÓG

Félre innen!

A NÉPBŐL

Mit is hallgatjuk azt a gúnyolót.

(Rángatják a második demagógot.)

ELSŐ DEMAGÓG

De bármint fáj szívem, mégis beszélek,
Mert téged, óh, dicső, fejedelmi nép,
Még hadvezérednél is többre nézlek.

MÁSODIK DEMAGÓG

Ez árus lelkű, éhenholt csoportot,
Mely eb gyanánt a hulladékra les
Gazdái asztaláról? - Óh, te gyáva,
Ízlésedet nem irigyelhetem.

A NÉPBŐL

Le véle, ő is áruló, le véle!

(Még inkább bántalmazták. Éva két galambot s tömjént áldoz az oltáron.)

ÉVA

Szent Aphrodíte! óh, fogadd, fogadd el
Ez áldozat füstét, hallgasd imámat:
Nem zöld babért kérek férjem fejére,
Családi enyhet csak bajnok szivére.

(Az áldozat füstében Erósz mosolyogva megjelenik, a Khariszok körülállják s rózsákat hintenek rá. Áhítatba merült csoportozat.)

A SZOLGÁLÓK

Hallgasd meg őt!

ERÓSZ

Óh, nő, a tiszta szív
Áldása rajtad! -

A KHARISZOK

És a Khariszok
Oltalma véled! -

A SZOLGÁLÓK

Hála, Aphrodíte!

ELSŐ DEMAGÓG

Hald hát a vádat, nép! nagy Miltiádész
Eladta a hont.

MÁSODIK DEMAGÓG

Óh, hazudsz, hazudsz!
Hallgassatok, vagy késő bánalomnak
Ér szégyene.

ELSŐ A NÉPBŐL

Le onnan, szentelen!

(Egészen a tömegbe sodorják.)

ELSŐ DEMAGÓG

Ifjúságod virága van kezében,
Lemnoszt be bírta venni egy csapással,
S most veszteg áll Phárosznál. Megfizették.

HARMADIK A NÉPBŐL

Halál fejére.

ELSŐ POLGÁR

Nos, kiáltsatok,
Vagy bérletemből hurcolkodjatok ki.

(Az áldozatnak vége, az istenségek eltűntek.)

ÉVA *(felemelkedve)*

Minő zaj az kint? nézzük meg, fiam.

KIMÓN

Egy árulót itélnek el, anyám.

ÉVA *(a csarnok lépcsőzetére lépve)*

Szivem mindig szorul, ha éhező nép

Itéletét látom nagyok felett.

Ha sárba hull a fényes, kárörömmel

Szemléli a pór, gúnnyal illeti,

Mint hogyha önmocskát is igazolná.

MÁSODIK A NÉPBŐL

Uram, rekedt vagyok, s kiáltani

Szeretnék.

MÁSODIK POLGÁR

Itt van, kend meg torkodat.

MÁSODIK A NÉPBŐL

Aztán mit mondjak?

MÁSODIK POLGÁR

Mondj halált fejére.

A NÉPBŐL

Halál! halál! -

ÉVA

Kiről is van tehát szó?

MÁSODIK DEMAGÓG *(hozzája lépve)*

Ki másról, mint ki egy fejjel nagyobb,

Mint polgártársi, s azt nem tűrhetik.

ÉVA

Miltiádésről? - Óh, nagy istenek!

S te is, vén Kriszposz, kit rabszolgaságból

Mentett ki férjem, most halált kiáltasz?

KRISZPOSZ

Engedj meg, asszonyom, kettőnk közül

Csak egyik élhet. Három gyermekemmel

Tart, aki így szavaztat.

ÉVA

Jaj neked,
Ha sorsod, Kriszposz, így lealjasít!
Bár megbocsájtok, hogyha éhezel.
De hát te, Therszitész? s ti mind, ti mind,
Kik a jólétben nyugton szunnyadoztok,
Mert a kapuktól ellenségetek
Férjem veré el. - Óh, hálátlanok! -

THERSZITÉSZ

Ah, asszonyom! keservesen esik bár,
De mit tegyünk, ez a néphangulat:
Ki kockáztatja minden birtokát,
Dacolva a felgerjedett habokkal!

ELSŐ DEMAGÓG

Kimondom hát a nép itéletét.

(Lucifer mint harcos, rémült arccal, szaladva jő.)

LUCIFER

Vészt hirdetek! Az ellen a kapuknál!

ELSŐ DEMAGÓG

Az nem lehet, győzelmes hadvezérünk
Nincs-é előttük?

LUCIFER

Éppen ő az ellen.
Megtudta, mit forraltok ellene,
Felkelt szívében a méltó harag,
S míg szóltok, tűzzel-vassal itt terem.

MÁSODIK DEMAGÓG

Ti hoztátok mindezt ránk, árulók.

A NÉPBŐL

Üssük le őket. - Éljen a vezér! -
Jaj nekünk, fusson, aki merre tud. -
Mindennek vége. -

ELSŐ DEMAGÓG

Nincs. Hódolni néki
Elébe a kapukhoz!

ÉVA

Istenek!
Az ítélet fáj, melly által nekem
Elvesztél férjem, óh, de keserűbb,
Hogy igazoltad azt - bár visszanyerlek. -

ELSŐ A NÉPBŐL

Fogjátok el nejét; ha városunknak
Bántása lesz, haljon meg gyermekestül.

ÉVA

Meghalnék érted, férjem, szívesen,
Csak a hon átka gyermekem ne érné. -

KIMÓN

Engem ne félts, anyám, jőj, jőj velem,
Megóv e szentély minden bántalomtól.

(Felmennek az üldöző csoport elől a csarnokba, két nimfa rózsaláncot bocsát le mögöttük a nép előtt, mely azonnal visszalép. Kívülről harsonák hangzanak, a nép jajveszékelve szét-szalad. - A nimfák eltűnnek.)

LUCIFER *(kacagva kezét dörzsöli)*

Szép tréfa volt. Mi jó az értelemnek
Kacagni ott, hol szívek megrepednek.
(a templom felé fordulva)
Csak e mindig megifjuló, örökké
Szépnek látása ne zavarna folyvást.
Úgy fázom idegenszerű körében,
Mely a meztelent is szemérmessé,
A bünt nemessé és a végzetet
Magasztossá teszi rózsáival
S az egyszerűség csókos ajkival. -
Mért késik oly soká az én világom,
A torzalak, a kétes rémület,
Hogy elriassza e káprázatot,
Mely küzdelmekben a már-már bukó
Embert mindannyiszor fölkelte újra. -
De majd meglátjuk, hogyha a halál
Borzalma eljő hozzánk nemsokára,
Unalmas árnyjátékoknak vajon
Nem lesz-e akkor itt végső határa.
(A nép közé vegyül.)

(Ádám mint Miltiádész, fegyveres csapat élén vezettetik megsebesülten. Előtte könyörögve a nép és a demagógok.)

A NÉPBŐL

Éljen vezérünk. Könyörülj, nagy ember.

ÁDÁM

Mi vétetek hát, amiért könyörgtök?
S a gyöngétől mit kérhet az erős? -
De nőm nem jó elém, se gyermekem;
Tán csak nem érte őket bánthatom! - -

ÉVA

Ah, Miltiádész, mért is jössz, ha nőd
Sem bír örülni jöttödön. - Fiam,
Anyád leroskad, tartsd fel, tartsd fel... Ah,
Még jó nevet se hágy reád atyád! -

ÁDÁM

Mi ez? nem értem. A nép esdekel,
Nőm átkoz, és e mell vérzik hazámért. -

ÉVA

De jobban vérzik a hon és szívem.
Vagy mért jövéél, mondd, hadseregnek élén. -

ÁDÁM

Nem illet-é rangomban ily kíséret?
Eljöttem, mert e súlyos seb nem enged
Továbbra is tisztelnem megfelelni.
Eljöttem, hogy küldőimnek kezébe,
A felséges népnek kezébe téve
Hatalmamat, beszámoljak neki.
Im, elbocsátlak, bajnok társaim,
Kérdemlétek a háztűz nyugalmát.
S most én is e kardot, Athéne Pallasz,
Szentelve tűzöm oltárod fölé.
(Felvezetteti magát a csarnok lépcsőin. Fegyveresei eloszolnak.)

ÉVA *(férje nyakába borulva)*

Ah, Miltiádész, hol van boldogabb nő,
Mint a te nőd, nemes nagy férfiú!
Nézd, nézd fiad, milyen hasonlatos
Hozzád, mi nagy, mi szép!

ÁDÁM

Ti kedvesek!

KIMÓN

Jól tudtam én, hogy amit tesz atyám,
Az jól van téve. -

ÉVA

Óh, ne szégyeníts meg,
Ezt a hitvesnek kelle tudni jobban.

ÁDÁM

Fiam! Atyád kardját mutasd be te.

KIMÓN *(a kardot felakasztva)*

Óvd, istenasszony, ezt a drága kardot,
Mig egykor érte hozzád eljövők.

ÉVA

E kettős áldozathoz az anya
Hadd szórja a tömjént. Pallasz, tekints le.
(Tömjént áldoz.)

ELSŐ DEMAGÓG *(a szószéken)*

Nem volt-e igazam, hogy áruló?
Hogy Dáriusz megvette? tettetés csak
A seb, nem kíván ellene csatázni.

A NÉPBŐL

Halál reá.

ÁDÁM

Mi zaj az odakint?

ÉVA

Ah, Miltiádész, rettentő beszéd az:
Árulónak mond újra a tömeg.

ÁDÁM

Nevetséges vád; engem, árulónak,
Ki Marathónnál győztem?

ÉVA

Óh, hogy úgy van.
Gonosz világ az, mellyet itt lelél.

ELSŐ DEMAGÓG

Mit késtek őt elfogni?

(Nép tolong a templom csarnoka elé, köztük Lucifer.)

ÉVA

Miltiádész!

E szentélyben biztos vagy, meg ne mozdulj. -
Miért is oszlatád szét a hadat?
E bünbarlangot mért nem gyújtatád fel?
Csak láncot érdemel e csőcselék,
Mely érzi, hogy te születél urául,
Ki nemesebb vagy, mint ők összevéve,
S megöl, megöl, hogy lábadoz ne essék. -

ELSŐ DEMAGÓG

Halljátok-e, egy áruló neje
Miként beszél? -

ÉVA

Az a nőnek joga,
Hogy férjét védje, mégha bűnös is,
Hát még ha olyan tiszta, mint uram!
És ellensége olyan korcs, miként ti. -

ELSŐ DEMAGÓG

Mért hagyja a felséges nép magát
Így becsmérelni.

ELSŐ A NÉPBŐL

Hátha igazat mond.

ELSŐ POLGÁR

Ki vélök tart, gyanús. Kiáltsatok,
Rongy lelkek, vagy dögöljetek meg éhen.

A NÉPBŐL

Halál reá. -

ÁDÁM

Takard el e fiút.
Ne lássa vérem, s el, nő, e kebelről.
A villám, melly a szirtre csap, ne érjen.
Csak én haljak meg - vagy miért is éljek,
Midőn látom, mi dőre a szabadság,
Melyért egy élten küszködém keresztül.

ELSŐ DEMAGÓG

Mit tétováztok még.

A NÉPBŐL

Halál reá!

ÁDÁM

E gyáva népet meg nem átkozom,
Az nem hibás, annak természete,
Hogy a nyomor szolgává bélyegezze,
S a szolgaság, vérengző eszközévé
Súlyessze néhány dölyfös pártütőnek.
Csak egyedül én voltam a bolond,
Hivén, hogy ilyen népnek kell szabadság.

LUCIFER

(félre) Elmondtad a sírverset önmagadra,
S utánad illőt sok nagy síroromra. -

ÁDÁM

Vezessetek le. Nem veszem igénybe
Tovább e szentélyt.
(Levezetteti magát a lépcsőn, Évát gyöngéden szolgálói karjába téve.)
Ím - készen vagyok. -

MÁSODIK DEMAGÓG

Védjed magad, még nincsen veszve semmi.

ÁDÁM

Nagyon gyötörne a seb, hogyha szólnék
Védelmemül.

MÁSODIK DEMAGÓG

Tedd meg, hisz ez a nép
Csak az imént porban csuszott előtted.

ÁDÁM

Ah, épp azért minden haszontalan,
Önszégyenét meg nem bocsátja a nép.

LUCIFER

Kijózanodtál-é hát?

ÁDÁM

Óh, nagyon.

LUCIFER

Átláttad-é, hogy a bódult tömegnek
Nemesb ura voltál, mint ő neked?

ÁDÁM

Lehet, de mind a kettő kárhozat;
Más név alatt a végzet ugyanaz.
Hiú törekvés azzal küzdeni,
Nem is fogok. - Aztán miért, miért is
Vágynék magasra bármi hó kebel.
Éljen magának, és keresse a kéjt,
Mellyel betölti az arasznyi létet,
S tántorgjon ittasan Hádész felé. -
Vezess új útra, Lucifer, vezess,
S kacagva nézem más erényeit,
Más kínjait, csak élvezet kívánva.
Te meg, nő, aki - úgy rémlik szívemnek -
Egykor lugost varázsoltál nekem
A sivatagba, hogy ha még fiamból
Polgárt nevelnél tisztos anyaként:
Bolond vagy, méltán gúnyol a leány,
Ki festett arccal a bordélyban ül
Bortól felgerjedt, csókvágyó ajakkal.
Örülj, mulass, tagadd meg az erényt. -
Vérpadra mostan, büntetésemül.
Nem mintha aljast bírtam volna tenni,
De mert nagy eszme lelkesíteni bírt.

(Ezalatt egy tőkét hoznak a lépcsők elé, mellette Lucifer áll bárdal. Ádám lehajtja a fejét.)

ELSŐ DEMAGÓG

Végezzétek ki. Éljen a haza!

LUCIFER *(félsúgva)*

Szép búcsu, nemde? - Nos, vitéz uram,
Nem borzogat most furcsán egy kevésbé
A torzképű halál rideg szele? -

ÉVA

Ah, Pallasz! meg nem hallgatád imámat. -

(A templomból a halál nemtője, mint szelíd tekintetű ifjú, lefordított fáklyával s koszorúval Ádámhoz lép.)

ÁDÁM

Pallasz meghallgatott. - Az ég veled,
Megnyugvás szállt szívembe, Lúciám.

LUCIFER

Átok reád, hiú ábrándvilág,
Megint elrontád legszebb percemet. -

ÉVA

Átok reád, te közlelkű rideg nép,
A boldogságot durván illetéd,
S üde virága menten porba hullt.
Pedig nem olyan édes a szabadság
Neked, amilyen fájdalmas nekem volt. -

HATODIK SZÍN

(Rómában. Nyílt csarnok istenszobrokkal, díszedényekkel, melyekben illatok égne, kilátással az Appenninek felé. - Középen terített asztal három lecticával. Ádám mint Sergiolus, Lucifer mint Miló, Catulus, mind megannyi kéjenc, Éva mint Júlia, Hippia és Cluvia kéjhölgyek ledéren öltözve dőzsölnek. Egy emelvényen gladiátorok harca foly, rabszolgák állnak parancsra készen, fuvolások zenélnek. Alkony, később éj.)

CATULUS

Nézd, Sergiolus, mily serény, ügyes
Ez a piros szalagú gladiátor,
Mernék fogadni, hogy amazt legyőzi.

ÁDÁM

Nem, Herculesre!

CATULUS

Ah, mit, Herculesre,
Ki hinne még közöttünk istenekben?
Mondd Júliádra, jobban elhiszem.

ÁDÁM

Legyen.

LUCIFER

Erős alapra esküszöl:
Álistent tévén, álisten helyébe.
De mondd, hogy értsük mégis azt az esküt,
Szépségét értsük-é, szerelmed-é,
Avagy tán éppen hűségét irántad? -

CATULUS

A báj muló, s ha még nem volna is,
Unott lesz holnap, ami elragad ma,
S kevesb kecsű nő csábít tőle el
Az újdonság bűbajos ingerével.

ÁDÁM

Hűségit értém. Vagy ki pazarol
Hölgyére többet nálam?

HIPPIA

Óh, bohó!

Hát bírod-é őt vég nélkül ölelni?
S ha bírnád is, te, aki telhetetlen
Gyönyörre vágysz s haszontalan csapongsz,
Mert a kéjnek csak egy-egy elszakadt
Részét bírod egy-egy nőben találni,
Míg a szépség s kéj eszményképe mindig
Elérhetlen varázsként leng előtted,
Hogyan tudod, hogy szintén egy szeszélye,
Egy ábrándkép nem csábitandja-é el?
Egy gladiátor roncsolt izmai - -

ÁDÁM

Igaz, igaz, ne többet, Hippia.
Miért is vonz az a kéj Tantalusként,
Ha Herculesnek ereje hiányzik,
Ha Proteusként nem változhatunk,
S egy megvetett rab, kínos hét után
Oly órát élvez, millyet hasztalan
Ohajt ura. - Vagy a gyönyör csak egy
Ital viz-é hát a meglankadottnak,
S annak halál, ki habjaiba dül?

LUCIFER

Ah, mily dicső erkölcsi tanfolyam
Szép lányok keblén, füzéres pohárnál. -
De hát fogadástok? -

ÁDÁM

Ha veszteném,
Úgy Júlia tiéd. -

CATULUS

S ha nyersz?

ÁDÁM

Lovad
Enyém. -

CATULUS

Négy hétre visszaveheted,
Vagy bétaszítom ángolnás tavamba. -

LUCIFER

Nézd, Júlia, e szép kövér halat:
Egyél, hiszen majd hizlalsz másikat.

ÉVA

S nem dözöl-é rút féreg rajtad is?
Örüljön, aki él, vagy hogyha nem
Tud is örülni, legalább kacagjon. *(Iszik.)*

ÁDÁM *(a gladiátorhoz)*

Jól tartsd magad, hé! -

CATULUS

Rajta csak, vitézül.
(Catulus gladiátora elesik, s életéért esdve, ujjait fölemeli. Ádám a kegyelmi jelt akarja adni, de Catulus lefogja kezét, s összeszorítva markát, hüvelykét a gladiátor felé tartja.)
Recipe ferrum! - Gyáva korcs. Elég
Rabszolgám van még, nem vagyok fukar.
Ki sajnálná e kis felzaklató
Jelenetet, szép hölgyek, tőletek,
Midőn a csók oly sokkal édesebb,
Forróbb a vágy, ha egy kis vér ömölt.

(A gladiátort ezalatt ellenfele kivégezte.)

ÁDÁM

A ló enyém, jőj Júliám, ölelj meg.
Vigyék ki azt a hullát. - Táncosok!
Csináljatok most már komédiát,
Ebből elég volt mára.

(A hullát kiviszik, az emelvényt táncosok foglalják el.)

CATULUS

Clúvia!
Jőj hát te is, nem nézhetem soká,
Ha más ölelkezik.

LUCIFER

S mi, Hippia,
Követjük-é szintén példájukat?
De nyald meg ajkad, nincs-e rajta méreg,
No úgy, most már mulathatunk, galambom.

ÁDÁM

Mit is dobog szived olyannyira,
Nem nyughatom fölötte, Júlia. *(Suttognak.)*

LUCIFER

Halld, e bolond még a szívről beszél! -

CATULUS

Ládd, kedves, én nem bántom a tiédet,
Tehetsz vele akármit, csak ne tudjam,
Ha csókok forró s mindig kész nekem.

CLUVIA

Nagylelkű kedves! ím, javadra e bort. *(Iszik.)*

CATULUS

Jól van, jól, Clúvia, de lány karod,
Puhácska kebled tőlem el ne vond,
Füzérem is lesiklott, ládd, fejemről. -
(a táncosnőkhöz)
Ah, ez remek fordulat táncotokban,
Mi buja tűz, kellemmel egyesülve!

CLUVIA

Szemed befogom, ím, ha ott leled
Azt, amiért én is versenyt futok,
S csak egy jó szót sem bírok érdemelni. -
(Luciferre mutatva)
Ezen savanyu arcot nézzed inkább -
Miért is ennek az a szép leány,
Ha már különb hasznát se tudja venni,
Mint hogy szunyadni hagyja, míg maga
Gúnyos mosollyal és hideg szemekkel
Kísér száz édes, bárha dőre dolgot,
Mi a társalgás illatát teszi. -

CATULUS

Valóban, egy ily arc egész körök
Költészetére fagylepelt borít.
Ki ellenáll a perc ígézetének,
S nem hagyja lelkét ártól elragadni,
Nem is jó ember, s bár maradna otthon. -

HIPPIA

Valóban szinte félek, hogy szegényben
Már megfogant a fekete halál,
Mely a várost pusztítja. -

ÁDÁM

El vele,
E gyászos képpel. Pajzán dalt nekünk,
Ki tudja a legszebbet köztetek.

HIPPJA (*ének*)

Borral, szerelemmel
Eltelni sohsem kell;
Minden pohárnak
Más a zamatja.
S a mámor, az édes mámor,
Mint horpadt sírokat a nap,
Létünk megaranyozza.

Borral, szerelemmel
Eltelni sohsem kell,
Minden leánynak
Más a varázsa.

MIND

S a mámor, az édes mámor,
Mint horpadt sírokat a nap,
Létünk megaranyozza.

CATULUS

Jól van biz az, nos, Clúvia, te mit tudsz?

CLUVIA (*ének*)

Bolond világ volt hajdanában:
Lukréciát az özvegy ágyban
Hogy megkereste szép gavallér,
Nem lángol ajka, több kéjt nem kér,
Tárt szível nem fut bordélyházba,
Hideg vasat merít magába. -
Örülünk, okosabb világ van,
Örülünk, hogy mi élünk abban. -

Bolond világ volt hajdanában:
Brutus nem ült szép villájában,
Kardot fogott s harcolni méne,
Mint hitvány zsoldos, s még mivégre?
A rongyos nép jóléte végett,
S tar földön érte el is vérzett.

MIND

Örülünk, okosabb világ van,
Örülünk, hogy mi élünk abban. -

CLUVIA

Bolond világ volt hajdanában,
Rém járt fel a hősek agyában,
Szentnek hívék, mit kacagunk ma,
S egy-két ily örült, ha akadna,
Cirkuszainkban éppen elkel,
Nekünk látvány, a vadnak étel.

MIND

Örüljünk, okosabb világ van,
Örüljünk, hogy mi élünk abban.

LUCIFER

Ah, Cluvia, leverted Hippiát.
Szeretnék e dalnak költője lenni.

ÁDÁM

S te nem danolsz, mit búsongsz, Júlia?
Körülünk minden vígad és nevet.
Nem jólesik pihened keblemen? -

ÉVA

Ah, jól, nagyon. De nézd el, Sergiolus,
A boldogság midőn elkomolyít.
Azt tartom, mely kacag, nem is valódi.
Legédesebb percünkbe is vegyül
Egy cseppje a mondhatlan fájdalomnak,
Talán sejtjük, hogy az ily perc - virág,
S így hervatag.

ÁDÁM

Ah, én is érzek illyest.

ÉVA

S kivált, ha még dalt hallok és zenét,
Nem hallgatom a szűkkorlátu szót,
De a hang árja ringat, mint hajó,
S úgy érzem, mintha álomban feküdném:
A rezge hangon messze múltba szállnék,
Hol napsugáros pálmafák alatt
Ártatlan voltam, játszi, gyermeteg,
Nagy és nemes volt lelkem hívatása.
Bocsáss meg, örült álomnak varázsa
Mindez. - Csókollak ismét - ébredek.

ÁDÁM

El a zenével, tánccal, émelyít
Ez örökös édesség tengere,
Keserület kívánna már szívem.
Boromba ürmöt és fulánkot a
Piros ajakra, vészt fejem fölé.
(A táncosok elmennek, jajgatás hallik kívülről.)
Mi jajszó ez, mely úgy velőbe hat?

LUCIFER

Néhány örültet most feszítenek fel,
Testvériségről, jogrul álmodókat.

CATULUS

Úgy kell nekik, miért nem ültek otthon,
Élvezve és feledve a világot,
Miért vitatták mások dolgait.

LUCIFER

Koldús a dúst testvéreül kívánja,
Cseréld meg őket, és ő von keresztre.

CATULUS

Hagyd hát kacagnunk a nyomort, hatalmat,
Dögvészt, mi a várost tizedeli,
Az isteneknek minden végzetét. *(Új jajszó.)*

ÁDÁM *(magában)*

Úgy érzem, mintha álomban feküdném,
A rezge hangon messze múltba szállok,
Hol nagy s nemes volt lelkem hívatása. -
Nem így mondád-e, Júlia?

ÉVA

Igen.

*(Ezalatt besötétült. A csarnok előtt temetési menet vonul el tibiákkal, fáklyákkal és jajveszé-
kelő nőkkel. Az egész társaság egy ideig merev hallgatásba süllyed.)*

LUCIFER *(felkacagva)*

Mint látom, itt a jókedv elborult.
Bor nincs-e már, vagy elfogyott az élc,
Hogy a savanyu úr is megsokallja?
Talán bizon valaki fél közöttünk,
Vagy éppen megtért.

ÁDÁM *(feléje sújtva poharát)*

Vessz, ha azt hiszed.

LUCIFER

No, majd hívok új vendéget közénk.

Talán megifjult kedv is tér be véle.

Hej! hozzátok be, szolgák, ízibe,

Ki fáklyafénnyel erre utazik.

Csak megkínáljuk egy pohár itallal. - -

(A halottat nyílt koporsóban hozzák, s az asztalra helyezik. Kísérete a háttérben marad.

Lucifer ráköszönt.)

Igyál pajtás, holnap nekem, ma néked!

HIPPIA

Talán inkább csókot kívánsz?

LUCIFER

Öleld meg,

És lopd ki szájából az obulust.

HIPPIA

Ha tégedet csókollak, őt miért ne?

(A halottat megcsókolja. Péter apostol a kíséret közül kilép.)

PÉTER APOSTOL

Megállj, a döghalált szivod magadba.

(Mindnyájan visszaborzadva, helyükön felemelkednek.)

MIND

A döghalál - rettentő - félre innen.

PÉTER APOSTOL

Te nyomorú faj! - gyáva nemzedék,

Míg a szerencse mosolyog feletted,

Mint napsugárban a légy, szemtelen,

Istent, erényt, gúnyolva taposó.

De hogyha a vész ajtódon kopog,

Ha Istennek hatalmas ujja érint,

Gyáván hunyász, rútul kétségbe'eső.

Nem érzed-é, hogy az ég büntetése

Nehezkedik rád. Nézz csak, nézz körül,

A város pusztul, durva idegen nép

Tiporja el arany vetésidet,

Szétbomlik a rend, senki sem parancsol

S szót nem fogad. A rablás, gyilkolás

Emelt fővel jár a békés lakok közt,

Utána a halvány gond, rémület
S égből, földről se részvét, sem segély.
Nem bírod, úgy-e, kéjek mámorával
Elandalítani azt a szózatot,
Mely a kebelnek mélyét felveri
S jobb cél felé hiába ösztönöz.
Kielégítést, ügyebár, nem érzesz,
Csak undort ébreszt szűdben a gyönyör,
S aggódva nézsz körül, ajkad rebeg:
Hiába mind, a régi istenekben
Nincs már hited, kövekké dermedeztek.
(Az istenszobrok szétporlanak.)
Elporlanak, s új istent nem találsz,
Mely a salakból újra fölemelne. -
Nézz csak körül, mi pusztít városodban
Hatalmasabban, mint a döghalál,
Ezren kelnek fel a lágy pamlagokról,
Hogy Thébaisznak puszta téreit
Vad anachorétákkal népesítsék,
Ottan keresve tompult érzetöknek
Mi még izgassa, ami még emelje. -
El fogsz pusztulni, korcsult nemzedék,
E nagy világ most tisztuló színéről.

HIPPIA *(az asztal előtt összeroskadva)*

Óh, jaj nekem, mi szörnyű fájdalom,
Hideg veríték, orcusnak tüze -
A dögvész, óh, a dögvész - elveszek.
Nem gyámolít ki sem közületek,
Kik annyi élvezet osztátok velem?

LUCIFER

Ma néked, holnap nékem, édesem. -

HIPPIA

Hát öljetek meg, átkom ver különben.

PÉTER APOSTOL *(hozzálépve)*

Ne átkozódjál lányom, sőt, bocsáss meg -
Majd gyámolítlak én és a nagy Isten,
A szent szeretet örök Istene.
Emelkedjél fel hozzá, ím, e vízzel
Lelked kitisztul menten a salaktól,
S hozzá siet.
(Megkereszteli az asztalról vett edényből.)

HIPPIA

Atyám - megkönnyülék.
(*Meghal.*)

CATULUS (*indul*)

Én még ma Thébaiszba utazom.
Elundorodtam a bűnös világtól.

CLUVIA

Megállj, Catulus, én is elkísérlek.
(*Kimennek.*)

ÁDÁM (*elgondolkodva, az előtérre lép, Éva követi.*)

S te itt vagy, Júlia, mondd, mit keressz itt,
Hol a halál az örömet kiölte.

ÉVA

S nem ott van-é helyem, ahol te vagy?
Ah, Sergiolus! vajh mi sok nemes
Érzést találtál volna e kebelben,
Hol csak mulékony kéj után kutattál. -

ÁDÁM

És önmagamban is. Mi kár, hogy úgy van!
Elveszni nyomorultan, kisszerűen,
S szenvedni addig. Óh, ha él az Isten,
(*Letérdel, s kezét égnek emeli.*)
Ha gondja van ránk, és hatalma rajtunk,
Új népet hozzon s új eszmét a világra,
Amazt, a korcsba jobb vért önteni,
Ezt, a nemesbnek hogy köre legyen
Magasra törni. Érzem, elkopott mind,
Mi a miénk volt - s újat létrehozni
Erőnk kevés. Hallgass meg, Istenem.

(Az égen glóriában a kereszt feltűnik. A hegyek megöl égő városok pírja látszik. A csúcsokról félvad csapatok szállnak alá. Távolról áhítatos himnusz hallik.)

LUCIFER (*magában*)

E látvány kissé borzogatja hátam,
De nem emberrel kell-e küzdenem?
Mít én nem bírok, ő teszi helyettem.
Hasonló tréfát már gyakorta láttam.
A glória ha lassan elveszett,
Még megmarad a vérengző kereszt.

PÉTER APOSTOL

Az Úr meghallgatott. - Tekints körül,
Az elkorcsult föld újra kezd születni.
E medvebőrös barbár harcfiak,
Kik üszköt vetnek fényes városokra,
Kiknek lova múlt századok vetését
Tiporja el s istállót elhagyott
Templomfalak közt lél, új vért hozand
Az elsilányult, megfogyott erekbe.
S kik a cirkuszban himnuszt énekelnek,
Míg a bős tigris keblöket kitépi,
Új eszmét hoznak, a testvériséget,
És az egyénnek felszabadulását,
Melyek meg fogják rázni a világot. -

ÁDÁM

Ah, érzem, érzem, mást is kér a lélek,
Mint dagadó párnákon renyhe kéjek;
A szív vérének lassu elfolyása
Olyan kék, melynek vajh, mi lenne mása?

PÉTER APOSTOL

Legyen hát célod: Istennek dicsőség,
Magadnak munka. Az egyén szabad
Érvényre hozni mind, mi benne van.
Csak egy parancs kötvén le: szeretet.

ÁDÁM

Fel hát csatázni, fel hát lelkesülni
Az új tanért. Alkotni új világot,
Melynek virága a lovag-erény lesz,
Költészete az oltár oldalán
A felmagasztalt női ideál.
(Péterre támaszkodva, indul.)

LUCIFER

Ah, a lehetlen lelkesít fel, Ádám!
A férfiúhoz méltó ez s dicsó ám.
Istennek tetszik, mert az ég felé hajt,
S ördögnek kedves, mert kétségbe ejt majd.
(Utánamegy.)

HETEDIK SZÍN

(Konstantinápolyban. Piac néhány ügyelgő polgárral. - Középen a Pátriárka palotája, jobbra apácázárda, balra liget. Ádám mint Tankréd, erődús férfikorban más lovagokkal, Ázsiából visszatérő kereszties hadak élén, lengő zászlók s dobszó mellett jó, Lucifer mint fegyvernöke. Estve, később éj.)

ELSŐ POLGÁR

Im, itt jön ismét egy barbár csapat.
Fussunk, zárjunk be ajtót és kaput,
Nehogy rabolni jöjön kedvök újra.

MÁSODIK POLGÁR

El hölgyeinkkel; e vad csöcselék
Isméri a szerájok kéjeit.

ELSŐ POLGÁR

És hölgyeink a győzőnek jogát.

ÁDÁM

Megálljatok, mit futtok így elöttünk;
Vagy nem látjátok ezt a szent jelet,
Testvéreileg mely egy célhoz csatol? -
Hitünk világát vittük Ázsiának,
Szeretetnek tanát, hogy elvadult
Milliói, mellyek közt szent bölcseje
Ringott üdvünknek, érezzék malasztját.
S tiköztetek nem volna szeretet?

ELSŐ POLGÁR

Hallottunk már mi sokszor ily beszédet,
S legott házunkra az üszök repült. *(Elszélednek.)*

ÁDÁM *(a lovagokhoz)*

Imé, látjátok, ez átkos gyümölcse,
Ha aljas tervvel annyi martalóc
Kezében a szent zászlót lengeti,
S gyáván hizelgve a népszennvedélynek,
Hivatlanúl tolakszik fel vezérül. -
Lovag barátim! míg a szennytelen
Becsület, Isten szent dicsérete,
A nő védelme és a hősiség
Lesz kardjainkon, mink vagyunk hivatva
E ronda démont féken tartani

S vezetni, hogy vágyának ellenére
Nagyot s nemest műveljen szüntelen.

LUCIFER

Szépen szólsz, Tankréd, ámde majd, ha a nép
El nem hiendi többé, hogy vezér vagy - -

ÁDÁM

Hol a szellem van, ott a győzelem.
Lesújtom. -

LUCIFER

 És ha szellem nála is lesz?
Leszállsz-e hozzá?

ÁDÁM

Mért leszállani?
Hát nem nemesb, ha ötet emelem fel. -
Lemondni a küzdés nehéz helyéről
Társak híjában épp olyan kicsinyes,
Mint szűkkeblűség társt be nem fogadni.
Írgyelvén részét a pályabérben. -

LUCIFER

Lám, lám, mivé silányult a nagy eszme,
Melyért a cirkusz vértanúi haltak. -
Ez az egyénnek felszabadítása? - -
Csodálatos fajú testvériség. -

ÁDÁM

Ne gúnyolj. - Óh, ne hidd, hogy a dicső tant
Fel nem fogom. Eltemnek vágya az. -
Tehet, s tegyen, kiben szent szikra van,
Ki felküzd hozzánk, szívesen fogadjuk,
Egy kardcsapás rendünkbe emeli.
De őriznünk kell a rend kincseit
A még forrongó zúrnek ellenében.
Bár jőne már, bár jőne az idő,
Meváltásunk csak akkor fog betelni,
Midőn ledül a gát, mert tiszta minden. -
De ilyen napnak jöttét kétleném,
Ha az, ki a nagy művet inditá,
Nem önmaga lett volna a nagy Isten. - -
Barátim, láttátok, hogyan fogadtak.
Árván a zajgó város népe közt.
Nincs hátra más, mint ott azon ligetben
Táborba szállni, mint azt megszokók

Már a pogány közt. Míg majd jobbra fordul.
Induljatok, követni foglak én is,
Minden lovag felel népségeért.

(A kereszties had tábort üt.)

LUCIFER

Mi kár, hogy szép eszméid újlag
Csak olyan hírhedett almát teremnek,
Mely künt piros, de béle por.

ÁDÁM

Megállj.
Hát nem hiszesz már semmi nemesebbe'?

LUCIFER

Ha hinnék is, mit ér, fajod ha nem hisz.
Ez a lovagrend, mellyet állítasz
Fárosz gyanánt tenger hullámi közt,
Egykor kialszik, félig összedül,
S vészesb szirtté lesz a merész utasra,
Mint bármelyik más, mely sosem világlott. -
Minden, mi él és áldást hintve hat,
Idővel meghal, szelleme kiszáll,
A test tuléli ronda dög gyanánt,
Mely gyilkoló miazmákat lehel
Az új világban, mely körülé fejlődik. -
Ládd, így maradnak ránk a múlt idők
Nagyságai.

ÁDÁM

Míg rendünk összedül,
Tán szent tanai a tömegbe hatnak,
És akkor nincs veszély.

LUCIFER

A szent tanok. - -
Ah, épp a szent tan mindig átkotok,
Ha véletlen reá bukkantatok:
Mert addig csúritek, hegyezitek,
Hasogatjátok, élesítitek,
Míg örülség vagy békó lesz belőle.
Egzakt fogalmat nem bírván az elme,
Ti mégis mindig ezt keresitek
Önátkotokra, büszke emberek.
Vagy nézd e kardot, hajszállal nagyobb,
Kisebb lehet, s lényben nem változott,
Ezt folytathatnók véges-végtelen,

S hol az egzakt pont, mely határt tegyen?
Bár érzésed rögtön reátalál,
A változás nagyban midőn beáll. -
De mit törekszem - fáraszt a beszéd,
Tekints magad csak kissé szerteszét.

(Néhány polgár ismét megjelen.)

ÁDÁM

Barátim! népem fáradt, menhelyet kér.
Tán a kereszténység fővárosában
Nem kér hiába.

HARMADIK POLGÁR

Kérdés, nem vagy-é
Eretnekségben rosszabb a pogánynál.

NEGYEDIK POLGÁR

Mondd, mit hiszesz, a Homousiont,
Vagy Homoiusiont?

ÁDÁM

Ezt nem értem. -

LUCIFER

Ne valld be, ez most itt a fő dolog.

NEGYEDIK POLGÁR

Lám, kétkedik, ez is hamishitű.

TÖBBEN

El tőlük, el, zárkózzunk házainkba. -
Átok reá, ki nékiek fedélt nyújt. *(Elszédnek.)*

*(A pátriárka fejedelmi pompában és kísérettel jő palotájából, egy csapat barát követi láncra-
vert eretnekeket kísérve, végre katonák s nép.)*

ÁDÁM

Elámulok! - De mondd, mi fejdelem
Közelg amott, oly dőlyfösen, kihívón? -

LUCIFER

A főpap az, apostolok utóda.

ÁDÁM

S e meztelábas ronda csöcselék,
Mely a bilincselte népet kárörömmel,
Hazudt alázat színével kíséri?

LUCIFER

Keresztény-cinikus, barátsereg.

ÁDÁM

Nem láttam illyest ősi hegyeim közt.

LUCIFER

Majd látsz utóbb; a poklosság, tudod,
Lassan terjed. De vigyázz, meg ne sértsd
Ez abszolút erényü s épp azért
Engesztelhetlen népet.

ÁDÁM

Ah, minő
Erény lehetne ily fajnak sajátja.

LUCIFER

Erényök a sanyargás, a lemondás,
Mít mestered kezdett meg a kereszten.

ÁDÁM

Az egy világot váltta meg ezáltal,
De e gyávák csak Istent káromolnak,
Mint lázadók, megvetve kegyeit.
Ki szúnyog ellen oly fegyvert ragad,
Mít medve ellen vinni hősiség,
Bolond.

LUCIFER

De hátha ők a szúnyogot
Medvének nézik. - Nincs-e rá joguk?
Nincs-é joguk hős voltuk érzetében
Pokolra úzni minden élvezőt? -

ÁDÁM

Látok, miként Tamás, és nem hiszek. -
Szemébe nézek e káprázatoknak. -
(*A pátriárka elé lép.*)
Atyám! a szent sír harcosi vagyunk,
S a fáradalmas útból megpihenni

E város népe még be sem fogad. -
Ki oly hatalmas vagy, segíts ügyünkön.

PÁTRIÁRKA

Fiam, csekély dolgokra most nem érek,
Az Isten dicsé, a nép üdve hív,
Eretnekek fölött kellvén itélnem,
Kik mérget szórva dudvaként tenyésznek,
S tüzzel-vassal bár irtjuk, szüntelen
Ujult erővel küldi a pokol ránk. -
De hogyha a kereszt vitézi vagytok,
Minek kerestek messze szerecsent,
Itt a veszélyesb ellen. Fel tehát,
Fel falvaikra, irsátok ki őket,
Pusztítsatok nőt, aggot, gyermeket.

ÁDÁM

Az ártatlant, atyám, csak nem kívánod. -

PÁTRIÁRKA

Ártatlan a kigyó is, míg kicsiny,
Vagy hogyha már kihullt méregfoga,
S kiméled-é?

ÁDÁM

Valóban szörnyü bűn
Lehet, mi ily haragra gyűjthatá
Egyházát a szeretetnek.

PÁTRIÁRKA

Fiam!
Nem az szeret, ki a testnek hizelg,
De aki a lelket vezérli vissza,
Ha kell, kard élén vagy lángon keresztül
Ahhoz, ki mondá: Nem békét, de harcot
Hozok a földre. - E gonosz hitűek
A szentháromság rejtélyes tanában
A homoiusiont hirdetik,
Míg az egyház a homousiont
Alapítá meg a hit cikkeül.

BARÁTOK

Halál reájuk, már a máglya ég. -

ÁDÁM

Adjátok fel, barátim, azt az *i*-t,
Szebb áldozat lesz életmegvetétek
A szent sirért vivandó hős csatában. -

EGY AGG ERETNEK

Sátán, ne kísérts, mink igaz hitünkért
Ott vérezünk, hol Isten rendelé.

EGYIK BARÁT

Hah, szemtelen, igaz hittel dicsekszel?

AZ AGG ERETNEK

Nincs-é velünk a rimini zsinat
S más számtalan?

A BARÁT

Rosz útra tévedett.
De Nicaeában s más igaz hívő
Zsinatban ügye mellettünk ítéltek?

AZ AGG ERETNEK

A pártosok. - Mi szemtelen kísérlet
Még versenyezni vélünk. Vagy, felelj,
Hol van csak egy egyházatyátok is,
Mint Árius és a két Euséb? -

A BARÁT

Hát bírtok-é egy Athanásiust?

AZ AGG ERETNEK

Hol vértanúitok?

A BARÁT

Több, mint tinektek.

AZ AGG ERETNEK

Szép vértanúk, kiket káprázatával
Az ördög csalt el, kárhozott halálra. -
Mondom, ti vagytok a nagy Babilon,
Az a kéjhölgy, kiről Szent János írt,
Mely el fog veszni a világ színéről. -

A BARÁT

A hétfejű sárkány, az Antikrisztus
Vagytok ti, kikről Szent János beszél,
Gazok, csalárdok, ördög cimborái.

AZ AGG ERETNEK

Rablók, kígyók, paráznák, torkosok...

PÁTRIÁRKA

El vélök, el, máris soká időzünk,
Isten dicsére, a máglyára őket!

AZ AGG ERETNEK

Isten dicsére, jól mondád, gonosz,
Isten dicsére hull az áldozat. -
Erősek vagytok, tesztek kény szerint,
De jó-e a tett, ítél majd az ég. -
Számlálva immár bűnóráitok,
Vérükből új csatárok születendnek,
Az eszme él, s a láng, mely fellobog,
Világot késő századokra vet. -
Jerünk, barátim, a dicső halálba. -

AZ ERETNEKEK *(karban énekelnek)*

Én erős Istenem, én erős Istenem, miért hagytál el
engemet, és miért távoztál el az én megtartásomtól
és az én jajgatásaimnak beszédétől?
Én Istenem, kiáltok mind napestig, de nem
hallgatsz meg, éjjel is nincs nekem veszteglésem.
Te pedig szent vagy - - *(XXII. zsolt.)*

A BARÁTOK *(karban közbevágznak)*

Perelj, Uram, az énvelem perlőkkel, és harcolj a
velem harcolókkal.
Ragadj fegyvert és paizst, és kelj fel az én
segítségemre.
És vedd fel dárdádat és rekeszd meg az én
háborgatóim eleinek utát. *(XXXV. zsolt.)*

*(Ezalatt a pátriárka s a menet elvonul. Nehány barát traktátusokkal a keresztesek közé
vegyül.)*

LUCIFER

Mit állsz oly szótlan, mondd, mit borzadasz?
Tragédiának nézed? nézd legott
Komédiának, s mulattatni fog. -

ÁDÁM

Óh, jaj, ne tréfálg! - hát egy *i* miatt is
Mehetni illy elszántan a halálba? -
Mi akkor a magasztos, nagyszerű? -

LUCIFER

Az, ami másnak tán kacagtató.
Egy szál választja csak e két fogalmat,
Egy hang a szívben ítél csak közöttük,
S ez a rejtélyes bíró a rokonszenv,
Mely istenít vagy gúnyával megöl. -

ÁDÁM

Mért is tűnt csak szemembe mind e bűn!
E kisszerű harc büszke tudományban,
E gyilkos méreg mesterül kivonva
A legfényesb, legüditőbb virágból. -
E szép virágot egykor ismerém,
Üldött hitünknek zsendülő korában:
Ki az a bűnös, aki tönkretette?

LUCIFER

A bűnös önmaga a győzelem,
Mely szerteszór, száz érdeket növel.
A vész, mely összehoz, mártírt teremt,
Erőt ad; ott van az eretnekekkel. -

ÁDÁM

Valóban, elhajítnám kardomat,
És visszamennék éjszaki honomba,
Hol még az ős erdők árnyékiban
A férfibecs, a tiszta egyszerűség
Dacol e síma kornak mérgivel,
Ha titkos szó nem súgná szüntelen,
Hogy e kort nékem kell újjáteremtni.

LUCIFER

Hiú törekvés. Mert egyént sosem
Hozandsz érvényre a kor ellenében:
A kor folyam, mely visz vagy elmerít,
Uzója, nem vezére, az egyén. -
Kiket nagyoknak mond a krónika,
Mindaz, ki hat, megérté századát,
De nem szülé az új fogalmakat.
Nem a kakas szavára kezd viradni,
De a kakas kiált, merthogy virad. -
Amott azok, kik békóban sietnek

Mártírhalálra, gúnytól környezetten,
Látnak csak egy embernyomot előre,
Köztük dereng fel az új gondolat;
S azért meghalnak, mit utódaik
Az utcaléggel gondtalan szivandnak. -
De hagyjuk ezt, nézz kissé táborodba,
Mit járnak ott azon piszkos barátok,
Mi vásárt ütnek, mit szónoklanak,
Őrült taglejtés vad kíséretében. -
Hallgassuk őket.

EGY BARÁT *(a tolakodó keresztesek közt)*

Bajnokok, vegyétek!
Vegyétek a vezeklésnek tanát
Kalauzul minden kétségekben,
Ez megtanít, a gyilkos, a parázna,
A templomrabló, a hamis tanú
Hány évig fog szenvedni a pokolban.
És megtanít, egy évi büntetést
Hogy a gazdag megválthat húsz s néhány,
Míg a szegény három solidival.
S ki már fizetni éppen képtelen,
Néhány ezer korbácsütéssel is. -
Vegyétek e becses könyvet, vegyétek. -

A KERESZTESEK

Ide vele. - Nekünk is, szent atyám! -

ÁDÁM

Hah, rossz árús, és még rosszabb vevők.
Vonj kardot, és verd szét e ronda vásárt!

LUCIFER *(zavarban)*

Bocsáss meg, e barát rég cimborám.
S nem is utálok én az ily világot,
Az Úr dicse ha szinte felkapott is,
Felkaptam én is egyúttal vele.
Csak te maradtál egy kissé alant.

(Éva mint Izóra s Heléne, annak komornája sikoltva rohannak Ádámhoz, néhány kereszttestől üldözve, kik azonban ízibe elosonnak.)

ÉVA *(összerogyva)*

Ments meg te, bajnok.

ÁDÁM *(felkarolva)*

Eszmélj, óh, nemes hölgy,
Itt biztosan vagy. Vesd fél szép szemed.
Minő igéző! - Vajh mi érhető?

HELÉNE

Élvezni voltunk a természetet
Kertünk árnyékos sűrűségi közt,
Gondatlan ülve az üde gyepen,
A csattogányt hallgattuk és kísértük;
Midőn csillogni látunk két szemet
Vad szenvedéllyel a bokor megől.
Ijedve kezdünk futni, míg utánunk
Lihegve és döbörgve négy keresztet
Majd-majd beért, midőn hozzád jutánk.

ÁDÁM

Nem is tudom, kívánjam-é, hogy ébredj;
Hát hogyha elhagysz, álmokép gyanánt?
Hogy is lehet test így átszellemülve,
Ilyen nemes és illy imádatos -

LUCIFER

Átszellemült test! - Óh, a sors valóban
Nem büntethetné jobban a szerelmest
Őrütségéért, mint beteljesítvén
Mindazt, amit csak kedvesére halmoz. -

ÁDÁM

Úgy rémlik, egykor már ismertelek,
Hogy együtt álltunk Isten zsámolyánál.

LUCIFER

Mindenre kérlek, azt sose feledd,
Szerelmed amilyen mulattató
Kettesben, olly izetlen harmadiknak.

ÁDÁM

Felnéz - mosolyg, óh, hála néked, ég!

ÉVA

Lovag, megmentél, hogy köszönjem azt meg?

ÁDÁM

Nem gazdag díj-e a szó ajkadon?

LUCIFER (*Helénéhez*)

Elég sovány díj, s illyet sem nyerek? -

HELÉNE

S mi hálával tartoznám én neked?

LUCIFER

Hát azt hiszed, hogy a nemes lovag
Megmentte téged is? Minő hiúság.
Ha a lovag megmenti a kisasszonyt,
Komornáját a fegyvernök bizonyyal.

HELÉNE

S mit nyertem volna. Vagy hálás leszek,
És ott vagyok, mintha elér a vész:
Vagy háladatlan, így is kárhozott. -
Pedig nem volt rút a négy üldöző.

ÁDÁM

Óh, hölgy, hová vezesselek, parancsolj.

ÉVA

Előttünk áll a zárda ajtaja.

ÁDÁM

A zárda, monddod? Óh, de ajtaja
Nem zárja tőlem a reményt el, úgy-e?
Adj nékem egy jelt, tűznöm e kereszthez,
Hogy míg amaz tisztemben küzdni hív,
Legszebb álmomnak hozza vissza képét,
S ne únjak várni hosszú éveken,
Melyek végéről pályabérem int. -

ÉVA

Im, e szalag. -

ÁDÁM

Ez éjsötét szalag? -
Óh, hölgy! reményt, reményt, ne bánatot.

ÉVA

Enyém ez a jel, mást nem adhatok.
A zárdafal közt nem tenyészik remény.

ÁDÁM

De szerelem sem. És ahol te vagy,
Hogyan ne volna szerelem, leány!
Mezed mutatja, nem vagy még apáca.

ÉVA

Ne is gyötörj tovább kérdéseiddel,
Pedig gyötörsz, ha búdat nőni látom. -

LUCIFER

És el fog zárni e fal téged is?

HELÉNE

El ám, de kulcsa nincs tengerbe vetve.

LUCIFER

Nagy kár - beh szép elégiát faragnék
E bús esetről. -

HELÉNE

Csalfa, menj előlem!

LUCIFER

S miért? hát nem nagy eszme az, midőn
Tengerfenékre szállok kulcsodért?

HELÉNE

Ah, ezt nem is kívánom.

LUCIFER

Már megyek. -
A mélynek szörnye fen reám agyart.

HELÉNE

Jöjj vissza, jöjj, megöl a félelem -
Inkább a kulcs majd ablakomba' lesz. -

ÁDÁM

Hadd tudjam hát neved meg legalább,
Imámba, tudjam meg, hogy mit csatoljak,
Áldást kérvén rád, hogyha végzeted
Gyászát megosztani már nem engeded.

ÉVA

Nevem Izóra. S a tiéd, lovag?
Imádság jobban illet zárdaszűzet.

ÁDÁM

Tankréd vagyok.

ÉVA

Tankréd, Isten veled.

ÁDÁM

Izóra, óh, ne hagyj el ily sietve,
Megátkozom különben a nevet,
Melyet bucsúzva mondottál először, -
Rövid volt e perc, még álomnak is,
Hogy folytatom, ha ily rejtély maradsz,
S nem bírom sorsod drága fonalával
Kihímzeni? -

ÉVA

Halljad hát sorsomat.
Atyám is a szent sír vitéze volt.
Midőn egy éjt meglepte a vad ellen,
Üvöltve, tűzzel-vassal, táborát.
Menekvéséhez már nem volt remény,
És szent fogadást tőn Szűz Máriának,
Hogy engemet, ki még gyermek valék,
Ha visszatérhet, néki felajánl.
Ő visszatért, én szent ostyát vevék
Ez ígéretre.

ÁDÁM

Óh, te szent anya!
Te testesített tiszta szeretet,
Nem fordulál-e el megbántva ily
Szentségtelen ígértől, minő
Erényeidre nyom bűnbélyeget,
Átokká téve az égnek malasztját. - -

HELÉNE

S te nem kívánod tudni sorsomat?

LUCIFER

Azt már tudom: szerettél, megcsalódtál,
Szerettél újra, s akkor már te csaltál.
Ismét szerettél - hősödöt meguntad;
S üres szived most új lakóra vár. -

HELÉNE

Ez különös! Az ördög van veled tán?
De oly szerénynek mégse hittelek,
Hogy szívemet üresnek hidd jelenleg.

LUCIFER (*Ádámhoz*)

Uram, siess. Te nem bírsz elbucsúzni,
S én nem birom gátolni győzedelmem.

ÁDÁM

Izóra! minden szód fulánk szivemben.
Egy csókkal mérgét, óh, hölgy, édesítsd meg.

ÉVA

Lovag, mit kívánsz - hallád eskümet.

ÁDÁM

De az nincs tiltva tán, hogy *én* szeresselek.

ÉVA

Te boldog vagy, de hogy feledlek én?
Tankréd, megyek már, vagy kifogy erőm.
Isten veled - meglátlak ott az égben.

ÁDÁM

Isten veled. - E nap emléke vélem. -

(Éva a zárdába lép.)

HELÉNE (*félre*)

Ah, gyáva te - hát mindent én tegyek? (*fent*)
Ablakba' lesz majd, nem tengerben a kulcs.
(Évát követi.)

ÁDÁM (*feleszmélve*)

Most hát jerünk.

LUCIFER

Már késő - vége van. -
Ládd, ilyen örült fajzat a tiéd,
Majd állati vágyának eszközéül
Tekinti a nőt, és durvult kezekkel
Letörli a költészet himporát
Arcáru, önmagát rabolva meg
Szerelme legkecsesb virágitól;
Majd istenül oltárra helyezi,

És vérzik érte és küzd hasztalan,
Míg terméketlen hervad csókja el. -
Mért nem tekinti és becsúli nőül,
Nőhívatása megjelölt körében.

(Ezalatt egészen besötétült, a hold felkél. Izóra és Heléne az ablakon.)

ÉVA

Mi vágyva néze rám, mint reszketett,
Ah, e hős férfi reszketett előttem,
De nőerényem és a hit parancsol -
Itt szenvedek ki, mint szent áldozat.

HELÉNE

Csodálatos, minő örült nemünk!
Ha az előítélettel szakít,
Vadállatul rohan a kéj után,
A méltóságot arcáról letépi
És megvetetten sárban ténfereg.
Ha nem szakít, önárnyától remeg,
Fonnyadni hagyja meddő bájait,
Mástól s magától elrabolva a kéjt. -
Miért nem jár középben. Vagy mit árt
Egy kis kaland, egy kis gyöngéd viszony
Illemmel olykor, meg nem foghatom.
Hiszen a nő se szellem csak merőben.

ÉVA

Heléne, nézz ki, itten áll-e még?
Hogyan ment volna olyan könnyen el.
Csak egyszer halljam még meg szózatát.

ÁDÁM *(Luciferhez)*

Tekints körül, nem áll-e ablakánál,
Nem küldne-é egy pillantást utánam?
Csak egyszer lássam még sugár alakját -
Izóra! óh, ne bánd, hogy itt vagyok még.

ÉVA

Mindkettőnkért jobb lenne itt nem állnod.
Az elszakadt szív könnyen összeforr,
S megint csak fáj, ha újra elszakasztjuk. -

ÁDÁM

Nem félsz-e így a csendes éjbe nézni,
Mely, mint nagy szív, szerelemtől dobog.
Szeretni hol csak nekünk nem szabad?
Nem félsz-e, hogy varázsa elragad? - -

ÉVA

Él bennem is mindez, mint tünde álom,
Mely tán az égből kísért e világra;
A lég hullámin szép dal árjadoz,
Mosolygni látok nemtők ezreit
Testvéri csókkal minden lomb mögül,
De hozzánk többé, Tankréd, nem beszélnek. -

ÁDÁM

S miért, miért! e rossz fal gátol-é? -
Ki annyi sarcot vívtam a pogánytól,
Nem bírom-é áthágni ezt a sáncot? -

LUCIFER

Nem ám, mert védi a kor szelleme,
Erősebb, mint te.

ÁDÁM

Hah, ki mondja azt!

(A háttérben egy máglya világa gyúl ki.)

AZ ERETNEKEK *(karban távolról)*

Mentsd meg az én lelkemet a fegyvertől és
az én egyetlen egyemet az ebnek kezéből.
Szabadíts meg engemet az oroszláznak
szájából és az unicornisoknak szarvaik ellen
hallgass meg engemet.
Hirdetem a te nevedet az én atyámfiainak;
a gyülekezetek közepette dicsérlek tégedet.

ÉVA

Irgalmazz, Isten, bűnös lelkeiknek! -

ÁDÁM *(visszaborzadva)*

Mi rettentő dal.

LUCIFER

Nászénektek az.

ÁDÁM

Mindegy, legyen, én meg nem rettenek.
Dacolni érted mindennel fogok.

A BARÁTOK *(karban távolról)*

- - öltöztessenek fel gyalázatossággal és szidalommal, kik felfuvalkodnak ellenem.
Vigadjanak és örüljenek, kik akarják az én igazságomat; és mondják azt mindenkor: Magasztaltassék az Úr, ki akar békességet az ő szolgájának.

(A fentebbi karének kezdetével Ádám, ki a zárda ajtajához lépett volt, ismét megállt, a tornyon egy kuvik kiált, a légben boszorkányok szállnak, s az ajtó előtt egy csontváz kél a földből, s fenyegetve áll Ádám előtt.)

ÉVA *(az ablakot becsapva)*

Isten segíts!

A CSONTVÁZ

El e szentelt küszöbről.

ÁDÁM

Ki vagy te, rém!

A CSONTVÁZ

Én az vagyok, ki ott lesz
Minden csókodban, minden ölelésben. -

BOSZORKÁNYOK *(kacagva)*

Édes vetés, fanyar gyümölcs,
Galambfival kigyókat költs.
Izóra, hívunk!

ÁDÁM

Millyen alakok!
Ti változátok-é el, vagy magam?
Ismertelek, midőn mosolygtatok.
Mi itt valóság és mi itten álom?
Varázsotokra ellankad karom. -

LUCIFER

Véletlenül mi kedves társaságba
Juték. Mi régtől várom e szerencsét,
Ez illedelmes szép boszorkahad,
Mely a mezetlen nimfát mindazáltal
Orcátlanságban messze túlhaladja,

Ez a vén bajtárs, a rémes halál,
Mely torzképezve a rideg erényt,
Megútáltatja azt a föld fiával.
Mind üdvözöllek. Kár, hogy rá nem érek
Közöttetek az éjet elfecsegni. -
(A jelenések eltűnnek.)
Tankréd, fel, Tankréd! kedvesed becsapta
Az ablakot; mit állunk itt az éjben?
A szél hideg, köszvény leszen jutalmad.
Heléne meg mindjárt jó, s mit teszek?
Szerelmeskedni nem fog tán az ördög,
Nevetségessé lenne mindörökre,
S akkor hatalmát elvinné maga. -
Csodálatos, az ember hő kebellet
Eseng epedve szerelem után,
S csak kint arat. Az ördög jégkebellet
Alig bír tőle szabadulni jókor.

ÁDÁM

Vezess, vezess új létre, Lucifer!
Csatára szálltam szent eszmék után,
S találtam átkot hitvány felfogásban,
Isten dicsére embert áldozának,
S az ember korcs volt, eszmémet betöltni.
Nemesbbé vágytam tenni élveink,
S bűn bélyegét süték az élvezetre,
Lovagerényt állíték, s ez döfött
Szívembe tört. El innét, új világba,
Eléggé megmutattam, hogy mit érek,
Ki vívni tudtam és lemondni tudtam,
Szégyen ne'kül elhagyhatom helyem. -
Ne lelkesítsen többé semmi is,
Mozogjon a világ, amint akar,
Kerekeit többé nem igazítom,
Egykedvűen nézvén botlásait.
Kifáradtam - pihenni akarok. -

LUCIFER

Pihenj tehát. De én alig hiszem,
Hogy szellemed, e nyugtalan erő,
Pihenni hagyjon. Ádám, jőj utánam.

NYOLCADIK SZÍN

(Prágában. A császári palota kertje. Jobbra lugos, balra csillagász-torony, előtte tágas erkély Kepler íróasztalával, székkal, csillagász-eszközökkel. Lucifer mint Kepler famulusa az erkélyen. A kertben udvaroncok s hölgyek csoportokban sétálnak, közöttük Éva is mint Borbála, Kepler neje. - Rudolf császár Ádámmal mint Keplerrel beszédbe mélyedve áll. A háttérben egy eretnek máglyája ég. Estve, később éj. Két udvaronc az előtéren elmenve.)

ELSŐ UDVARONC

Ki az megint, ki ottan fütözik,
Eretnek vagy boszorkány?

MÁSODIK UDVARONC

Nem tudom.
Nincs már divatban, hogy még érdekeljen,
Csak söpredék gyül a máglyák köré.
S nem őrzöng az sem már öröm miatt,
Csak hallgatag néz és morog magában.

ELSŐ UDVARONC

Az én időmben ünnep volt az illyes,
Ott volt az udvar, a nemes világ.
Ah, így fajulnak el a jó idők. - *(Elhaladnak.)*

LUCIFER

Ily hűvös estve e tűz jólesik,
Bizon-bizon már jó régen melenget.
De félek, hogy kialszik nemsokára.
Nem férfias határozattól eloltva,
Nem új nézetnek engedvén helyet,
De e közömbös korban nem leend,
Ki új hasábot vetne a parázsra,
S én fázhatom. - Minden nagy gondolatnak,
Hiába, ily kicsínyes a bukása. - - *(El a toronyba.)*
(Rudolf és Ádám az előtérre lépve.)

RUDOLF

Állítsd fel, Kepler, horoszkópomat,
Rosz álman volt az éjjel, rettegek,
Mi konjunktúrákban van csillagom.
Baljóslatú jel tűnt fel udvarában
Már múltkor is, ott a kigyó fejénél.

ÁDÁM

Meglesz, uram, amint parancsolod.

RUDOLF

Ha majd e klimaktérikus napok
Elmúltak, a nagy mût is újrakezdjük,
Mely a minap sikertelen maradt.
Átnéztem újra Hermes Trismagistust,
Synesiust, Albertust, Paracelsust,
Salamon kulcsát és más műveket,
Mig rátaláltam az ejtett hibára.
Amint izzasztók a vénhedt királyt,
Feltűnt a holló s a veres oroszlány,
Utánuk a kettes merkur kifejlett
A két planéta egyesült hatásán,
S leszállt az ércek bölcseletsava.
De elhibáztuk a nedves tüzet,
Szár az vizet, s azért nem létesült
A szent menyegző, a dicső eredmény,
Mely ifjúságot önt az agg érbe,
Nemességet visz át a szürke érbe.

ÁDÁM

Értem, felséges úr.

RUDOLF

Egy szóra még.
Rossz hír kering az udvarban felőled,
Hogy új tanoknak híveül szegődtél,
Rostálod a szentegyház téteit;
Sőt most, midőn anyád mint rút boszorkány
Legsúlyosb vád alatt börtönben ül,
Méltó gyanúba jössz te is, midőn
Olyan nyakasan s ernyedetlenül
Igyekszel őt kiszabadítani.

ÁDÁM

Felséges úr! hiszen fia vagyok.

RUDOLF

A szentegyház, fiam, igazb anyád.
Hagyd a világot, jól van az, miként van,
Ne kívánd kontárul javítani. -
Nem halmozalak-é kegyekkel el,
Atyád, tudod jól, korcsmáros vala
S nemességed kétség fölül helyeztem,
Pedig bizony elég bajomba telt.
Fölemelélek trónomhoz, s csak így
Jutál Müller Borbála szép kezéhez.
Azért, ismétlem, légy, fiam, vigyázó. (El.)

(Ádám gondolatokba merülve erkélyének lépcsőinél megáll. Két udvaronc az előtérbe érve.)

HARMADIK UDVARONC

Nézd, mint mereng ismét a csillagász.

NEGYEDIK UDVARONC

A féltés bántja szüntelen szegényt,
Hiába, nem tud új körébe szokni,
Kiri belőle mindig a paraszt.

HARMADIK UDVARONC

Nem fogja fel, hogy az igaz lovag,
Bár istenség gyanánt imádja a nőt,
Vérét odadni volna érte kész,
Ha rágalom érintené erényét; -
Ő hódolásban mellékcélt gyanít.

ÉVA (Más csoporttal a két udvaronchoz csatlakozik, s nevetve legyezőjével a második udvaronc vállára ver.)

Ah, menj, lovag - az istenért, kegyelmezz,
Tréfáidon halálra kell nevetnem. -
Nézd, itt e két úr mily szörnyű komoly. -
Talán megszállott már titeket is
Az újításnak átkos szelleme?
Úgy el szememből! Nem szenvedhetem
E fajt, mely olly epés, bús felfogással
Megirigyelte ezt a csillogó
Nyugodt világot tőlünk s újat eszmél.

HARMADIK UDVARONC

Minket nem illet e vád, drága hölgy,
Ki vágyna ilyen körben változásra.

ELSŐ UDVARONC

De, hogyha nem csalódom, ottan áll
Egy férfi, arcán e sötét jelek.

ÉVA

Férjem szegény? - az istenért, urak,
Kimélgétek meg őt az ily gyanútól
Elöttem, kit hozzá szent kötelék
Csatol. - Hisz ő beteg - nagyon beteg.

MÁSODIK UDVARONC

Betegje tán e sűgárvó szemeknek?

HARMADIK UDVARONC

Valóban, amit senki nem merészel,
Ő sértne-é meg féltékeny gyanúval? -
Óh, bár lehetne lovagod gyanánt
Szemébe kesztyűt dobnom a merésznek.

(Ezalatt Ádámhoz érnek.)

Ah, mester! épp jó, hogy találkozunk,
Jószágaimra kívánnék utazni,
Időjósáskodást szeretnék!

ELSŐ UDVARONC

Én pedig
Fiamnak vágnám csillagát kitudni.
Éjfél után, múlt éjjel jött világra.

ÁDÁM

Reggel mindkettő készen vár, urak.

NEGYEDIK UDVARONC

A társaság oszol, menjünk mi is.

HARMADIK UDVARONC

Lépcsője itt van - jó éjt, asszonyom.
(súgva)
Egy óra múlva.

ÉVA

(súgva) Jobbra, a lugosban.
(fent) Jó éjt, urak. - Jőj, kedves Jánosom.

(Mind elmennek. Ádám és Éva az erkélyre. Ádám zsöllyeszékbe dől. Éva előtte áll. Mindinkább besötétedik.)

ÉVA

János, nekem szükségem volna pénzre.

ÁDÁM

Egy fillérem sincs, mind elhordtad immár.

ÉVA

Örök szükségem van-e tehát?
Az udvarhölgyek pávaként ragyognak,
Szintúgy szégyellek köztük megjelenni.
Valóban, hogyha egy-egy udvaronc
Felém hajolva, mosolyogva mond,
Hogy a királyné köztük én vagyok,

Szégyenkezem miattad, aki a
Királynét így állítod udvarába.

ÁDÁM

Nem fáradok-e éjet és napot,
Elárulom tudásomat miattad,
Mégfertőzöm, midőn haszontalan
Időjósást, horoszkópot csinállok,
Eltitkolom, mit lelkem felfogott,
És hirdetem, mit jól tudok, hamis.
Pirulnom kell, mert rosszabbá levék,
Mint a szibillák, kik hívének abban,
Amit jósoltak, míg én nem hiszek.
De megteszem, hogy leljem kedvedet.
Hová teszem, mit bündijul kapok?
Hisz nékem nem kell semmi a világon,
Csak az éj és tündöklő csillaga,
Csak a szférák titkos harmóniája
Tiéd a többi. - Ámde ládd, ha a
Császár pénztára többnyire üres
Sok kérelemre rendetlen fizetnek.
Tiéd lesz most is, mit reggel kapok,
S te hálátlan vagy, ládd, ez fáj nekem.

ÉVA (*sírva*)

Szememre hányod, hogy mit áldozasz,
S nem áldozék-e én is eleget,
Miattad? én, nemes háznak leánya,
Midőn kétséges rangodhoz csatoltam
Jövömet, és nem általam jutál-e
Jobb társaságba? Hálátlan, tagadd el. -

ÁDÁM

Kétséges rang-e hát szellem, tudás?
Homályos származás-e a sugár,
Amelly az égből homlokomra szállt?
Hol van nemesség, más ezen kívül?
Amit ti úgy neveztek, porlatag
Hanyatló báb, mit lelke elhagyott,
De az enyém örökifjú, erős. -
Óh, nő, ha te meg bírnál érteni,
Ha volna lelked oly rokon velem,
Minőnek első csókodnál hívém,
Te büszke lennél bennem, s nem keresnéd
Kívül a boldogságot körömmön,
Nem hordanál mindent, mi benned édes,
Világ elé s mindent, mi keserű,
Nem tartanál fel házi tűzhelyednek. -

Óh, nő, mi végtelen szerettelek.
Szeretlek most is, ah, de keserűen
Fulánkos a méz, mely szívembe szállt.
Fáj látnom, mily nemessé lenne szűd,
Ha nő lehetnél; a sors semmivé tett,
Mely a nőt báb-istenként tartja még,
Mint istenül tartotta a lovagkor,
De akkor hittek benne, nagy idő volt,
Most senki sem hisz, törpe az idő,
S a báb-istenség csak vétket takar. -
Elválnék tőled, szívemet kitépném,
Ha fájna is, tán nyugodtabb lehetnék,
S te is nélkülem boldogabb lehetnél;
De ott van újra a már meglevő rend:
Az a tekintély - egyházunk szava;
S együtt kell túrnunk, míg a sír felold.
(Fejét kezébe hajtja, Éva meghatva simogatja.)

ÉVA

No, Jánosom, oly gyászosan ne vedd,
Ha mondok is egyet-mást néha-néha,
Nem akaralak buba ejteni.
De ládd, az udvar oly csodálatos,
És hölgyei oly büszkék, gúnyosak,
Mit kezdjek én dacolni ellenök?
Nincs már közöttünk, ügyebár, harag,
Jó éjt - reggelre ne feledd a pénzt.
(Lemegy a lépcsőn a kertbe.)

ÁDÁM

Minő csodás kevercse rossz s nemesnek
A nő, méregből s mézből összeszűrve.
Mégis miért vonz? mert a jó sajátja,
Míg bűne a koré, mely szülte őt.
Hej, famulus!

(Lucifer jó lámpával, s az asztalra teszi.)

LUCIFER

Parancsolsz, mesterem?

ÁDÁM

Időjóslatra és nativitásra
Vagyon szükségem, készíts íziben.

LUCIFER

Természetes, csillámlót, fényeset;
Ki venne pénzeért rideg valót.

ÁDÁM

De ne olyant, mely szinte képtelen.

LUCIFER

Olyat nem is bírnék tán feltalálni,
Min megbotránkoznának a szülők,
Nem messiás-é minden újszülött,
Fénylő csillag, mely feltűnt a családnak,
S csak későbbben fejlik szokott pimasszá. *(Ír.)*

(Éva ezalatt a lugoshoz ért, a harmadik udvaronc elébe lép.)

HARMADIK UDVARONC

Mi rég epeztesz itten, óh, kegyetlen.

ÉVA

Talán neked nagy már az áldozat
Az éj hűvös szelét kiállani,
Míg én egy jó, nemes férjet csalok meg,
Az ég átkát, világ itéletét
Vonom magamra éretted, lovag?

[HARMADIK] UDVARONC

Ah, az ég átka, a világitélet
Nem hat titkába e sötét lugosnak.

ÁDÁM *(merengve)*

Kivántam kort, mely nem küzd semmiért,
Hol a társas rend megszokott nyomát,
E megszentelt előítéletet
Nem bántja senki, hol nyugodhatom,
És egykedvű mosollyal hagyhatom
Hegedni hosszú harcaim sebét. -
Megjött a kor, s mit ér, ha e kebelben
A lélek él - e kínos szent örökség,
Mit az egekből nyert a dőre ember -,
Mely tenni vágyik, mely nem hágy nyugodni,
S csatára kél a renyhe élvezettel. -
Hej, famulus! hozz bort, úgy reszketek,
Fagyos világ ez, kell, hogy feltüzeljem.
E törpe korban így kell lelkesülni
És elszakadni mocskoló porától. -
(Lucifer bort hoz, Ádám a szín végéig iddogál.)
Óh, tárd ki, tárd ki, végtelen nagy ég,
Rejtélyes és szent könyvedet előttem;
Törvényidet ha már-már ellesém,
Felejtem a kort és mindent körülém.

Te örökös vagy, míg az mind mulandó,
Te felmagasztalsz, míg amaz lesújt. -

[HARMADIK] UDVARONC

Borbála, óh, ha az enyém lehetnél!
Ha Isten elszólná férjedet,
Hogy az eget jobban fel bírja fogni,
Miért élteben mindig fáradott.

ÉVA

Hallgass, lovag, úgy sajnálnám szegényt,
Hogy könnyeim közt csók nem jutna néked.

[HARMADIK] UDVARONC

Te tréfát űzesz.

ÉVA

Sőt, valót beszélek.

[HARMADIK] UDVARONC

Ki érti ezt a rejtélyes kedélyt?
Borbála! hisz te így nem is szeretsz.
Vagy mondd, ha volnék száműzött, szegény,
Mit volnál képes tenni hívedért? -

ÉVA

Valóban, azt mostan nem tudhatom.

ÁDÁM

Óh, jő-e kor, mely e rideg közönyt
Leolvasztandja, s mely új tetterővel
Szemébe néz az elavult lomoknak,
Biróul lép fel, büntet és emel,
(Felkél, és tántorogva az erkély szélére lép.)
Nem retten vissza a nagy eszközöktől,
Nem fél a rejtett szót kimondani,
Mely majd hatalmas görgeteg gyanánt
Haladni fog a végzetes uton,
S lezúzza tán azt is, ki *őt* kimondta.
(A Marseillaise dallama hallik.)
Óh, hallom, hallom a jövő dalát,
Megléltem a szót, azt a nagy talizmánt,
Mely a vén földet ifjává teszi:

KILENCEDIK SZÍN

(A nézőhely hirtelen Párizs Greve-piacává változik. Az erkély egy guillotine-emelvénné, az íróasztal nyaktilóvá, mely mellett Lucifer mint bakó áll. Ádám mint Danton az emelvény széléről zajgó néptömegnek szónokol. - Dobszó mellett igen rongyos újonchad jelenik meg, és az állványnál sorakozik. Fényes nap.)

ÁDÁM *(folytatva)*

Egyenlőség, testvériség, szabadság! -

NÉPTÖMEG

Halál reá, ki el nem ismeri!

ÁDÁM

Azt mondom én is. - Két szó menti meg
A mindenünnen megtámadt nagy eszmét,
A jók számára mondjuk egyikét:
„Veszélyben a hon” és ők ébredeznek.
A másikat a bűnre mennydörögjük,
E szó: „reszkessetek!” - s megsemmisülnek. -
Felkeltek a királyok ellenünk,
S eléjük dobtuk fejdelmünk fejét,
Felkeltek a papok, s villámukat
Kicsavarók kezökből, visszatéve
Trónjára az ész, e rég üldözöttet.
De a másik szózat sem hangzik el,
Mít a jobbakhoz intézett honunk.
Tizenegy hadsereg küzd a határon,
S mi hő ifjúság tódul szüntelen
Az elhullott hősök helyét kitöltni.
Ki mondja, hogy vérengző örület
A nemzetet meg fogja tizedelni?
Ha forr az érc, a rossz salak kihull,
De a nemesb rész tisztán megmarad.
És hogyha mindjárt vérengzők vagyunk is,
Tekintsenek bár szörnyeteg gyanánt,
Nem gondolok nevemmel, légyen átkos,
Csak a haza legyen nagy és szabad. -

ÚJONCOK

Fegyvert nekünk, csak fegyvert és vezért!

ÁDÁM

Helyes, helyes! Ti csak fegyvert kívántok,
Míg annyi tárgyban szenvedtek hiányt,
Ruhátok foszlik, lábatok meztelen,
Hanem szuronnyal mind kiszerezitek,
Mert győzni fogtok. A nép győzhetetlen.
Most hulla vére egy tábornokunknak,
Ki katonáink élén meg hagyá
Magát veretni.

NÉPTÖMEG

Óh, az áruló! -

ÁDÁM

Helyesen mondod. Nincs más kincse a
Népnek, mint a vér, mellyet oly pazar
Nagylelkűséggel áldoz a hazának. -
S ki egy népnek szent kincsével parancsol,
Nem bírván meghódítani a világot,
Az áruló. -

(Az újoncok közül egy tiszt kilép.)

A TISZT

Tégy engemet helyébe,
Polgár, s letörlöm a gyalázatot.

ÁDÁM

Dicséretes, barátom, önbizalmad,
De biztosítást, hogy szavadnak állsz,
Előbb a harcok színhelyén szerezz.

A TISZT

A biztosíték lelkemben lakik,
Aztán imé! van nékem is fejem,
Mely többet ér tán, mint az a lehullott.

ÁDÁM

S ki a kezes, hogy elhozod, ha kérem.

A TISZT

S kell-é kezes jobb, mint magam vagyok,
Ki életem nem nézem semmibe?

ÁDÁM

Az ifjuság nem úgy gondolkodik.

A TISZT

Polgár, még egyszer felszólítalak. -

ÁDÁM

Türelem még, a cél el nem marad.

A TISZT

Nem bízol bennem, látom, hát tanulj
Felőlem jobban vélekedni, polgár. -
(*Főbe lövi magát.*)

ÁDÁM

Kár érte, egy ellenséges golyót
Megérdemelt. Vigyétek el, barátim. -
Viszontlátásig, győzelem után.
(*Az újonchad elléptet.*)
Óh, bár oszthatnám én is sorsotok. -
De nékem harc jutott csak, nem dicsőség,
Nem ellenség, mely által esni is dísz,
De mely rejtekből orvul leskedik
Fondorlatával rám s a szent hazára. -

NÉPTÖMEG

Mutasd meg ujjal, és halál reá!

ÁDÁM

Akit mutatni bírok, az meg is halt.

NÉPTÖMEG

Hát a gyanúsak? - Hisz aki gyanús,
Már bűnös is, megbélyegezte a
Népérzület, ez a nem tévedő jós. -
Halál, halál az arisztokratákra! -
Jerünk, jerünk a börtönüregkebe,
Tegyünk törvényt, a nép törvénye szent.

(*A néptömeg indul a börtönökbe.*)

ÁDÁM

Nem ott van a vész, a retesz erős,
A bűzhödt lég, mely elmét, izmot öl,
Szövetségestek úgyis, hagyjuk őket.
Az árulás emelt fővel kacag,
S tört élesít a Konvent padjain.

NÉPTÖMEG

Fel a Konventre hát, nincs még eléggé
Átválogatva. - A Konventre később,
Gyakorlatul előbb a börtönökbe. -
Addig szedd össze minden áruló
Nevét, Danton.

(A néptömeg fenyegetve el. Ezalatt néhány sans-culotte egy ifjú márkit és Évát mint ennek testvérét hurcolja az állvány elé.)

EGY SANS-CULOTTE

Imé, itten hozunk
Ismét két ifju arisztokratát,
E büszke arc, finom fehér ruha
Világosan mutatja bűnöket!

ÁDÁM

Milyen nemes pár. Jöjtek fel, ifjak.

A SANS-CULOTTE

Mi meg jerünk bajtársaink után,
Hol munka vár ránk, s vész az árulókra.

(A sans-culotte-ok elmennek a többi néppel, az ifjak az állványra lépnek. Az állvány körül csak néhány őr marad.)

ÁDÁM

Nem értem, mily rokonszenv vonz felétek,
De önvészelyemmel megmentelek.

A MÁRKI

Nem, Danton, hogyha bűnösök vagyunk,
Elárulod a hont, ha el nem ítélisz;
Ha nem vagyunk, nem kell hiú kegyelmed.

ÁDÁM

Ki vagy te, hogy Dantonnal így beszélsz? -

A MÁRKI

Márki vagyok. -

ÁDÁM

Megállj - vagy nem tudod,
Hogy „polgáron” kívül nincs cím egyéb?

A MÁRKI

Nem hallottam, hogy eltörlé királyom
A címeiket.

ÁDÁM

Szerencsétlen, ne folytasd,
E guillotine is szinte hallgatózik. -
Lépj sergeinkbe, s pályád nyitva áll.

A MÁRKI

Nincs engedélyem, polgár, a királytól,
Hogy idegen seregbe léphetek.

ÁDÁM

Úgy meg fogsz halni.

A MÁRKI

Eggyel több leend
Családomból, ki meghalt a királyért.

ÁDÁM

Miért rohansz ily vakmerőn halálba?

A MÁRKI

S azt véled-é, hogy e nemes előjog
Csak titeket illet, népemberek? -

ÁDÁM

Dacolsz velem, jó, hát én is fogok.
Ki lesz erősb? megmentlek ellenedre,
S e jellemért egy higgadtabb jövő,
Melyben kihamvadt a pártszenvédély,
Hálát fog adni nékem. - Nemzetőrök!
Lakomra véle. Ti felelték érte.

(Néhány fegyveres nemzetőr a márkit elkíséri.)

ÉVA

Bátyám, erős légy!

A MÁRKI

Húgom, óvjon Isten. - *(El.)*

ÉVA

Itt is van egy fő, nem rosszabb Rolandnál.

ÁDÁM

Ne ily kemény szót e gyöngéd ajakról.

ÉVA

A vérpadon gyöngédebb szó nem illik.

ÁDÁM

Az én világom e szörnyű emelvény.
Midőn ráléptél, veled egy darab
Meyország szállt le, s szentélyébe zár.

ÉVA

Az áldozatra szentelt állatot
Sem gúnyolák útjában a papok.

ÁDÁM

Az áldozat, hidd el, magam vagyok.
S ha irigyelve nézik is hatalmam,
Örömtelen, megvetve életet
Meg a halált, nézem királyi székem,
Melyről mellőlem hullnak el naponkint,
S várom, mikor jó már reám a sor. -
E vér közt úgy gyötör az egyedüllét,
A sejtelem, mi jó lehet szeretni. -
Óh, nő, csak egy napig tanítanál
Ez égi tudományra - második nap
Nyugodtan hajtnám bárd alá fejem. -

ÉVA

S e rémvilágban még szeretni vágysz,
Nem rettent-é a lelkiösmeret? -

ÁDÁM

A lelkiösmeret a közvilág
Előjoga; kit a végzés vezet,
Az rá nem ér körültekinteni. -
Hol hallád a viharról, hogy megállt,
Ha gyöngé rózsá hajlong útain? -
S aztán ki lenne vakmerő eléggé,
Itélni a közélet emberéről?
Ki látja a szálát, mely színpadán
Egy Catilínát, egy Brutust vezet?
Vagy azt hiszik, kiról a hír beszél,
Meggzúnt egyúttal ember lenni, és
Oly földfeletti lényé változott,
Kit a lenézett apró száz viszony,
Mindennapos gond mitsem érdekel. -

Óh, jaj, ne hidd - a trónon is ver a szív,
S Caesarnak, hogyha volt szerelmese,
Ez őt talán csupán úgy ismeré,
Mint jó fiút, s nem volt sejtelve sem,
Hogy retteg tőle s megrendül a föld. -
S ha így van ez, mondd, mondd, mért nem szeretnél?
Nem nő vagy-é, s én nemde férfiú?
Mondják, hogy a szív gyűlöl vagy szeret,
Amint magával hozza e világra:
Én érzem, e szív hogy rokon tiéddel,
S te ezt a szót, hölgy, meg nem értenéd? -

ÉVA

S ha meg? Mi haszna. Más Isten vezet,
Mint akit én szivemben hordozok.
Nem érthetjük meg így egymást soha. -

ÁDÁM

Hagyd el tehát avult eszményidet,
Mit áldozol száműzött isteneknek?
A nőt ugyis oly oltár illeti
Csupán, mely mindig ifju - és ez a szív.

ÉVA

Az elhagyott oltárnak is lehet
Mártírja. Óh, Danton, magasztosabb
Kegyelettel megóvni a romot,
Mint üdvözölni a felkelt hatalmat;
S e hívadás nőt legjobban megillet.

ÁDÁM

Nem látott ember még érzelgeni,
S ha látna most, ellenség, jóbarát,
Hogy az, kit a sors korbácsolt tova,
Vihar gyanánt tisztítani a világot,
Mostan megáll a vérpadon, szeretni
Egy kisleánynál, és köny ég szemében:
Megjóslaná, hogy Danton elbukik,
Kacagna, és nem félne senki többé. -
S mégis könyörgök egy reménysugárt. -

ÉVA

Ha síron túl kibékélt szellemed
Levetkezi a kor véres porát,
Talán -

ÁDÁM

Ne mondd, ne mondd, leány, tovább,
Én azt a túlvilágot nem hiszem,
Reménytelen csatázok végzetemmel. -

*(A néptömeg véres fegyverekkel, lándzsákon néhány véres főt hurcolva, vadul visszatér.
Nehánya az állványra hat.)*

NÉPTÖMEG

Igazságot tevénk. - Mi büszke faj volt.

EGY SANS-CULOTTE *(gyűrűt adva Dantonnak)*

Imé, e gyűrű a hon zsámolyára.
Kezembe nyomta az egyik cudar,
Midőn nyakának tartám késemet.
Azt tartja e faj, hogy rablók vagyunk. -
Hát még te élsz? - kövesd testvéridet. -
(Évát leszúrja, ki az állvány hátrészén lebukik.)

ÁDÁM *(szemét elfödve)*

Jaj, vége hát. - Óh, sors, ki bír veled?

NÉPTÖMEG

Most a Konventbe. Polgártárs, vezess. -
Kiszedted-é az árulók nevét? -

(A nép letakarodik az állványról. Éva mint rongyos, felgerjedt pór nő kibontakozik a sokaságból, és egyik kezében törrel, másikban egy véres fejjel Dantonhoz rohan.)

ÉVA

Danton! tekints ez összeesküvőre,
Téged kívánt megölni, én ölém meg.

ÁDÁM

Ha e helyet jobban megállta volna,
Roszul tevél; ha nem, tetted helyes. -

ÉVA

Tettem helyes, s jutalmamat kívánom:
Tölts vélem egy éjet, nagy férfiú.

ÁDÁM

Minő rokonszenv kelhet ily kebelben?
Mi gyöngéd érzés a nőtigrisé?

ÉVA

Valóban, polgár, úgy látszik, te is
Kékvér arisztokrataul szegődtél,
Vagy hagymázban szólsz ily regényesen. -
Te férfi vagy, én ifju s nő vagyok,
Bámúlatom hozzád vezet, nagy ember.

ÁDÁM

(félre) Végigborzongat; elfordul szemem.
Nem bírom e szörnyű káprázatot.
Minő csodás hasonlat! - Aki az
Angyalt ismérte, s látta azután,
Hogy elbukott, az látott tán hasonlót.
Azon vonások, termet és beszéd,
Minden, csak egy kicsinyke semmiség,
Amit leírni sem lehet, hiányzik,
S minő egészen más lön az egész! -
Azt nem bírhattam, védte glóriája,
Ettől pokolnak gőze undorít el. -

ÉVA

Mit is beszélsz magadban?

ÁDÁM

Számolom,
Asszony, hogy nincsen annyi éjszakám,
Ahány áruló van még a hazában.

NÉPTÖMEG

Fel a Konventre, csak nevezd meg őket.

(Ezalatt Robespierre, Saint-Just s más konvent-tagok új néptömeggel jönnek, s egy rögtönzött emelvényre állnak.)

SAINT-JUST

Hogyan nevezné, ő főcinkosuk. -
(A nép zúg.)

ÁDÁM

Vádolni mersz, Saint-Just, nem ismered,
Minő erős vagyok? -

SAINT-JUST

Voltál előbb,
A népben. Ámde a nép bölcs, megismert,
S a Konvent végzését megszentesíti.

ÁDÁM

Nem ismerek birót magam felett
Mást, mint a nép, s a nép, tudom, barátom.

(Ismét zúgás a nép között.)

SAINT-JUST

Barátod az, ki a hon ellene.
A felséges nép majd itél fölötted,
Előtte vádollok, honáruló:
Csempészetért az állami javakban,
Rokonszenvért az arisztokratákkal,
Vágyódásért a zsarnok úralomra.

ÁDÁM

Saint-Just, vigyázz, lemennydörög szavam.
Vádad hamis. -

ROBESPIERRE

Ne hagyjátok beszélni,
Tudjátok, nyelve síma, mint kigyó.
Fogjátok el, szabadságunk nevében. -

NÉPTÖMEG

Ne halljuk őt, ne halljuk, vesszen el.

(Körülvesszik s elfogják.)

ÁDÁM

Ne halljátok hát, ámde én se halljam
A hitvány vádat. Nem győzzük meg egymást
Beszéddel. Sőt tettel sem győztetek le.
Robespierre, megelőztél csupán,
Ez az egész, ne kérkedjél vele.
Magam teszem le a fegyvert - elég volt. -
De ím, ezennel felszólítalak,
Hogy három hó alatt kövess ez úton. -
Bakó, ügyes légy - órját vesztesz el.
(Fejét a nyaktiló alá hajtja.)

TIZEDIK SZÍN

(Az egész hirtelen olyanná változik vissza, mint a nyolcadik színben volt. Ádám ismét mint Kepler, íróasztalára hajtott fővel látszik, Lucifer mint famulus mellette áll s vállára üt. A reg szürkül.)

LUCIFER

Ezúttal a nyakazás elmarad. -

ÁDÁM *(felemelkedve)*

Óh, hol vagyok, hol vannak álmaim?

LUCIFER

Elszálltak a mámorral, mesterem.

ÁDÁM

E hitvány korban, megvénült kebelnek
Csak a mámor teremt-e hát nagyot?
Mi nagyszerű kép tárult fel szememnek!
Vak, aki Isten szikráját nem érti,
Ha vérrel és sárral volt is befenne.
Mi óriás volt bűne és erénye,
És mind a kettő mily bámúlatos.
Mert az erő nyomá rá bélyegét. -
Óh, mért ébredtem? hogy körültekintve,
Jobban megértsem e kor törpeségét,
Mosolygó arc alá rejtett bűnével,
S a megszokás hazug erényivel. -

LUCIFER

Ismérem én az ily lehangolást,
Mely a mámornak reggelén köszön be.

ÉVA *(a lugosból kilépve)*

El tőlem, el - nem csalt tehát gyanúm,
Fel mersz szólítani férjem gyilkosául.
Ily ocsmány tette képesnek hiszed,
Kit szíved ideáljaul hazudsz.

AZ UDVARONC

Az istenért, nyugodtan, kedvesem,
Ha észrevesznek, még botrányt okozsz.

ÁDÁM

S az a két nő is álom volt-e csak?
De mit beszélek, egy nő, két alakban,
Változva sorsom zajgó végzetével,
Mint a hab, mely most fénylik, most sötét.

ÉVA

Ah, úgy, a botrány nálad fődolog,
Mit érdekelne a bűn, rejtekében,
Te megrovást nem szenvedő lovag! -
Óh, jaj, ti addig gúnyoljátok a nőt,
Míg szűz erénye ősi hagyományát
Előítéletként ledobja, s akkor
Kicsínyelő mosollyal nézitek
Önbűnötöknek aljas eszközéül. -
El tőlem, el, ne lássalak ezentúl.

AZ UDVARONC

Ez ismét túlzás. Gúnytárgyul leszünk
Ily ünnepélyes színben nézve e
Hétköznapi ügyet. - Mi látjuk egymást
Ezentúl is, mosolygva és enyelgve,
S arról, mi történt, szót sem ejtve többé.
Jó reggelt, asszonyom. - *(El.)*

ÉVA

A nyomorult! -
Im, itt vagyok, bünömmel s könnyeimmel. *(El.)*

ÁDÁM

Tehát csak álom volt, és vége van.
De nem mindennek. Az eszmék erősbek
A rossz anyagnál. Ezt ledöntheti
Erőszak, az örökre élni fog.
S fejlődni látom szent eszméimet,
Tisztulva mindig, méltóságosan,
Míg, lassan bár, betöltik a világot.

LUCIFER

A nap halad, mester, vár a tanóra,
Az ifjuság már nyugtalan gyülekszik,
Bölcsességéből elleshetni egy szót.

(A csillagász-toronyra alkalmazott csengetőn csenget.)

ÁDÁM

Ne gúnyolj, óh, ne gúnyolj a tudással,
Pirulnom kell, ha dicsérnek ezért.

LUCIFER

Nem oktatsz-é oly sok jeles fiút?

ÁDÁM

Nem oktatom, csak idomítom őket,
Szavak szerint, miket nem értenek,
De értelmök sincs, ezt vagy azt csinálni.
Az oktalan bámúl, és azt hiszi,
E szép szavakkal szellemet idézünk,
Pedig fogás csak az egész, takarni
A szemfényvesztés mesterségeit.

(Egy tanítvány gyors léptekkel jő s az erkélyre megy.)

TANÍTVÁNY

Kegyessé voltál magadhoz hívni, mester,
Igérvén, hogy tudvágyamat betöltöd,
S mélyebben engedsz a dolgokba nézmem,
Mint másra célszerűnek tartod azt.

ÁDÁM

Igaz, igaz, szorgalmad oly kitűnő,
Hogy ez előnyre méltán tart jogot.

TANÍTVÁNY

Im, itt vagyok, lelkem vágytól remeg,
Belátni a természet műhelyébe.
Felfogni mindent és élvezni jobban,
Uralkodván felsőbbség érzetével
Anyag- s szellemvilágban egyaránt.

ÁDÁM

Sokat kívánsz. Paránya a világnak,
Hogy lássad át a nagyszerű egészet? -
Uralmat kérsz, élvezet kérsz és tudást.
Ha súlyától nem dűlne össze kebled,
S mindezt elérnéd, Istenné leendnél. -
Kevesbet óhajts, s tán elérheted.

TANÍTVÁNY

Bármely titkát fejtsd hát meg a tudásnak,
Nagy férfiú, én csak nyerek veled,
Mert érzem, semmit fel nem fogok.

ÁDÁM

Jól van tehát, látom, te érdemes vagy,
S a legrejtettebb szentélyig beviszlek,
Lásd a valót, mint én látom magam.
De nem les-é avatlan hallgató, mert
Az az igazság rettentő, halálos,
Ha nép közé megy a mai világban.
Majd jó idő, óh, bár itt lenne már,
Midőn utcákon fogják azt beszélni,
De akkor a nép sem lesz kiskorú. -
Most adj kezet, hogy el nem árulod,
Amit megértesz. - Így - halljad tehát. -

TANÍTVÁNY

Mint reszketek vágytól és félelemtől -

ÁDÁM

Mit is mondtál előbb, fiam, nekem?

TANÍTVÁNY

Hogy lényegében semmit nem fogok fel.

ÁDÁM *(vigyázattal)*

No, látod, én sem - s hidd el, senki más.
A bölcsélet csupán költészete
Azoknak, mikről még nincsen fogalmunk. -
S egyéb tanok közt ez legjámborabb még.
Mert csak magában múltat csendesen,
Agyrémekkel hímzett világa közt.
De számtalan egyéb oly társa van,
Mely fontos arccal rajzol a porondban,
Egyik vonalt örvénynek mondogatja,
Szentélynek a kört, hogy már-már kacagsz
A vígjátékon, amidőn belátod,
Mi rettentő komoly csiny az egész.
Mert míg szorult kebellet és remegve
Kerüli minden a porrajzokat,
Itt-ott kelepce áll, s a vakmerőt,
Ki általlépi, véresen megejti.
Ily dőreség áll, látod, szüntelen
Utunkba, szentséges kegyeletül
Védő a már megalakult hatalmat. -

TANÍTVÁNY

Ah, értlek, értlek, s így lesz-é örökre?

ÁDÁM

Egykor nevetni fognak az egészen.
Az államférfit, kit nagynak neveztünk,
Az ortodoxot, akit bámulánk -
Komédiásnak nézi az utókor,
Ha a valódi nagyság lép helyébe,
Az egyszerű és a természetes,
Mely ott ugrat csupán, ahol gödör van,
Ottan hagy utat, ahol nyílt a tér.
S a tant, mely most örültséghez vezet
Szövevényes voltával, akkora
Bár nem tanulja senki, minden érti.

TANÍTVÁNY

Ez a nyelv hát az a megérthető,
Melyen beszéltek az apostolok. -
De hogyha minden más merő lom is,
Ne vedd el a művészetben hitem.
S azt bétanulni mégiscsak szabály kell.

ÁDÁM

A művészetnek is legfőbb tökélye,
Ha úgy elbú, hogy észre nem veszik.

TANÍTVÁNY

Hát a rideg valónál álljak-é meg?
Eszményesítés ad művünkbe lelket.

ÁDÁM

Igaz, igaz, az önt rá szellemet,
A természettel, mely egyenjogúvá
T teszi s teremtett lényé érleli,
Mi anélkül csupán halott csinálmány.
Attól ne tarts, hogy míg eszményesítség,
Kifogsz az élő nagy természetet.
De a szabályt, a mintát hagyd pihenni.
Kiben erő van és Isten lakik,
Az szónokolni fog, vés vagy dalol,
Ha lelke fáj, szívrázóan zokog,
Mosolyg, ha a kéj mámorát alussza.
S bár új utat tör, bizton célra ér. -
Művéből fog készíteni új szabályt,
Nyügül talán, de szárnyakul soha
Egy törpe fájnak az absztrakció. -

TANÍTVÁNY

Óh, mit tegyek hát, mester, mondd nekem.
Ki annyi éjt szenteltem a tudásnak,
Csak a butával lettem-é egyenlő,
És mind e munka elveszett hiába? -

ÁDÁM

El nem veszett, mert épp ez ad jogot,
Most már megvetni minden csábjait.
Ki még nem nézett a vésznek szemébe,
Ha hátrál, gyáva. A próbált vitéz
Bátran mellőzi a kötekedőt,
Bátorságához nem férhet gyanú. -
Fogd hát e sárgult pergamenteket,
E föliánsokat, miken penész ül,
Dobd tűzre mind. Ezek feledtetik
Saját lábunkon a járást velünk,
És megkimélnék a gondolkodástól.
Ezek viszik múlt századok hibáit
Előítéletül az új világba.
A tűzre vélők! és ki a szabadba.
Miért tanulnád mindig, hogy mi a dal,
Minő az erdő, míg az élet elfoly,
Örömtelen poros szobafalak közt.
Hosszúnak nézed-é az életet,
Hogy sírodig teóriát tanulsz?
Együtt mondunk bucsút az iskolának,
Téged vezessen rózsás ifjuságod
Örömhözó napsúgár- és dalokhoz;
Engem vezess te, kétes szellemőr,
Az új világba, mely fejlődni fog,
Ha egy nagy ember eszméit megérti,
S szabad szót ad a rejlő gondolatnak,
Ledült romoknak átkozott porán. -

TIZENEGYEDIK SZÍN

(Londonban. A Tower és a Temze közt vásár. Tarka sokaság hullámzik, zajong. Ádám mint élemedett férfiú Luciferrel a Tower egyik bástyáján áll. Estve felé.)

KAR *(a zibongó sokaság morajából eggyéolvadva, s halk zenétől kísérve)*

Zúg az élet tengerárja,
Mindenik hab új világ,
Mit szánod, ha elmerül ez,
Mit félsz, az ha feljebb hág? -
Majd attól félsz, az egyént hogy
Elnyelendi a tömeg,
Majd, hogy a kiváló egyes
A milljót semmíti meg.
Rettegsz a költészetért ma,
Holnap a tudás miatt,
S szűk rendszernek mértékébe
Zárod a hullámokat,
S bármint küzdesz, bármint fáradsz,
Nem merítsz mást, mint vizet,
A méltóságos tenger zúg,
Zajg tovább is és nevet.
Hagyd zajongni, majd az élet
Korlátozza önmagát.
Nem vesz el harcában semmi,
Mindég új s mindég a régi.
Halld csak igéző dalát.

ÁDÁM

Ez az, ez az, miért mindég epedtem,
Pályám mindeddig tömkeleg vala,
Az élet áll most teljesen előttem,
Mi szép, mi buzdító versenydala.

LUCIFER

Szép a magasból, mint a templomének,
Bármily rekedt hang, jajszó és sohaj
Dallamba olvad össze, míg fölér. -
Így hallja azt az Isten is, azért
Hiszi, hogy jól csinálta e világot.
De odalent másképpen hallanók,
Hol közbeszól a szív verése is.

ÁDÁM

Te, kétkedő gúny, hát nem szebb világ ez,
Mint mindaz, amin eddig átgyötörtél?
Ledültek a mohos korlátfalak,
Eltűntek a rémes kisértetek,
Miket a múlt megszentelt glóriával
Hagy a jövőre, kízó átokul.
Szabad versenytér nyílt meg a kebelnek,
Rabszolgákkal gulát ma nem emelnek. -

LUCIFER

Egyiptomban sem hallott volna fel
Ilyen magasra a rabok nyögése,
S mi istenik enélkül művei!
Vagy Athenében nem cselekszik-é
A felséges nép méltón, nagyszerűen,
Feláldozván nagy s kedves emberét,
Mivel a hon forog máskint veszélyben,
Ha ily magasról nézzük, s nem zavarnak
Nőkönnyek és egyéb hitvány fogalmak.

ÁDÁM

Hallgass, hallgass, te, örökös szofista.

LUCIFER

De bárha áll is, a jaj hogy kihalt,
Helyette minden úgy el van lapulva. -
Hol a magas, mi vonz? a mély, mi rettent?
Hol életünknek édes tarkasága?
Többé nem tenger küzdő fényes árja,
Sima mocsár csak, békával tele. -

ÁDÁM

Kárpótol a közjólét érzete.

LUCIFER

Ugy ítélsz, ládd, te is nagy polcodon
Az életről, mely lábadnál mozog,
Mint a múltakról a história.
Nem hallja a jajszót, rekedt beszédet;
Mit feljegyezz, a múltnak csak dala.

ÁDÁM

Ah, már a sátán is romantizál,
Vagy doktrinér lesz; vívmány ez s amaz.

LUCIFER *(a Towerre mutatván)*

Az nem csoda, midőn az ősidők
Kisértetén állunk, egy új világ közt.

ÁDÁM

E korhadt álláspont se kell nekem,
Az új világba elszántan leszálok,
S nem félek, a költészetet, nagy eszmét
Hullámi közt, hogy újra ne találjam. -
Lehet, hogy többé nem nyilatkozik
Eget megrázó ős titáni harcban,
De annál ígézőbb, áldásosabb
Világot alkotand szerény körében.

LUCIFER

Haszontalan aggódás is leendne
Azt féltened. Míg létez az anyag,
Mindaddig áll az én hatalmam is,
Tagadásul, mely véle harcban áll.
S míg emberszív van, míg eszmél az agy,
S fenálló rend a vágynak gátat ír,
Szintén fog élni a szellemvilágban
Tagadásul költészet és nagy eszme.
De mondd, mi alakot vegyünk magunkra,
Midőn leszállunk a zajgó tömegbe,
Mert így csak e helyen birunk megállni,
Hol múlt idők ábrándja leng körül.

ÁDÁM

Akárminőt. Hisz nincsen már kiváló,
Hála a sorsnak. Hogy tudjuk, mit érez:
Le kell szállnunk a nép nagy rétegéhez.

(Mindketten lemennek a Tower belsejébe, s csakhamar munkásokul öltözve kilépnek annak kapuján, a sokadalomba vegyülvén. - Egy bábjátékos bódéja mellett áll, melyen majom ül veres kabátban, láncon.)

A BÁBJÁTÉKOS

Csak erre, erre, kedves jó urak,
Mindjárt kezdődik az előadás.
Mulatságos komédia nagyon,
Szemlélni, mint szedé rá a kigyó
Az első nőt, ki már kíváncsi volt,
S mint vitte ez csávába akkor is már
A férfiút. - Láthattok fürge majmot,
Mi méltósággal játssza emberét,
Láthattok medvét táncmester gyanánt.
Csak erre, erre, kedves jó urak! -

(Tolongság a bódé körül.)

LUCIFER

Ah, Ádám! itten minket emlegetnek,
Csak szép dolog, kinek olyan szerep
Jutott, hogy még hat ezredév után is
Mulat felette a vig ifjuság. -

ÁDÁM

El az izetlen tréfától. - Tovább.

LUCIFER

Izetlen tréfa? nézd csak, mint mulatnak,
Kik még imént szunnyadtak a padokban,
Hallgatva Népost - e piros fiúk.
S ki mondja meg, kinek van igaza,
Azoknak-é, kik az életbe lépnek
Az ébredő erő önérzetével,
Vagy aki, korhadt aggyal már, kilép. -
Vajon tetszőbb-e egy Shakespeare neked,
Mint nekik e torzképü összevissza?

ÁDÁM

A *torz* az éppen, mit nem tűrhetek.

LUCIFER

Rajtad tapadt még a görög világból.
Ládd, én fia vagy apja, hogyha tetszik
- Mert szellemek közt ez nem nagy különbség -,
Az új iránynak, a romantikának,
Én éppen a torzban gyönyörködöm.
Az emberarcra egy majomvonás;
A nagyszerű után egy sárdobás;
Ficamlott érzés, tisztos szőrruha;
Kéjhölgytül a szemérem szózata;
Tömjénekezése hitványnak, kicsinynek;
Szerelmi élvre átka egy kiéltnek:
Feledtetik, hogy országom veszett,
Mert új alakban újraéledek. -

A BÁBJÁTÉKOS *(Ádám vállára ütve)*

Mit foglaljátok ezt a jó helyet,
Te, jómadár, csak az mulattat ingyen,
Ki életunt, s felkötteti magát.

(Ádám és Lucifer félreállnak. Egy kisleány ibolyát árulva jó.)

A KISLEÁNY

Kis ibolyák, első követei
A jó tavasznak. Vásároljanak!
E kis virág az árvának kenyért,
És a szegénynek is szép éket ad. -

EGY ANYA *(ibolyát vásárolva)*

Adj, adj nekem, holt gyermekem kezébe.

EGY LEÁNY *(szintén vásárolva)*

Sötét hajamnak lesz legszebbik éke.

A KISLEÁNY

Kis ibolyák! - Vegyenek, uraim! *(Elhalad.)*

EGY ÉKSZERÁRUS *(bódéjában)*

Hogy e gaz mindig versenyez velünk,
S ki nem bírjuk szorítani a divatból. -
Pedig szép nyakra drága gyöngy való csak,
Melyért az is már, aki fölhozá,
Kétségbeejtő elszántsággal a
Tenger mélyének szörnyeit kísérti. -

(Két polgárlány együtt jó.)

ELSŐ POLGÁRLÁNY

Mi sok szép kelme, mennyi drága ékszer!

MÁSODIK POLGÁRLÁNY

Vásárfiát ha volna, aki venne.

ELSŐ POLGÁRLÁNY

A mái férfi illyesmit csupán
Gyalázatos mellékcélokra tenne.

MÁSODIK POLGÁRLÁNY

Még úgy se, nincs többé ízlése már
Elrontá sok ledér hölgy s káviár.

ELSŐ POLGÁRLÁNY

Azért oly elbizott, hogy nem veszen fel.

MÁSODIK POLGÁRLÁNY

Vagy oly szerény, hogy többé már nem is mer.
(Elhaladnak.)

(Leveles szín alatt italt mérnek, az asztal körül dőzsölő munkások. Hátrább zene és tánc. Katonák, polgárok s mindenféle nép mulat és ácsorog.)

KORCSMÁROS *(vendégei közt)*

Urak, vigán, a tegnap elveszett,
A holnapot nem érjük el soha,
Isten táplálja a madarakat,
S minden hiúság, mond a Biblia.

LUCIFER

Tetszik nekem e filozófia.
Üljünk le itt e szép árnyas padon,
S nézzük, mi olcsón és mi jól mulat
Savanyu borral s rossz zenével a nép.

ELSŐ MUNKÁS *(az asztalnál)*

A gépek, mondom, ördög művei:
Szánktól ragadják a kenyeret el.

MÁSODIK MUNKÁS

Csak az ital maradjon, elfeledjük.

ELSŐ MUNKÁS

A dús meg - ördög, vérünk szíja ki.
Most jöne csak! hadd küldeném pokolba.
Több példa kéne, mint a múltkori.

HARMADIK MUNKÁS

Mit nyernél véle. Már ma függni fog.
Sorsunk meg, mint előbb, csak úgy forog.

MÁSODIK MUNKÁS

Bolond beszédek, jöjön hát az a dús,
Nem vétek néki, mellém ültetem,
Lássuk, ki az úr, és ki tud mulatni.

A KORCSMÁROS *(Ádámhoz)*

Uram, mivel szolgáljak?

ÁDÁM

Semmivel.

A KORCSMÁROS

El hát padomról, semmiháziak.
Azt vélitek tán, a pénzt csak lopom,
Vagy gyermekem s nőm koldusbotra termett.

ÁDÁM *(fölkelve)*

Így mersz beszélni?

LUCIFER

Hagyd el a pimaszt.

ÁDÁM

Jerünk tehát, mit is nézzük tovább,
Hogyan silányul állattá az ember.

LUCIFER

Ah, íme, itt van, mit régtől kerestem,
Itt vígadunk kedéllyel, fesztelen.
Ez a döbörgés és e vad kacaj,
E bacchanális tűz felgerjedése,
Mely minden arcra rózsá-árt idéz,
Mint dőre képzet a nyomor fölé,
Hát nem dicső ez?

ÁDÁM

Engem undorít.

(Ezalatt a táncolókhöz értek. Két koldus civódva jő.)

ELSŐ KOLDUS

E hely sajátom, itt van engedélyem.

MÁSODIK KOLDUS

Könyörülj rajtam, másként meghalok,
Már két hete, hogy nem dolgozhatom.

ELSŐ KOLDUS

Igaz koldus sem vagy hát eszerint,
Kontár sehonnai, rendőrt hívok. -
(A második koldus elsompolyog. Az első helyet foglal.)
Krisztusnak öt sebére, alamizsnát
A szenvedőnek, édes uraim! -

(Egy katona egy mesterlegény kezéből elveszi táncosnőjét.)

KATONA

Paraszt, odébb! - vagy azt hiszed talán,
Hogy még te is valami vagy.

MESTERLEGÉNY

Megérzed,
Ha nem hiszed.

MÁSODIK MESTERLEGÉNY

Ne bántsod. Térj ki előle:
A hatalom s dicsőség mind övé.

ELSŐ MESTERLEGÉNY

No hát, lenézéssel miért tetézi,
Ha már ugyanis nadályként szívja vérünk.

EGY KÉJHÖLGY *(danolva)*

Sárkányoktól is kivívták
Egykoron az aranyalmát -
Almák még most is teremnek,
A sárkányok rég kivesztek:
Bamba, aki nézi, nézi,
És letépni nem merészli. - *(Egy ifjúhoz simul.)*

LUCIFER *(a mulatók nézésébe merülve)*

Ez a kacérság tetszik, ládd, nekem,
Mutassa a dús, hogy mi kincse van.
Vasas ládában, mellyen a fukar
Ül, úgy lehet fővény, mint színarany. -
Mi megható féltése e kamasznak!
Hogy őrzi lánya egy tekintetét,
Isméri a jelen percnak becsét,
Bár tudja jól - de hát mi gondja arra -,
Hogy a jövőben másnak dől karára.

ÁDÁM *(egyik zenészhez)*

Miért bánasz így a művészettel, ember!
Mondd, tetszik-é, amit húzasz, magadnak?

A ZENÉSZ

Dehogy tetszik, dehogy! Sőt végtelen kín
Ezt húzni napról napra, s nézve nézni,
Miként mulatnak kurjongatva rajta.
E vad hang elhat álmaimba is.
De mit tegyek, élnem kell, s nem tudok mást.

LUCIFER *(még mindig a szemléletbe merülve)*

Ah, ilyen gondos filozófiát
Ki tenne fel a röpke ifjuságról. -
E lányka tudja, hogy nem az utolsó,
Melyet most élvez, a perc életében,

S amíg ölelget, új viszonyt keres
Máris szeme. - Ah, drága gyermekek;
Mi örömem telik most bennetek,
Hogy oly mosolygva munkáltok nekem!
Áldásom a bűn és nyomor legyen.

MÁSODIK MESTERLEGÉNY *(danolva)*

Aki munkás hét után
Tiszta szívvel, dal között
Csókot és bort elköszönt,
Kacagja az ördögöt. -

(Templomi zene néhány végakkordja hallik, Éva mint polgárlány, imakönyvvvel s bokkrétával kezében anyjával jó a templomból.)

EGY ÁRUS

Csak erre, erre, drága szép kisasszony!
Olcsobban senki nem szolgálhat önnek.

MÁSIK ÁRUS

Ne higgyen néki, rossz mértéke van,
S árúja régi. - Erre, szép kisasszony!

ÁDÁM

Ah, Lucifer! ládd, ily hitvány helyen
Tartasz le, míg az üdv, megtestesülten,
Majd észrevétlen leng tőlem tova.

LUCIFER

Ilyesmi már éppen nem új dolog. -

ÁDÁM

A templomból jó, óh, mi szép, mi szép!

LUCIFER

Láttatni volt ott, s látni is talán.

ÁDÁM

E gúny hideg, ne érintsd őt vele.
Az ájtatosság ül még ajkain.

LUCIFER

Látom, megtérsz, sőt pietista léssz.

ÁDÁM

Rosz élc, mert keblem bárminő rideg,
Az nékem baj; de a leánykebelben
Kivánom az előítéletet,
E szent poézist, múlt idők zenéjét,
Érintetlen zománcát a virágnak. -

LUCIFER

De mellyik hát, mutasd, az a darab menny -
Mert azt az ördögtől sem várhatod,
Ízlésedet hogy mindig felkutassa,
Elég, ha aztán birtokába juttat.

ÁDÁM

Lehet-e más, mint e hölgy? -

LUCIFER

Így beszél
A zsolna is, ha férget fog magának,
Féltékenyen körülnéz, s azt hiszi,
Hogy a világon ez legjobb falat,
Míg a galamb undorral néz reá.
Az ember is üdvét csak önmaga
Találja fel - sokszor tán éppen ott,
Hol másik társa poklot alkotott.

ÁDÁM

Minő méltóság, millyen szűz-erény;
Megközelíteni szinte nem merem.

LUCIFER

Bátran csak, nem vagy a nőknél ujonc,
S ha jól megnézzük, ő is eladó lesz.

ÁDÁM

Hallgass!

LUCIFER

Hisz tán drágább a többinél.

(Egy ifjú ezalatt szerényen Évához lép s egy mézeskalács-szívet nyújt neki.)

AZ IFJÚ

Kisasszony, kérem, e vásárfiát
Fogadja el kezemből szívesen.

ÉVA

Artúr, ön jó, megemlékszik felőlem.

ANYA

Rég nem láttuk már; mért nem látogat meg?

(Halkan beszélgetnek, Ádám izgatottan nézi, míg az ifjú távozik.)

ÁDÁM

Ez éretlen fiú bírná-e hát,
Mit férfiszívem hasztalan ohajt -
Mi meghitten szól véle, mint mosolyg -
Még int utána - óh, mi kín, mi kín! -
Meg kell szólítnom. - *(Évához közelít.)*

ANYA

Artúr szülei
Vagyonosak, igaz, de nem tudom,
Mi szemmel nézik a viszonyt veled.
Azért egészen vágytársát se mellőzd,
Ki ma is e csokorral meglepett.

ÁDÁM

Engedjék, hölgyeim, hogy elkisérjem,
Nehogy baj érje e tolakodásban.

ÉVA

Mi szemtelenség!

ANYA

El, tolakodó!
Tán azt hiszi, hogy olyan e leány,
Kinek akárki mondhat szépeket? -

ÁDÁM

S hát mondhat-é mást? - Sokszor álmodám így
A hölgytökélynek legszebb ideálját.

ANYA

Álmodhatik, amit tetszik magának;
De akinek e lányka báji nyílnak,
Az ily gézengúz ember nem lehet. -

(Ádám zavartan áll, egy cigányasszony Évához lép.)

CIGÁNYASSZONY

Ah, drágalátos hölgy, világ csodája,
Mutassa csak piciny fehér kezét,
Hadd mondjam el, a sors ezer malasztja
Miként himzendi boldog életét. *(kezébe nézve)*
Szép mátká várja - ah, közel nagyon -,
Szép gyermekek, egészség és vagyon. *(Pénzt kap.)*

LUCIFER *(Ádámra mutatva)*

Hugom! társam sorsáról is beszélj. -

CIGÁNYASSZONY

Nem látom tisztán, éhség vagy kötél. -

ÁDÁM *(Évához)*

Ne útasítson így el ön magától,
Ah, érzem, e szív nékem van teremtvé. -

ÉVA

Anyám, ne engedd hát -

ANYA

Rendőrt kiáltok,
Ha nem tágul.

ÉVA

Ne bánts - eszére tér tán,
S tulajdonképp nem is tett semmi rosszat.
(Elhaladnak.)

ÁDÁM

Óh, szent költészet, eltünél-e hát
E prózai világból már egészen?

LUCIFER

Dehogy tűnt! hát az a mézeskalács,
Virágcsokor, az a tánc, gallylugos,
Mi volt egyéb? csak oly finnyás ne légy,
És ábrándozni van még tárgy elég.

ÁDÁM

Mit ér, ha a nyervágy, haszonlesés,
Olálkodik köztük, s önzéstelen
Emelkedettség nincsen már sehhol.

LUCIFER

Az is akad az iskolás padok közt,
Hol még az élet nem gazdálkodott.
Épp itt jó néhány ilyen cimborá. -

(Néhány tanuló jó sétálva.)

ELSŐ TANULÓ

Vigan, fiúk, mögöttünk a penész,
Ma élvezünk valami derekast.

MÁSODIK TANULÓ

Ki a szabadba, a várost utálom,
Korlátolt rendét, e kalmár világot.

HARMADIK TANULÓ

Valakivel próbáljunk összetűzni,
Ez izgató és férfias multság.

ELSŐ TANULÓ

Ragadjuk el e zsoldosok öléből
Lánykáikat, s mindjárt lesz háború is;
Aztán szabadba sietünk velök,
Néhány pohár sör és zenére van pénz,
S estélig győzelmünk emlékével
Piros pofák közt hercegek leszünk.

NEGYEDIK TANULÓ

Dicső, dicső, bosszantni a filisztert.

ELSŐ TANULÓ

Összébzfűzvéen frigyünknek láncait -
S mulatni, ahogy most tőlünk telik,
Mig egykor a hazáért lelkesedve,
Nemesebb küzdött foglal majd erélyünk.
(Elhaladnak.)

ÁDÁM

Kedves látvány ez e lapos világban,
Szebb kor csiráját sejtí benne szüm.

LUCIFER

Meglátod, a csira mivé fesel,
Lerázva majd a tantermek porát.
E két gyáros, ki itt felénk közelg,
Ifjonton az volt, mik most e fiúk.

(Két gyáros beszélgetve jó.)

ELSŐ GYÁROS

Hiába, a versenyt nem állhatom,
Mindenki az olcsóbb után eseng,
Árum jóságát kell megvesztegetnem.

MÁSODIK GYÁROS

A munka bérét kell csökkenteni.

ELSŐ GYÁROS

Azt nem lehet, most is lázonganak,
Hogy meg nem bírnak élni, a kutyák,
S van is tán a panaszban egy kicsi,
De hát ki mondja, hogy nősüljenek,
Ki mondja, hogy hat gyermekök legyen.

MÁSODIK GYÁROS

Erősebben kell hát befogni őket,
Dolgozzanak fél éjjel gyárainkban,
Elég pihenni a másik fele,
Kinek álmodni úgysem célszerű. *(Elmennek.)*

ÁDÁM

El vélek. - Mért is hagytad látnom őket. -
De mondd, hová is lett az a leány? -
Most, Lucifer, mutasd hatalmadat,
Segíts, hogy meghallgasson.

LUCIFER

Lucifer se
Fecsérli erejét ily semmiségre.

ÁDÁM

Mi néked semmi, nékem egy világ.

LUCIFER

Nyerd el tehát. - Csak korlátozni bírd
Érzésidet, hazugságtól ne félj,
Felelj, mint kérdlek, s karjaidba dül.
(Hangosan, hogy a mögöttük hallgatózó cigányasszony meghallja.)
Most látja már, mylord, mi kellemetlen,
Álarc alatt a nép közé vegyülni,
Mindúntalan új bántalomra botlunk.
Ha sejtené e nép, hogy négy hajónk
Még már ma révbe szálland Indiából,
Másképp fogadna.

ÁDÁM

Az valószínű.

CIGÁNYASSZONY *(félre)*

E felfödözés szép sommát megér. *(Ádámhoz)*

Egy szóra kérem - ön elrejtett,
Én megbüntettem a jövendöléssel,
Mert énelőttem nem létez titok,
Ki a sátánnal régen cimborálok.

LUCIFER *(félre)*

No, még az kéne csak, te vén szipirtyó.

CIGÁNYASSZONY

Önnek hajói már ma itt leendnek,
De, ami ennél még örvedetesb,
Egy szép leányka epedez önért.

ÁDÁM

S hogy nyerhetem meg?

CIGÁNYASSZONY

Hisz már-már öné.

ÁDÁM

Elútasított.

CIGÁNYASSZONY

Épp azért öné lesz.
Meglátja, itt lesz ismét nemsokára.
Emlékezzék bár a jósnő szavára. *(El.)*

ÁDÁM

Lucifer! e banya rajtad kifog.

LUCIFER

El nem vitázom fényes érdemét,
Most ő pótolja az ördög helyét. -

(Egy nyegle, taligán, trombitaszóval, tömegtől környezve megjelen, s a szín közepén megáll.)

A NYEGLE

Félrebb az útból! - tisztelet nekem,
Megöszült tudományban a fejem,
Mig a természet titkos kincseit
Felástam ernyedetlen szorgalommal.

ÁDÁM

Minő csodás bolond ez, Lucifer?

LUCIFER

A *tudomány*, mely nyegle, hogy megéljen,
Éppen, mint akkor, hogy tudóskodál,
Csakhogy több zaj kell most, mint kelle hajdan.

ÁDÁM

Ilyen mértékben azt sosem tevém.
Gyalázat rá.

LUCIFER

Arról ő nem tehet.
Természete, ha fél, s kerülni vágyik,
Hogy ez ne álljon sírköve felett:
Ex gratia speciali
Mortuus in hospitali.
Ha másokért áldozván éjt, napot,
Jutalmának kéréséhez jutott.

A NYEGLE

Az emberek javára fáradék,
S im, itt van a dicső eredmény:
Ez az edényke élet-elixir,
Melytől megifjul a beteg, vén.
Ezt szedték hajdan a nagy fáraók.
Ez Tankréd bűvös bájitalja;
E szépitőt használta Helene,
Ez Kepler asztrológiája. -

ÁDÁM

Hallod, mit árul? - Míg mi a jövőben
Kerestük a fényt, ő a rég lefolytban.

LUCIFER

Sohase tiszteletes a jelen.
Mint embernagyság a hálósobában.
Nőnk az, tízévi házasság állapotban -
Már azt is tudjuk, hogy szeplője hány van.

A NYEGLE

Vegyetek ím, nem bánja meg, ki vesz,
Ily alkalom még nem volt és nem is lesz.

A TÖMEGBŐL

Ide vele. - Nekem bármellyik elkel. -
Ah, mily szerencse. - Millyen drága vétel.

LUCIFER

No, ládd, e nép, mely közt már senki nem hisz,
Ami csodás, hogyan kapkodja mégis. -

(Éva, anyjával visszajő, a cigányasszony suttogva követi.)

ÉVA

Haszontalan beszéd, hisz ismerünk már.

CIGÁNYASSZONY

Ne üdvözljek, hogyha nem igaz.
Olyan szerelmes önbe az az úr,
Hogy már ma még maîtresse-ének veszi.
Mint hercegasszony, oly szállást lakik,
Színházba, táncra négy lovon robog.

ANYA

Ha jól felvesszük, százszor célszerűbb,
Mint elhervadni fejkötő alatt
Egy szurtos varga bűzös műhelyében.

CIGÁNYASSZONY

Csak nézze ön, ott áll - hogyan keres.

ÉVA

Elég nem szép, hogy még nem láta meg. -
Keze finom, tartása úrias. -

ANYA

Nekem még társa sincsen ellenemre,
Bár orra kissé horgas, lába görbe,
De olyan tisztas, éltés férfiú. -
Megyek, leányom. Legjobb közbejárás,
Ha magatokra hagylak egy kicsit.

CIGÁNYASSZONY *(Ádámhoz)*

Lám, itt van a szép; mint eped önért. -

ÁDÁM

Repülök hozzá. - Óh, mi kéj - mi kéj!

CIGÁNYASSZONY

A közbejárót sem kell elfeledni.

LUCIFER *(pénzt ad neki)*

Társamtul a pénz, tőlem kézszorítás.

CIGÁNYASSZONY *(felsikoltva)*

Uh! mily kemény kéz! *(El.)*

LUCIFER

Kéjét érzenéd,
Ha az volnál, kit játszol, vén banya! -

ÉVA *(Ádámhoz)*

Vehetne ön vásárfiát nekem,
E szépítőszert mint kínálkozik -

ÁDÁM

A nőiség varázsa arcodon
A szépítőszert, melynek párja nincs.

(A nyegle ezalatt elvonul.)

ÉVA

Ah, ön nagyon kegyes.

ÁDÁM

Ne szégyeníts meg:
Gyémántot, gyöngyöt fűzök szép nyakadra,
Nem mintha ékesíteni akarnám,
De mert méltóbb helyen már nem ragyoghat.

ÉVA

Amott odább láttam sok ékszerárust,
De nem való az ily szegény leánynak.

ÁDÁM

No, hát nézzük meg.

LUCIFER

Az felesleges.
Kitűnő ékszer van velem esetleg.

(Ékszereket ad át, melyeket Éva nagy örömmel nézeget és próbál.)

ÉVA

Mi szép, mi kedves, mint irigylik ezt majd. -

ÁDÁM

De ezt a szívet - ezt többé ne lássam.

ÉVA

Eldobhatom, ha ellenére van. *(Elveti.)*

LUCIFER

Helyes, majd én meg rálépek. *(Ráhág.)*

ÉVA

Mi az:

Sikoltást hallok, vagy csak képzelődöm?

(Ezalatt egy elítéltet hoznak taligán a színen keresztül, nép tolong utána.)

A TÖMEGBŐL

Siessünk. - Mondtam úgy-e, hogy mi gyáva. -
Most is dacos még. - Fel csak, fel, utána!

ÁDÁM

Minő zaj ez, mi hallatlan tolongás?

ÉVA

Akasztanak. Beh jó, hogy itt vagyunk.
Gyerünk mi is, oly izgató e látvány,
S szép alkalom ragyogni ékeimben.

ÁDÁM

Mi bűne a hitványnak?

ÉVA

Nem tudom.

LUCIFER

Mindegy is az, de majd elmondom én:
Lovel gyárában dolgozott soká.
De az ön méreg, s azt szivá örökké,
Aztán több hétre kórházba került.
Kedves nejénél a szükség beszólt,
Lovel fia ifjú volt s jószívű,
Meglélték egymást, és mindent feledtek. -

ELSŐ MUNKÁS

Vigan, pajtás! - mártírként vérzel el,
Neved közöttünk fényes név marad.

LUCIFER

A férj kigyógyult, s a nőt nem lelé,
Helye betölt, munkát hiába kért,
Fellázadt keble, fenyegetni mert,
Lovel fia pofonnal válaszolt.
Az átkozottnak kés akadt kezébe -
Most itt viszik - a vén Lovel megőrült. -

(Az utolsó szavaknál Lovel örült mélasággal jő.)

LOVEL

Hazudsz, hazudsz, én örült nem vagyok,
Nem értem-é, mit súg fiam sebe?
Vegyed, vegyed végetlen kincsemet,
S tedd, hogy ne értsem. Örüljek meg inkább.

HARMADIK MUNKÁS

Ne félj, ne félj, meg léssz boszulva egykor.

ELSŐ MUNKÁS

Emelkedjél fel, ők a csúfosak. -

(Az elítélt elhalad kíséretével.)

ÁDÁM

Velőt fagyasztó látvány, mit kísérsz?
Ki mondja itt meg, melyik bűnösebb,
Avagy csupán a társaság talán -?
Hol ez rohad - buján tenyészik a bűn.

LOVEL

A társaság, igen. - Vedd kincsemet,
Csak azt a seb beszédét hadd ne értsem. *(El.)*

ÉVA

Jerünk, jerünk, mert nem kapunk helyet.

ÁDÁM

Áldlak, sors, hogy bírónak nem tevé.
Mi könnyü törvényt írni pamlagon -
Könnyű itélni a felületesnek,
És mily nehéz, ki a szívet kutatja,
Méltányolván minden redőzetét.

LUCIFER

Ily elvek mellett pör nem érne véget.
A rosszat, mert rossz, senki nem cselekszi,
Az ördög is jogcímeket idéz,
S magáét véli mindenik erősbnek.
A törvénytudós széjjelvágja a
Kuszált csomót, minek fonalait
Ezer filantróp szét nem bontaná. -

(Ezalatt a Towerhez érnek, melynek egy fülkéjében szentkép áll.)

ÉVA

Megálljunk csak, barátom, egy kicsinyt,
Hadd tűzöm e szentképhez csokromat. -

LUCIFER *(súgva)*

Ne hadd, ne hadd, vagy végünk van különben.

ÁDÁM

Ártatlan gyermek - én nem gátolom. -

ÉVA

Megszoktam e képről, még mint gyerek,
Megemlékezni, hogyha elmegyek
Előtte, s most is olyan jólesik.
Mindjárt meglesz már, s futva pótolandjuk,
Mit elmulasztunk.

(A virágcsokrot feltűzi a kép mellé, de az hirtelen lehervad, s nyakáról, karjáról az ékszerek gyikokká változva leperegnek.)

Istenem, mi ez?

LUCIFER

Haszontalan intettelek. -

ÉVA

Segítség!

ÁDÁM

Nyugodtan, kedves, a nép megfigyel -
Ezerte dúsabb ékszer jó nyakadra.

ÉVA

El tőlem, el! segítség, irgalom!
Szemfényvesztők és egy rút vén boszorkány
Így meggyaláztak egy becsületes nőt. -

(A nép csoportosulni kezd, a cigányasszony rendőrökkel jó.)

CIGÁNYASSZONY

Hamis pénzt adtak, itt kell lenniök,
Higannyá olvadt markomban.

LUCIFER

Talán
Markodban volt, nem a pénzben, hiba. -
Ádám, el innen, itt nem jó mulatni.

(A Towerbe tűnnek, s míg lent a csoportozás és zavar növekszik, ismét megjelennek a bástya tetején.)

ÁDÁM

Ismét csalódtam, azt hívém, elég
Ledönteni a múltnak rémeit,
S szabad versenyt szerezni az erőknek. -
Kilöktem a gépből egy főcsavart,
Mely összetartá, a kegyeletet,
S pótolni elmulasztám más erősbbel.
Mi verseny ez, hol egyik kardosan
Áll a meztlen ellenek szemében,
Mi függetlenség, száz hol éhezik,
Ha az egyes jármába nem hajol.
Kutyáknak harca ez egy konc felett.
Én társaságot kívánok helyette,
Mely véd, nem büntet, buzdít, nem riaszt,
Közös erővel összeműködik,
Minőt a tudomány eszmél magának,
És melynek rendén értelem viraszt. -
Ez el fog jöni, érzem jól, tudom,
Vezess, vezess, Lucifer, e világba. - -

LUCIFER

Hiú ember, s mert korlátolt szemed
Zilált csoportot lát csak odalent,
Már azt hiszed, nincs összeműködés,
Nincs rendszer az életnek műhelyében?
Nézz hát egy percre szellemi szemekkel,
És lásd a munkát, mellyet létrehoznak,
Csakhogy nekünk ám, s nem kicsiny magoknak.

(Besötétül. Az egész vásár csoportozattá alakul, mely a szín közepén tátongó síron ás, azt körül táncolja, míg egymás után mind beléje ugornak, részint némán, részint, amint egymás után szólottak.)

KAR

Csak rajta, pengjen a kapa:
Ma kell végezni, holnap késő,
Bár egypár ezredév után
Még mindig nem lesz kész a nagy mű.
Bölcső s koporsó ugyanaz,
Ma végzi, amit holnap kezd el,
Örökké éhes s jóllakott,
Mi már ma bémegy, holnap felkel!
(A lélekharang megcsendül.)
Megcsendült, ím, az estharang,
Bevégezők; el, nyugalomra,
Kiket a reg új létre költ,
A nagy művet kezdjék el újra.

A BÁBJÁTÉKOS

Én a komédiát lejátsztam,
Mulattattam, de nem mulattam.

A KORCSMÁROS

Kiitta mindenik borát,
Vendégeim, jó éjszakát!

A KISLEÁNY

Kis ibolyáim mind elkeltek,
Majd újak síromon teremnek.

CIGÁNYASSZONY

Jövőjét vágyta látni minden:
S szemét behúnyja most ijedten.

LOVEL

Kincsem nem nyújta boldogságot:
S most ingyen nyugalmat találok.

MUNKÁS

A hét letelt, a szombatest itt,
Kinyugszom végre fáradalmit.

TANULÓ

Álmodtam szépet - felzavartak,
Szép álmom, jőj, most már folytatlak.

KATONA

Hivém, derék vagyok nagyon,
S egy rossz gödörben megbukom. -

KÉJHÖLGY

A mámor elszállt, a festék lement,
Itt oly hideg van: jobb-e odalent?

AZ ELÍTÉLT

Maradj, bilincs, a hitvány por felett,
Más törvényt sejték e küszöb megett.

A NYEGLE

Egymást szedtük rá azzal, hogy tudunk:
Most a valónál mind elámulunk.

ÉVA

Mit állsz, tátongó mélység, lábaimnál!
Ne hidd, hogy éjed engem elriaszt:
A por hull csak belé, e föld szülötte,
Én glóriával átallépek azt.
Szerelem, költészet s ifjuság
Nemtője tár utat örök honomba;
E földre csak mosolyom hoz gyönyört,
Ha napsugár gyanánt száll egy-egy arcra.

(Fátyolát, palástját a sárba ejtve, dicsőülten felemelkedik.)

LUCIFER

Isméred-é, Ádám?

ÁDÁM

Ah, Éva, Éva! -

TIZENKETTEDIK SZÍN

(U alakra épült nagyszerű falanszter udvara. A két szárny földszintje nyílt oszlopos csarnokot képez. A jobb oldali csarnokban mozgásban levő kerekas gőzgépek között munkások foglalkoznak. A bal oldaliban a legkülönfélébb természettudományi tárgyak, mechanikai eszközök, csillagászati, kémiai műszerek s egyéb különösségek múzeumában egy tudós működik. Mindnyájan a falanszterhez tartozók - egyenlően vannak öltözve. Ádám és Lucifer az udvar közepén felbukkannak a földből. Nappal.)

ÁDÁM

Mi ország ez, mi nép, melyhez jövénk?

LUCIFER

E régi eszmék többé nincsenek.
Nem kisszerű volt-é a *hon* fogalma?
Előítélet szülte egykor azt,
Szűkkeblűség, versenygés védte meg.
Most már egész föld a széles haza,
Közfél felé társ már most minden ember,
S a csendesen folyó szép rend fölött
Tisztelve áll örül a tudomány.

ÁDÁM

Beteljesült hát lelkem ideálja,
Ez mind derék, ezt így kívántam én is.
Egyet bánok csak: a haza fogalmát,
Megállott volna az tán, úgy hiszem,
Ez új rend közt is. Az emberkebel
Korlátot kíván, fél a végtelentől,
Belterjében veszt, hogyha szétterül;
Ragaszkodik a múlthoz és jövőhöz;
Félek, nem lelkesül a nagyvilágért,
Mint a szülők sírjáért lelkesült.
Ki a családért vérét ontaná,
Barátjaért legfeljebb könnye van. -

LUCIFER

Eszményedet, mint látom, elveted,
Előbb még, mintsem testesülhetett.

ÁDÁM

Korántse hidd, de kandivá levék:
Mi eszme az, mely a széles világot
Eggyé olvasztja, melly a lelkesülést,
Az emberszív e szent, örök tüzét,

Mit eddig száz hitványsággal szitott,
S ábrándos harcra zsákmányolt ki csak,
Nemesb célhoz vezérelendi végre. -
De mondd, hol állunk mégis, mily hely ez?
Aztán vezess, hogy lelkem kéjelegjen
A boldogságban, mellyet annyi harcra
Jól érdemelt díjul kapott az ember.

LUCIFER

Sok más hasonló közt ez egy falanszter,
Tanyája az új eszmék emberének. -

ÁDÁM

Jerünk tehát.

LUCIFER

Megállj, ne oly sietve.
Előbb levetjük ezt a régi bőrt.
Ha mint Ádám s Lucifer érkezünk,
Nem hinne bennünk e tudós világ,
S megsemmisülnénk, vagy lombikba zárna.

ÁDÁM

Mily oktalan beszéd ez már megint.

LUCIFER

Már az nincs másképp a szellemvilágban.

ÁDÁM

Tégy hát, amint akarsz, de szaporán.

(Lucifer mindkettőjüket átalakítja a falanszterbeliekhez hasonlóvá.)

LUCIFER

Im, vedd e gúnyát. El hajfürteiddel -
Készen vagyunk. -

ÁDÁM

Szóljunk be e tudóshoz.

LUCIFER

Üdvöz légy, tudós!

TUDÓS

Meg ne háboríts
Nagy művemben, nem érek rá fecsegni.

LUCIFER

Nagyon sajnálom. Mink az ezredik
Falanszterből vagyunk tudósjelöltek,
S ily messze útra nagy hired hozott.

TUDÓS

Dicséretes buzgóság, mondhatom.
De hisz művem most félben is maradhat,
Csak a meleg ne fogyjon lombikomban,
S akaratomnak enged az anyag. -

LUCIFER

Ah, nem csalódtam, megmaradt tehát
Még benned is, ki a természetet,
Embert leszűrted, mint végső salak,
A nagy hiúság. -

TUDÓS

Most mulathatunk már. -
De mely szakmába tartoztok sajátlag?

ÁDÁM

Mi a tudvágyat szakhoz nem kötők,
Átpillantását vágyjuk az egésznek. -

TUDÓS

Ez helytelen. Kicsinyben rejlik a nagy,
Olyan sok a tárgy, s létünk oly rövid.

ÁDÁM

Igaz. - Tudom jól, hogy kell olyan is,
Ki homokot hord, vagy követ farag:
Nélküle nem emelkedik terem.
De ez csak a homályban tévelyeg,
S fogalma sincs arról, miben segít. -
Csak az építész látja az egészet,
S bár megfaragni nem tud egy követ,
A művet ő teremti, mint egy isten. -
Ily építész nagy a tudásban is.

LUCIFER

S azért jövénk tehozzád, óh, nagy ember.

TUDÓS

Azt jól tevétek, méltányolni tudlak.
A tudománynak gazdag ágai
Egy organizmus sok külön vonása,
Együtt ígéző csak.

LUCIFER

Szép hölgy gyanánt.

TUDÓS

De mindamellett a vegytan csupán -

LUCIFER

Az a közép, hol élete lakik. -

TUDÓS

Találtad.

LUCIFER

Ezt mondá a matézisről
Elöttem már egy matematikus.

TUDÓS

Hiúságból mindenki önmagát
Tekinti látkörében a középnek. -

LUCIFER

Te jól választád kedvenc tárgyadul
A kémiát.

TUDÓS

Abban nyugodt vagyok. -
De hát nézzük meg a muzeumot.
Páratlan az egész mai világon,
Az ősvilág kihalt állatai
Valódi példányokban állnak itt,
Mind jól kitömve. - Ezrenként lakoztak
Apáink közt, míg barbárok valának,
Megosztva vélők a világ uralmát. -
Maradt felölök sok csudás mese,
Például erről, hogy gőzmozdonyul volt.

ÁDÁM

Ez ló, de korcsult fajta, mondhatom,
Más állat volt ám hajdan Al-borak.

TUDÓS

Erről meg azt regélik, hogy barátul
Tartá az ember, ingyen, munka nélkül,
S fel bírta fogni, hű elismeréssel
Lesvén, az ember gondolatjait.
Mi több, mondják, hogy elsajátítá
Bűnét is, a tulajdonnak fogalmát,
S mint ör, od'adta érte életét. -
Ezt úgy beszélem csak, mint írva van,
Nem mintha hinném mind feltétlenül.
Sok örültség volt a múltban, sok ábránd,
Melyből ránk szintén e mese maradt.

ÁDÁM

Ez a *kutya*. - Mind áll, mit róla mondasz. -

LUCIFER

Vigyázz, Ádám, elárulod magad. -

TUDÓS

Ez a szegénynek rabszolgája volt.

ÁDÁM

Mint a szegény meg *ökre* gazdagoknak.

TUDÓS

Ez a puszták királya.

ÁDÁM

Az *oroszlány* -
Im, itt a tigris, itt a fürge őz,
Mi állat él tehát még a világon?

TUDÓS

Minő kérdés, hát nálatok nem így van?
Él, ami hasznos, és mit ekkorig
A tudomány pótolni nem tudott:
A disznó és a birka, de korántse
Olyan hiányosan már, mint minőnek
A kontár természet megalkotá:
Az élő zsír, ez hús- s gyapjútömeg,
Mely, mint a lombik, céljainkra szolgál.
De úgy látom, hogy ezt mind ösmered,
Lássunk tehát mást. Ím, ásványaink.
Nézzétek, milyen roppant széandarab:
Egész hegyek valának illy anyagból,
Az emberek már készen szedheték

Mit most a légből szűr a tudomány
Nagy fáradsággal. Ezt az ércet itt
Vasnak nevezték, s míg el nem fogyott,
Az alumínért nem kellett kutatni. -
Ez a darabka az arany, nagyon
Nevezetes s nagyon haszontalan.
Mert még midőn az ember, vakhitében,
Imádott felsőbb lényeket magánál,
Felülállókát még a sorson is:
Ilyennek hitte az aranyat is,
Oltárain jólétet és jogot,
Mindent, mi szent volt, áldozott, hogy egy
Büvös darabját bírja megszerezni,
Melyért cserébe mindent kaphatott -
Csodálatos tény, még kenyeret is.

ÁDÁM

Mást, mást mutass, ezt is mind ösmerem.

TUDÓS

Valóban nagy tudós vagy, idegen.
Lássuk tehát az őс növényzetet.
Im, itt van az utolsó rózsa, mely
Nyílt a világon. Hasztalan virág,
Más százezer testvérrel foglalá el
A legbujább tért a lengő kalásztól;
Nagy gyermekek kedves játékszere.
Sajátságos jelenség az valóban,
Mint kaptak egykor ily játékokon,
Virágot terme még a szellem is:
A költészet s hit ábrándképeit,
S csalóka álmok karján ringatózva
Eltékozolta a legjobb erőt,
Hogy életecélja parlagon maradt.
Itt őrizünk még ritkaság gyanánt
Két ily művet. Az első költemény;
Íróját akkor, még midőn büvös
Önhittel az egyén érvényt kívánt,
Homérnak hívták. Ábrándos világot
Rajzol le abban, Hádésznek nevezvén.
Rég megcáfoltuk már minden sorát.
A másik Tacitus Agricolája,
Nevetséges s mégis sajnálatos
Fogalmak képe a barbár világból.

ÁDÁM

Hát fennmaradt még e néhány levél
A nagy napokból, mint végrendelet,
S nem bírja mégis lángra gyújtani
A korcs utódot, tette ingerelvén,
Mely mesterkélt világtokat ledönti?

TUDÓS

Helyes megjegyzés, átláttuk mi ezt,
A méreg, mellyet rejt, nagyon veszélyes,
Azért nem is szabad olvasni másnak,
Csak aki hatvan évet meghaladt,
S a tudománynak szentelé magát.

ÁDÁM

De hát a dajka tündér daljai,
Ezek nem oltak-é a gyöngye szívbe
Sejtelmeket?

TUDÓS

Igen bizon, s azért
Dajkáink a magasb egyenletekről,
A mértanról beszélnek gyermekinknek. -

ÁDÁM *(félre)*

Ah, gyilkosok, nem félték-é egész
S legszebb korától a szűt megrabolni!

TUDÓS

Menjünk tovább. - Im, itt e műszerek,
Műtárgyak mily csodás alakzatúak,
Ez álgyu; rajta rejtélyes fölírás:
Ultima ratio regum. - Hogyan
Használtatott, ki tudja? - Im, e kard,
Kizárólag csak embergyilkoló szer -
És nem volt bűnös, aki ezzel ölt.
E kép szabad kézzel készült egészen,
Fél emberéltet vett talán igénybe,
És tárgya, nézd, csak hóbortos mese.
Ma a nap végzi e munkát helyettünk,
S míg az csalárdul idealizált,
Ez mély hűséggel szolgál céljainknak.

ÁDÁM

(félre) De a művészet, a szellem maradt el -

TUDÓS

E százszerű tárgy, millyen cifra mind,
Mi gyermekes. A serlegen virág,
A széktámlán ábrándos arabeszk,
Emberkezek pazarlott műve mind.
S üdítőbb-é a víz azon pohárból,
Kényelmesb-é e széken az ülés?
Most gépeink teszik mindezt helyettünk,
Legcélszerűbb, legegyszerűbb alakban,
És a tökélyről az kezeskedik,
Hogy a munkás, ki ma csavart csinál,
Végső napjáig amellettt marad.

ÁDÁM

Azért nincs élet, nincs egyéniség,
Mely mesterén túl járna, semmi műben. -
Hol leljen tért erő és gondolat,
Bebizonyítani égi származását?
Ha küzdeni vágyik és körültekint
Ezen szabályos, e rendes világban,
Még a veszély gyönyörét sem leli,
Nem lel csak egy vérengző vadat se.
Csalódtam hát a tudományban is:
Unalmas gyermekiskolát lelek
A boldogság helyén, mit tőle vártam.

TUDÓS

Nincs-é behozva a testvériség?
Hol szenved ember anyagi hiányt?
Valóban, illy eszmék megérdemelnék
A megfenyítést.

ÁDÁM

Mondd, mi hát az eszme,
Mely egy ily népbe egységet lehel,
Mely, mint közös cél, lelkesíteni tud?

TUDÓS

Ez eszme nálunk a megélhetés.
Midőn az ember földén megjelent,
Jól bérházott éléskamra volt az:
Csak a kezét kellett kinyújtani,
Hogy készen szedje mindazt, ami kell.
Költött tehát meggondolatlanul,
Mint a sajtóféreg, s édes mámorában
Ráért regényes hipotézisekben
Keresni ingert és költészetet.

De már nekünk, a legvégső falatnál,
Fukarkodnunk kell, általlátva rég,
Hogy elfogy a sajt, és éhen veszünk.
Négy ezredév után a nap kihűl,
Növényeket nem szül többé a föld;
Ez a négy ezredév hát a mienk,
Hogy a napot pótolni megtanuljuk.
Elég idő tudásunknak, hiszem.
Fűtőszerű a víz ajánlkozik,
Ez oxidált legtűzartóbb anyag.
Az organizmus titkai közel-
Állnak ma is már a fölleplezéshez. -
Éppen jó, hogy beszédünk erre vitt,
Majdnem feledtem volna lombikom,
Mert én is épp e tárgyban dolgozom.

LUCIFER

Nagyon vénül az ember, hogyha már
Lombikhoz tér, midőn organizál. -
De hogyha sikerülne is műved,
Mi szörny lesz az, mi szótlán gondolat,
Szerelmi érzés, melynek tárgya nincs,
Lény, mellyet a természet eltagad,
Melyhez nincs ellentét, nincsen rokon,
Ha nem korlátozandja az egyén.
S honnan veendi ennek jellegét,
Elzárva külhatástól, szenvedéstől,
Egy szűk üvegben kelve öntudatra?

TUDÓS

Nézd, nézd, hogyan forr, nézd, miként ragyog,
Itt-ott tünékeny alakok mozognak,
Ezen meleg, e jól elzárt üvegben,
A vegyrokonság és ellenhatás
Mínd összevág, és kényszerülve lesz
Engedni az anyag kívánatomnak.

LUCIFER

Bámullak, tudós! még csak azt nem értem,
Tudnád-e tenni, hogy, mi most rokon,
Ne vonja egymást, és ne lökje el
Az ellentét.

TUDÓS

Minő badar beszéd;
Örök törvénye ez az anyagoknak.

LUCIFER

Ah, értem, mondd csak el, min alapul?

TUDÓS

Min alapul? törvény, mert úgy vagyon,
Mutatja nekünk a tapasztalás.

LUCIFER

A természet fűtője vagy tehát csak,
A többi ő magában végezi. -

TUDÓS

De én szabom korlátit az üveggel,
S kivonszolom a rejtélyes homályból.

LUCIFER

Nem látok eddig még életjelet.

TUDÓS

El nem maradhat. Én, ki úgy kilestem
Az organizmus minden titkait,
Ki százszor boncolám az életet -

ÁDÁM

Hullát fogál fel csak mindannyiszor.
A tudomány sántán követi csak
A meglevő ifjú tapasztalást,
S miként bérenc költője a királynak,
Kész kommentálni a nagy tetteket,
De megjósolni hívatása nincs. -

TUDÓS

Mit gúnyolódtok, nem látjátok-é,
Egy szikra kell csak, és életre jó? -

ÁDÁM

De azt a szikrát, azt honnan veszed?

TUDÓS

Csak egy lépés az, ami hátra van.

ÁDÁM

De ezt az egy lépést ki nem tevé:
Az nem tett semmit, nem tud semmit is.
A többi mind künn volt az udvaron,

A legszentebbe épp ez egy vezetne. -
Óh, lesz-e, aki egykor megteszi? -

(Ezalatt a lombik felett lebegő füst sűrűdni kezd s dörög.)

A FÖLD SZELLEMÉNEK SZAVA *(a füstből)*

Nem lesz soha. - Ez a lombik nekem
Nagyon szűk és nagyon tág. - Hisz te ismersz,
Ádám, úgy-é? - most még nem is gyanítanak.

ÁDÁM

Hallottad-é a szellem-szózatot,
Óh, nézd, óh, nézd, te gögös, gyöngye ember,
Hogy bírnál azzal, aki ott lebeg. -

TUDÓS

Őrült roham. Ah, aggódom miattad.
(A lombik elpattan, a szellem eltűnik.)
A lombik eltört, újra kezdek
A nagy művet. Midőn már int a cél,
Kisdéd göröngy, a dőre vakeset,
Elejt.

LUCIFER

Végzetnek hívták hajdanán.
S kevésbé szégyenítő volt hatalma
Alatt megtörni, mint engedni most
A dőre vakesetnek. -
(Csengetnek.)
Mit jelent ez?

TUDÓS

A munka megszűnt, jó a sétaóra,
Itt jönnek a gyárakból, a mezőről,
Most kap fenyítést, aki vétkezett,
Most osztatnak be a nők s gyermekek.
Jerünk oda, dolgom lesz nékem is.

(Hosszú sorban férfiak jönnek, másban nők, néhányan közülük gyermekkel, köztük Éva is. Az udvaron mindnyájan kört képeznek, egy aggastyán eléjük lép. Ádám, Lucifer s a tudós az előtérben állnak a múzeum mellett.)

AZ AGGASTYÁN

Harmincadik szám!

LUTHER *(a sorból kilépve)*

Itt vagyok.

AZ AGGASTYÁN

Te ismét
Mértéktelen fűtötted a kazánt.
Valóban úgy látszik, hogy szenvedélyed
Veszélybe hozni az egész falansztert.

LUTHER

S ki állna ellent a csábnak, midőn
Szikrázva, bögve a vadult elem,
A láng ezer nyelvvel vesz körül,
Elérni kíván, hogy megsemmisítsen:
S ott állni bátran, szítani tovább,
Jól tudva, hogy hatalmunkban vagyunk. -
Nem ismered te a tűznek varázsát,
Ki csak fazék alatt ismered azt.

AZ AGGASTYÁN

Hiú beszéd, ezért ma nem ebédelsz.

LUTHER *(visszalépve)*

De holnap újra szítom a tüzet.

ÁDÁM

Mit látok? ezt a férfit ismerem.
Ez volt Luther.

AZ AGGASTYÁN

Kétszázkilencedik!

CASSIUS *(kilépve)*

Itt.

AZ AGGASTYÁN

Tégedet harmadszor intelek már,
Hogy ok nélkül keressz verekedést.

CASSIUS *(visszalépve)*

Ok nélkül, merthogy nem panaszkodom? -
Pulya, ki más segítséget keres,
Míg karja ép. Vagy gyöngébb volt-e tán
Ellenfelem, mért nem védé magát? -

AZ AGGASTYÁN

Ne felelj. - Nem menti koponyád
Alakzata sem e rossz hajlamot,
Mert az nemes, mert az hiánytalan.
De véred oly forrongó és szilaj!
Gyógyítani fognak, amíg megszeliülsz.

ÁDÁM

Ah, Cassius! ha ismernél, ki véled
Philippinél csatáztam. - Hát odáig
Bir-é a rossz rend, a teória
Tévedni, hogy egy ily nemes kebel
Csak gátjaul van, s fel sem ismeri.

AZ AGGASTYÁN

Négyszázadik szám.

PLÁTÓ *(kilépve)*

Hallom.

AZ AGGASTYÁN

Már megint
Úgy elmerültél álmoképeidben,
Hogy a rádbízott marha kárba ment.
Hogy ébren légy, borsón fogsz térdepelni.

PLÁTÓ *(visszalépve)*

Még a borsón is szépet álmodom.

ÁDÁM

Ah, mily szerep jutott, Plátó, neked
A társaságban, melly után epedtél! -

AZ AGGASTYÁN

A hetvenkettedik szám!

MICHELANGELO *(kilépve)*

Íme, itt. -

AZ AGGASTYÁN

Rendetlenül hagyád el műhelyed.

MICHELANGELO

Igen, mert mindig széklábat csináltam,
És azt is a leghitványabb alakra.
Soká könyörgtem, hagyják módosítnom,
Engedjék, hogy vések rá holmi díszet,
Nem engedék. Kivántam változásul
A szék támláját, mindent hasztalan.
Megörüléshez voltam már közel,
S otthagytam a kint, ott a műhelyet.
(Visszalép.)

AZ AGGASTYÁN

E rendbontásért a szobába mégy,
S nem élvezed e szép meleg napot.

ÁDÁM

Michelangelo, mily pokol lehet
Szűd istenének, hogy nem bír teremtni. -
Óh, mennyi ismerős mindenfelé,
És mennyi szellem, mennyi őserő.
Ez vélem harcolt - az mártírhálált halt,
Ez szűknek érzé a világtekét,
S mi egyformára, mily törpére szűrte
Az állam. Óh, Lucifer, jőj, jerünk;
Nem bírja lelkem e látványt tovább. -

AZ AGGASTYÁN

Ma két gyerek tölté be az időt,
Melyben szükséges volt az anyagond,
Most a közös növelde várja őket,
Elő, elő!

(Éva és még egy nő gyermekeikkel kilépnek.)

ÁDÁM

Mi ragyogó jelenség!
Megvan hát e rideg világnak is
Költészete!

LUCIFER

Nos, Ádám, nem megyünk?

ÁDÁM

Sőt inkább itt fogunk csak megnyugodni.

AZ AGGASTYÁN

Tudós! vizsgálj fejalkotásukat
E gyermekeknek.

(A tudós észleli a gyermekeket.)

ÉVA

Óh, mi vár reám.

ÁDÁM

E hang!

LUCIFER

De mit kapsz e közsorsu nön,
Ki Szemirámisz csókját ízleled?

ÁDÁM

Még akkor ezt nem ismerém.

LUCIFER

Ah, úgy!
Ez régi dalja a szerelmeseknek:
Azt tartja mind, hogy ő fedezte fel
A szenvedélyt, előtte senki még
Szeretni nem bírt, és ez így megyen
Néhány évezred óta szüntelen.

TUDÓS

E gyermeket orvosnak kell tanítani
Ebből pásztor lesz.

AZ AGGASTYÁN

El tehát velök.

(A gyermekeket el akarják vinni. Éva ellentáll.)

ÉVA

Hozzá ne nyúlj! e gyermek az enyém:
Ki tépi őt el az anyakebelről! -

AZ AGGASTYÁN

Vegyétek el, mit késtek még vele.

ÉVA

Óh, gyermekem! hisz én tápláltalak
Szívem vérével. - Hol van az erő,
Mely e szent kapcsot elszakítani bírja?
Lemondjak-é hát rólad mindörökre,
Hogy elvesz a tömegben, és szemem
Fürkésző gonddal hasztalan keressen
A száz egyenlő idegen között?

ÁDÁM

Ah, emberek, ha van előtetek szent,
Hagyjátok ez anyának gyermekét.

ÉVA

Ugy-é, ugy-é, te áldott idegen.

AZ AGGASTYÁN

Merész játékot űzesz, idegen;
Ha a család előítéletét
Éledni hagyjuk, rögtön összedül
Minden vívmánya a szent tudománynak.

ÉVA

Mit nékem a fagyasztó tudomány!
Bukjék, midőn a természet beszél.

AZ AGGASTYÁN

Meglesz már?

ÁDÁM

Hah! hozzá ne nyúljatok.
Amott van egy kard, megtanítalak,
Hogy kell kezelni.

LUCIFER

Álomkép, ne mozdulj!
(Ádám vállára teszi kezét, ez megdermed.)
Érezd kezemnek végzetes hatalmát. -

ÉVA

Óh, gyermekem!
(Összerogy, gyermekét elviszik.)

AZ AGGASTYÁN

E két nő pártalan,
Jelentkezzék, ki párjaúl igényli.

ÁDÁM

Ezt én igénylem.

AZ AGGASTYÁN

Túdós! véleményed.

TUDÓS

Rajongó férfi és idegbeteg nő
Korcs nemzedéket szül, ez nem helyes pár.

ÁDÁM

De én nem állok el, ha ő akarja.

ÉVA

Tiéd vagyok, nagylelkű férfiú.

ÁDÁM

Szeretlek, hölgy, szívem egész hevével.

ÉVA

Szeretlek én is, érzem, mindörökké.

TUDÓS

Ez örülés. - Sajátságos, valóban,
A múlt kisértetét feltűnni látni
Világos századunkban. - Honnan ez?

ÁDÁM

Az édenkertnek egy késő sugára.

AZ AGGASTYÁN

Sajnálatos. -

ÁDÁM

Ne szánjatok. - Miénk
Ez örülés; mi józanságtokat
Nem irigyeljük. Hisz, mi a világon
Nagy és nemes volt, mind ily örülés,
Melynek higgadt gond korlátot nem ír. -
Szellembeszéd az, mely nemesb körökből
Felénk rebeg, mint édes zengemény,
Tanúja, hogy lelkünk vele rokon,
S megvetjük e földnek hitvány porát,
Keresve utat a magasb körökbe. -
(Évát ölelve tartja.)

AZ AGGASTYÁN

Mit hallgatjuk tovább, kórházba őket!

LUCIFER

Itt gyors segély kell. Ádám, utazunk!

(Elsüllyednek.)

TIZENHARMADIK SZÍN

(Az úr. Földünk egy szelete a távolban látszik, mindég kisebbedve, mignem csillagul tűnik csak fel, a többiek közé vegyülten. A szín félhomállyal kezdődik, mely vaksötétté válik lassankint. Ádám mint öreg, Luciferrel röptülve.)

ÁDÁM

Őrjöngő röptünk, mondd, hová vezet?

LUCIFER

Hát nem vágytál-e, menten a salaktól,
Magasb körökbe, honnan, hogyha jól
Értettelek, rokon szellem beszédét
Hallottad?

ÁDÁM

Az igaz, de ily ridegnek
Nem képzelém feléjük útamat.
E tér oly puszta, olyan idegen,
Mint hogyha szentségsértő járna benne,
S keblemben két érzés küzdelme foly:
Érzem, mi hitvány a föld, hogy magas
Lelkem lezárja, s vágyom el köréből;
De visszasírok, fáj, hogy elszakadtam. -
Ah, Lucifer! nézz csak földünkre vissza,
Először a virág tűnt el szemünkből,
Aztán az erdők rezgő lombjai;
A jólismert táj száz kedves helyével
Jellem nélküli síksággá lapult.
Mi érdekes volt, minden elmosódott.
Most már a szirt törpül le rossz görönggyé,
A villámterhes felhő, melyben ott lenn
Szent szózatot sejt a pór s megriad,
Mi nyomorú párázattá silányul.
A bömbölő tenger végetlene
Hová, hová lett? szürke folt gyanánt áll
A gömbön, mely keringve elvegyül
Millió társ közt, s az volt egész világunk.
Óh, Lucifer, aztán meg ő, meg ő - -
El kelle tőlünk annak is maradni? - -

LUCIFER

Emelkedett szempontunkból, hiába,
Először a báj vész el, azután
A nagyság és erő, míg nem marad
Számunkra más, mint a rideg matézis. - -

ÁDÁM

A csillagok megettünk elmaradnak,
S nem látok célt, nem érzek akadályt.
Szerelem és küzdés nélkül mit ér
A lét. Hideg borzongat, Lucifer!

LUCIFER

Ha eddig tartott csak nagy hősiséged,
Úgy térjünk vissza porban játszani.

ÁDÁM

Ki mondja ezt? előre hát, előre:
Csak addig fáj, míg végképp elszakad,
Mely a földhöz csatol, minden kötél. -
De, hajh, mi ez, lélekzetem szorul,
Erőm elhagy, eszméletem zavart,
Több volna-é mesénél Anteus,
Ki addig élt csak, míg a föld porával
Érintkezett?

A FÖLD SZELLEMÉNEK SZAVA

Igen, több az mesénél.
Te ismersz már, a földnek szellemét,
Csak én lélekzem benned, tudhatod.
Itt a sorompó, eddig tart hatalmam,
Térj vissza, élsz - hágd át, megsemmisülsz,
Mint ázalagféreg, mely csöpp vizében
Fickándozik. - E csepp a föld neked. -

ÁDÁM

Dacolok véled, hasztalan ijesztesz,
Testem tiéd tán, lelkem az enyém,
A gondolat s igazság végtelen,
Előbb megvolt az, mint anyagvilágod.

A FÖLD SZELLEMÉNEK SZAVA

Hiú ember! próbáld, s szörnyet bukol.
Előbbvaló-e rózsánál az illat,
Alak a testnél, s napnál a sugára?
Óh, hogyha látnád árva lelkedet
A végtelen űrben keringeni,
Amint értelmet és kifejezést
Keres hiába, idegen világban,
S nem érez többé semmit és nem ért,
Megborzadnál. Mert minden felfogás
És minden érzés, mely benned feszül, csak
Kisúgárzása e csoport anyagnak,

Mit földednek hívsz, s mely ha más leendne,
Nem létezhetnék többé, véled együtt. -
A szépet, rútat, üdvöt és pokolt
Csak szellememtől vontad el magadnak,
Mely kis hazádnak rendét lengi át. -
Óh, ami itten örökös igazság,
Egy más világban az tán képtelen,
És a lehetlen tán természetes.
A súly nem létez, a lét nem mozog,
Mi itten lég, az ott tán gondolat,
Mi itten fény, az ottan hang talán,
S jegecül tán, mi itten növe nő. -

ÁDÁM

Nem tántorítsz el, lelkem felfelé tör. -

A FÖLD SZELLEMÉNEK SZAVA

Ádám, Ádám, a végső perc közelg:
Térj vissza, a földön naggyá lehetsz,
Míg, hogyha a mindenség gyűrűjéből
Léted kiteped, el nem tűri Isten,
Hogy megközelítsd őt - s elront kicsinyül. -

ÁDÁM

Ugyis nem ront-e majd el a halál? -

A FÖLD SZELLEMÉNEK SZAVA

A vén hazugság e hiú szavát
Ne mondd, ne mondd, itt a szellemvilágban -
Egész természet átborzadna tőle. -
Szentelt pecsét az, feltartá az Úr
Magának. A tudás almája sem
Törhette azt fel.

ÁDÁM

Majd én feltöröm.
(*Továbbrepülnek. Ádám egy sikoltással megmerevül.*)
Végem van!

LUCIFER (*kacagva*)

Győzött hát a vén hazugság. -
(*Amint Ádámot eltaszítja magától.*)
E báb-istenség most már elkeringhet
Az űrben, új bolygóként, mellyen újra
Számomra fog tán élet fejledezni. -

A FÖLD SZELLEMÉNEK SZAVA

Korán a káröröm még, Lucifer!
Csak érinté az idegen világot,
Nem oly könnyű országomból kitörni. -
Honos szózat hív, térj, fiam, magadhoz!

ÁDÁM *(eszmélve)*

Élek megint. - Érzem, mert szenvedek,
De szenvedésem is édes nekem,
Oly iszonyatos az, megsemmisülni. - - -
Óh, Lucifer! vezess földemre vissza,
Hol oly sokat csatáztam hasztalan,
Csatázzam újra, és boldog leszek. -

LUCIFER

S e sok próbára mégis azt hiszed,
Hogy új küzdésed nem lesz hasztalan?
S célt érsz? Valóban e megtörhetetlen
Gyermekkedély csak emberé lehet. -

ÁDÁM

Korántse vonz ily dőre képzelet,
A célt, tudom, még százszor el nem érem.
Mit sem tesz. A cél voltaképp mi is?
A cél, megszűnt a dicső csatának,
A cél halál, az élet küzdelem,
S az ember célja e küzdés maga.

LUCIFER

Valóban szép vigasz, már hogyha még
A harc eszméje volna legalább nagy,
De holnap gúnyolod, miért ma vívsz,
Gyermekjáték volt, ami lelkesített. -
Nem vérezél-e el Chaeroneánál
A megbukott szabadság védletében,
És Constantinnal nem küzdél-e később,
Világuralmát hogy megalapítsd?
Nem vesztél-é el hitmártír gyanánt,
S később a tudománynak fegyverével
Nem álltál-é a hitnek ellenében?

ÁDÁM

Igaz, igaz, de mindegy, bármi hitvány
Volt eszmém, akkor mégis lelkesített,
Emelt, és így nagy és szent eszme volt.
Mindegy, kereszt vagy tudomány, szabadság
Vagy nagyravágy formájában hatott-e,

Előre vitte az embernemet. -
Óh, vissza hát a földre, új csatára. -

LUCIFER

S feledted-é már a tudós szavát,
Ki felszámolta, hogy négy ezredévre
Világod megfagy - a küzdés eláll?

ÁDÁM

Ha tudományunk nem dacol vele.
De fog dacolni, érzem, tudom. -

LUCIFER

S aztán? - Van-é küzdés, nagyság, erő
A mesterkéltnél világban, melyet az
Ész rendezett teóriáiból,
S melyet magad szemlélhetél imént. -

ÁDÁM

Csak mentse meg a földet - elmulik
Az is, mint minden, ami hívatását
Betölté, s akkor újra felmerül
Az eszme, melly életet lehel reája.
Vezess csak vissza, égek látni már,
A megmentett földön mi új tanért
Fogok fellelkesülni.

LUCIFER

Vissza hát! -

TIZENNEGYEDIK SZÍN

(Hóval és jéggel borított hegyes, fátalan vidék. A nap mint veres, sugártalan golyó áll ködfoszlányok között. Kétes világosság. Az előtéren néhány korcs nyír, boróka és kúszó-fenyőbokor között eszkimó viskó. Ádám mint egészen megtört aggastyán, bot mellett jő lefelé a hegyekről Luciferrel.)

ÁDÁM

Mit járjuk e végetlen hóvilágot,
Hol a halál néz ránk üres szemekkel,
Csak egy-egy foka ver zajt, vízbe bukva,
Amint felretten lépteink zaján;
Hol a növény is küzdni már kifáradt,
Korcsult bokor leng a zuzmók között,
S a hold vörös képpel néz köd megől
Halál lámpájaként a sírgödörbe. -
Oda vezess, hol pálmafák virulnak,
A napnak, illatoknak szép honába,
Holott az ember lelke, erejének
Öntudatára fejlődött egészen. -

LUCIFER

Ottan vagyunk. E vérgolyó napod.
Lábunk alatt a föld egyenlítője. -
A tudomány nem győzött végzetén. -

ÁDÁM

Szörnyű világ! - csupán meghalni jó.
Nem sajnálandom, amit itt hagyok.
Ah, Lucifer! ki egykor ottan álltam
Az ember bölcséjénél, aki láttam,
Mí nagy jövő reménye ringa benne,
Ki annyi harcát mind végigcsatáztam,
Ez órjas síron, melyre gyászlepelt
A természet dobott, midőn merengek,
Első, utolsó ember a világon:
Szeretném tudni, hogy bukott fajom?
Nemes küzdelemben, nagyszerűen-é,
Nyomorún-é, törpülve ízrül ízre,
Nagyság nélkül és könnyre érdemetlen.

LUCIFER

Ah, ah, hiú ha vagy nagy szellemedre, -
Amint nevezni már, úgy kedveled
Azon erőt, mely a vért lükteti,
És ifjú keblet eszményért dagaszt:

Ne kívánj állni végre mint tanú
Saját halotti ágyadnál. - Ez óra
Csodálatos átvizsgálása ám
A gazda nélkül készült számvetésnek.
A hagymázos láz elriasztja mind
Az életláz csillámló képeit,
Aztán ki tudja, mellyik volt való.
A végső küzdés kisszerű jaja
Nagy gúnykacaj éltünk küzdelmire.

ÁDÁM

Miért nem veszem hát el a magasban,
Erőm és lelkem teljes érzetével,
Inkább, mint így hallgatni önmagam
Síriratát, mit egy szellem rideg
Közönye tart, ki harcaimban és
Halálomban nem osztozik velem. -

LUCIFER

Ismét fajodra ismerek könyvedben,
Mellyel kíséred ébredésedet
Kedvenc ábrándból tiszta felfogásra. -
De nyugodjál meg, hisz még él fajod.
Nézd, ott is áll még egy embertanya,
S gazdája, ím, most lép ki ajtaján. -

(Egy eszkimó a gulibából kilép, főkavadászatra felkészülten.)

ÁDÁM

E korcs alak, e torzkép volna-é
Nagyságomnak bitor örököse?
Mért hagyta látnom, Lucifer! valóban
A vígasz rosszabb, mint volt bánatom.

AZ ESZKIMÓ

Léteznek hát mégiscsak istenek
Felettünk? ím, előttem megjelentek.
De hát, ki tudja, jók vagy rosszak-e,
Menekszem tőlük, az legbiztosabb.
(Vissza akar vonulni.)

LUCIFER

Megállj, egy szóra!

AZ ESZKIMÓ *(leborulva)*

Kegyelem, uram!
Az első fókát néked áldozom,
Mit elfogok, csak hallgass meg, s ne ronts el.

LUCIFER

Hát ahhoz a fókához mily jogod van,
Hogy éltevel váltod meg a tiédet?

AZ ESZKIMÓ

Hogy bírok véle: hisz látom, körüllem
Miként eszi a férget fürge hal,
Halat a fóka, a fókát meg én.

LUCIFER

S a nagy szellem veled táplálkozik.

AZ ESZKIMÓ

Tudom, tudom, de a kicsiny időt,
Melyben mozogni hágy kegyelmesen,
Vásárolom meg véres áldozattal.

ÁDÁM

Mi gyáva nézlet!

LUCIFER

S mást tevé-e te?
Az a különbség csak közöttetek,
Hogy ő fókát, te embert áldozál
Az istenségnek, mellyet alkotál
Saját képedre, mint ez az övére.

AZ ESZKIMÓ

Látom, haragszol, és érzem, miért.
Ínségemben hogy fel mertem sohajtni
A nap jótékony istenéhez, aki
Nem kér, csak ad, ki ős regénk szerint
Itt is parancsolt egykor. - Óh, bocsáss meg,
S elátkozom örökre.

ÁDÁM

Ím, nagy Isten,
Tekints le és pirulj, mi nyomorult,
Akit remeknek alkotál, az ember!

AZ ESZKIMÓ

Nagyon haragszik társad, éhes ő is?

LUCIFER

Sőt, mert nem éhes, épp azért haragszik.

ÁDÁM

Mi helytelen faragsz rossz élceket!

LUCIFER

Igazság az, nem élc. Okoskodásod
A jóllakotté, míg itt társadé
Éhes gyomornak filozófiája.
Okokkal egymást meg nem győzitek,
De egyetérttek rögtön, hogyha te
Kiéhezél, vagy ő majd jóllakott.
Igen, igen, akármint képzelődöl,
Mindég az állat első bennetek,
És csak midőn ezt el bírád csitítani,
Eszmél az ember, hogy nagy-gőgösen
Megvesse azt, mi első lényege. -

ÁDÁM

Méltó beszéd hozzád, Lucifer, ez,
Ki minden szentet kárörvendve vonsz
A föld porába. Hát minden nagy eszme,
Nemes cselekmény konyhánk gőze csak,
Vagy oly körülmény dőre magzata,
Mit egytül egyig a hitvány anyag
Néhány törvénye mozgat, s tart lekötve? -

LUCIFER

S van-é különben? - Azt hiszed talán,
Hogy Leonídász meghal a szorosban,
Ha ahelyett, hogy barna levesével
Táplálkozik olyan köztársaságban,
Melynek még pénze sincs, lucullusi
Villában issza édes mámorát
Kelet minden kéjének? Vagy talán
Brutus meghal, ha a szép Porciához
Hazasiet, s a harc izgalmait
Kiheveri egy jó ebéd után?
Hogyan tenyész a bűn, hogy a nemesség?
Nem ronda lég, nyomor szülé-e azt,
Nem napvilág, szabadságérzet ezt,
Átörökítve késő származékban
Alakban és szellemben önmagát?

Hányan mondák, hogy számoltak magukkal,
És felköték egy fára magukat.
De ha leoldák hívatlan kezek,
Az élet új érintkezése már
Feledteté velök a számadást. -
Ha nagy Hunyad nem méltó nép körében
Jó a világra, hogyha szerecsen
Sátornak árnya reszket bölcsején:
Mi lesz első hőseből a keresztnek?
Vagy Luther, hogyha pápa lesz esetleg,
S Leó tanár egy német egyetemben:
Ki tudja, nem reformál-é emez,
S az sújtja átkát a dúló merészre?
Mi lesz Napóleon, ha büszke útját
Nem egy nép vére egyenlíti ki?
Elposhad tán egy bűzhödt laktanyában. -

ÁDÁM (*Lucifer száját befogva*)

Ne többet! - mind, amit csak fejtegetsz,
Oly egyszerűnek látszik, oly valónak:
De annál károsabb. - A babona
Bárgyút vakít csak, aki úgysem érzi
A szellemet, mely köztünk hat, mozog;
De testvérét felismerné a jobb, ha
Rideg tanod számokkal meg nem ölné. -

LUCIFER

Beszélgj tehát társaddal, meg nem árt
Még egy kis lecke az önismeretből.

ÁDÁM

Sokan tengődtek-é még e vidéken?

AZ ESZKIMÓ

Sokan bizon, többen, mint ujjamon
Számíthatok. - Szomszédimat, igaz,
Agyonverém már mind, de hasztalan,
Mindég kerülnek újak; s oly kevés
A főkafaj. - Ha isten vagy, tegyed,
Könyörgök, hogy kevesb ember legyen,
S több főka. -

ÁDÁM

Lucifer, jerünk, elég volt!

LUCIFER

No, legalább tekintsük meg nejét.

ÁDÁM

Nem akarom meglátni, mert ha süllyedt
A férfiú, szemünknek ronda látvány:
De megvetést szül keblünkben csupán.
A nő, az eszmény, e megtestesült
Költészet, hogyha süllyedt, torzalak lesz,
Mely borzadályt szül. Menj, ne lássam őt.

(Ezalatt Lucifer Ádámot a gunyhó felé vonta, most az ajtót felrúgja, bent Éva mint az eszkimó neje látszik. Ádám mereven bámul, a küszöbön állva.)

LUCIFER

Nem lelsz-e benne régi ismerősre?
Öleld meg hát, hisz e becsületes
Ember halálba' sértve lesz, ha ily
Tisztességet se gyakorolsz nején.

ÁDÁM

Öleljem ezt, ki egy Aszpásziát
Tarték karomban! Ezt, kiben derengni
Látom megint annak vonásait,
De úgy, mint hogyha csókjai között
Állattá válna. -

AZ ESZKIMÓ *(gunyhójába lépve)*

Nóm! vendégeink
Érkeztek ím. Lásd őket szívesen.

(Éva Ádám nyakába borul, s a gunyhóba vonja.)

ÉVA

Légy üdvözölve, idegen, pihenj meg.

ÁDÁM *(bontakozva)*

Segítség, Lucifer! el innen, el,
Vezess jövőmbül a jelenbe vissza,
Ne lássam többé ádáz sorsomat:
A hasztalan harcot. Hadd fontolom meg:
Dacoljak-é még Isten végzetével. -

LUCIFER

Ébredj hát, Ádám! álmod véget ért. -

TIZENÖTÖDIK SZÍN

(A nézőhely átváltozik a harmadik szín pálmafás vidékévé. Ádám, ismét mint ifjú, még álomittasan kilép a gunyhóból s álmélkodva körülnéz. Éva bent szunnyad. Lucifer a középén áll. Ragyogó nap.)

ÁDÁM

Rettentő képek, óh, hová levétek?
Körültem minden úgy él, úgy mosolyg,
Mint elhagyám, míg szívem megtörött.

LUCIFER

Hiú ember! Hát azt kívánod-é,
Hogy a természet rendje felbomoljon,
Új üstökös ragyogjon éjeden,
Remegjen a föld, egy féreg, ha elvesz?

ÁDÁM

Álmodtam-é csak, vagy most álmodom,
És átalán több-é, mint álom, a lét,
Egy percre melly a holt anyagra száll,
Hogy azzal együtt végképp szétbomoljon?
Miért, miért e percnyi öntudat,
Hogy lássuk a nemlét borzalmait? -

LUCIFER

Siránkozol? - csupán a gyávaság
Fogadja el harc nélkül a csapást,
Mit elkerülni még hatalma van.
De a végzetnek örökös betűit
Nyugodtan nézi, és nem zúgolódik
Miattuk az erős, azt nézve csak,
Hogy állhatand meg még alattuk is.
Ily végzet áll a történet felett,
Te eszköz vagy csak, mellyet hajt előre. -

ÁDÁM

Nem, nem, hazudsz, az akarat szabad.
Kérdemellem ezt nagyon magamnak,
Lemondtam érte a paradicsomról.
Sokat tanultam álmképeimből,
Kiábrándultam sokból, s most csupán
Tőlem függ, útam másképpen vezetni.

LUCIFER

Ha a felejtés és örök remény
Nem volna a végzetnek frígyese,
Hogy, míg amaz hegeszti a sebet,
Ez szőnyeget von a mélység fölé
S biztatva mondja: száz merész beléhullt,
Te léssz a boldog, aki átugorja. -
De látál, úgye, mint tudós, egyéb
Sok furcsaság közt oly bélférget is,
Mely vércsében s macskában bír csak élni,
S kifejlődése első korszakát
Mégis csak az egérben töltheti.
Sem egy, sem más egér nincs kitűzve
Érezni macska-, vércse-körmöket,
S mely óvatos, ki is kerülheti,
Mint agg múlván ki házias körében.
De rendítetlen törvény örködik,
Hogy annyi jusson mégis ellenének,
Amennyi kell, hogy ezredek után
Még a puhány is éljen a világon. -
Az ember sincs egyénileg lekötve,
De az egész nem hordja láncait;
A lelkesülés, mint ár, elragad,
Ma egy tárgyért, holnap másért megint.
A máglyának meglesznek martaléki,
S meglesznek, akik gúnyolódni fognak. -
S ki lajstromozza majd a számokat,
Következetes voltán bámuland
A sorsnak, mely házasságot, halált,
Bűnt és erényt arányosan vezet,
Hitet, örülést és öngyilkolást. -

ÁDÁM

Megállj! mi eszme villant meg fejemben -
Dacolhatok még, Isten, véled is.
Bár százszor mondja a sors: eddig élj,
Kikacagom, s ha tetszik, hát nem élek.
Nem egymagam vagyok még e világon?
Előttem e szirt, és alatta mély:
Egy ugrás, mint utolsó felvonás...
S azt mondom: vége a komédiának. -

(Ádám a szirt felé halad, Éva kilép az ajtón.)

LUCIFER

Ah, vége, vége: mily badar beszéd!
Hiszen minden perc nem vég s kezdet is?
Ezért láttál-e néhány ezredévet? -

ÉVA

Ádám, miért lopóztál tőlem úgy el,
Utolsó csókod oly hideg vala,
S gond vagy harag van most is arcodon.
Úgy félek tőled...

ÁDÁM *(továbbhaladva)*

Mért is jársz utánam,
Mit leskelődöl lépteim után?
A férfiúnak, e világ urának,
Más dolga is van, mint hiú enyelgés.
Nő azt nem érti, s nyugül van csupán.
(ellágyulva)
Mért nem szunyadtál még csak egy kicsinyt:
Nehezebb lesz most már az áldozat,
Mit a jövőnek hozni tartozom. -

ÉVA

Ha meghallgatsz, még könnyebb lesz talán,
Mert ami eddig kétséges vala,
Most biztosítva áll már: a jövő. -

ÁDÁM

Hogyan?

ÉVA

Tudom, fel fog mosolygni arcod,
Ha megsugom. De jőj hát közelebb:
Anyának érzem, óh, Ádám, magam.

ÁDÁM *(térdre esve)*

Uram, legyőztél. Ím, porban vagyok
Nélküled, ellened hiába vívok:
Emelj vagy sújts, kitárom keblemet.

LUCIFER

Féreg! feledted-é nagyságodat,
Melyet nekem köszönhetsz. -

ÁDÁM

Hagyd el azt!
Hiú káprázat volt; ez nyúgalom!

LUCIFER

S te, dőre asszony, mondd, mit kérkedel?
Fiad Édenben is bűnnel fogamzott.
Az hoz földedre minden bűnt s nyomort.

ÉVA

Ha úgy akarja Isten, majd fogamzik
Más a nyomorban, aki eltörüli,
Testvériséget hozván a világra. -

LUCIFER

Fellázadsz-é, rabszolga, ellenem?
Fel a porból, állat.

(Ádám felé rúg. Az ég megnyílik: az Úr dicsőülten, angyaloktól környezve megjelen.)

AZ ÚR

A porba, szellem!
Elöttem nincsen nagyság.

LUCIFER *(görnyedezve)*

Átok, átok!

AZ ÚR

Emelkedjél, Ádám, ne légy levert,
Midőn látod, kegyembe veszek újra.

LUCIFER

(félre) Mint látom, itt családi jelenet
Fejlődik, szép talán az érzelemnek,
De értelmeknek végtelen unalmas.
Legjobb elsompolyognom. *(Indul.)*

AZ ÚR

Lucifer!
Szavam van hozzád is, maradj tehát.
Te meg, fiam, beszéld el, hogy mi bánt úgy.

ÁDÁM

Uram! rettentő látások gyötörtek,
És nem tudom, mi bennök a való.
Óh mondd, óh mondd, minő sors vár reám:
E szűkhatáru lét-e mindenem,
Melynek küzdése közt lelkem szűrődik,
Mint bor, hogy végre, amidőn kitisztult,
A földre öntsd, és béigya porond?

Vagy a nemes szeszt jobbra rendeléd?
Megy-é előbbre majdan fajzatom,
Nemesbedvén, hogy trónodhoz közelgjen,
Vagy, mint malomnak barma, holtra fárad,
S a körből, melyben jár, nem bír kitörni?
Van-é jutalma a nemes kebelnek,
Melyet kigúnyol vérhullásaért
A kislelkű tömeg? Világosíts fel,
S hálásan hordok bármi végzetet;
Csak nyerhetek cserében, mert ezen
Bizonytalanság a pokol. -

AZ ÚR

Ne kérdd
Tovább a titkot, mit jótékonyan
Takart el istenkéz vágyó szemedtől.
Ha látnád, a földön mulékonyan
Pihen csak lelked, s túl örök idő vár:
Erény nem volna itt szenvedni többé.
Ha látnád, a por lelkedet felissza:
Mi sarkantyúzna, nagy eszmék miatt,
Hogy a muló perc élvéről lemondj?
Míg most, jövőd ködön csillogva át,
Ha percnyi léted súlyától legörnyedsz,
Emel majd a végetlen érzete.
S ha ennek elragadna büszkesége,
Fog korlátozni az arasznyi lét.
És biztosítva áll nagyság, erény. -

LUCIFER *(kacagva)*

Valóban, melyre lépsz, dicső a pálya,
Nagyság s erény leszen tehát vezéred,
E két szó, mely csak úgy bír testesülni,
Ha babona, előítélet és
Tudatlanság álland mellette ört. -
Miért is kezdtem emberrel nagyot,
Ki sárból, napsugárból összegyúrva
Tudásra törpe, és vakságra nagy. -

ÁDÁM

Ne gúnyolj, óh, Lucifer, csak ne gúnyolj:
Láttam tudásod tiszta alkotását,
Nagyon hideg volt ottan e kebelnek. -
De, óh, Uram! ki fog feltartani,
Hogy megmaradjak a helyes uton?
Elvontad tőlem a vezérkezet,
Hogy a tudás gyümölcsét ízlelém.

AZ ÚR

Karod erős - szived emelkedett:
Végetlen a tér, mely munkára hív,
S ha jól ügyelsz, egy szózat zeng feléd
Szünetlenül, mely visszaint s emel,
Csak azt kövesd. S ha tettdús életed
Zajában elnémúl ez égi szó,
E gyöngye nő tisztább lelkülete,
Az érdekek mocskától távolabb,
Meghallja azt, és szíverén keresztül
Költészetté fog és dallá szűrődni.
E két eszközzel álland oldalodnál,
Balsors s szerencse közt mind-egyaránt,
Vigasztaló, mosolygó géniusz. -
Te, Lucifer meg, egy gyűrű te is
Mindenségemben - működjél tovább:
Hideg tudásod, dőre tagadásod
Lesz az élesztő, mely forrásba hoz,
S eltántoritja bár - az mit se tesz -
Egy percre az embert, majd visszatér.
De bűnhődésed végtelen leend
Szünetlen látva, hogy mit rontni vágyol,
Szép és nemesnek új csirája lesz. -

ANGYALOK KARA

Szabadon bűn és erény közt
Választhatni, mily nagy eszme,
S tudni mégis, hogy felettünk
Pajzsul áll Isten kegyelme.
Tégy bátran hát, és ne bánd, ha
A tömeg hálátlan is lesz,
Mert ne azt tekintse célul,
Önbecsét csak, ki nagyot tesz,
Szégyenelve tenni másképp;
És e szégyen öntudatja
A hitványat földre szegzi,
A dicsőet felragadja, -
Ámde úad felségében
Ne vakítson el a képzet,
Hogy, amit téssz, azt az Isten
Dicsőségére *te* végzed,
És ő éppen rád szorulna,
Mint végzése eszközére:
Sőt te nyertél tőle díszet, ha
Engedi, hogy tégy helyette. -

ÉVA

Ah, értem a dalt, hála Istenemnek!

ÁDÁM

Gyanítom én is, és fogom követni.
Csak az a vég! - csak azt tudnám feledni! -

AZ ÚR

Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!

Információ

AZ EMBER TRAGÉDIÁJA

CD-szöveg, Madách Imre összes művei

Az ember tragédiájának még nem készült el új kritikai kiadása. Az elmúlt években Kerényi Ferenc dolgozott rajta, az a kutató, aki Horváth Károly mellett az 1989-es „kritikai igényű” Madách Imre válogatott művei c. kötetnek is szerkesztője, szöveggondozója volt. Korszerűsített Tragédia-szövege, e kiadás jegyzetei jó alapul szolgálnak egy Madách kritikai kiadás megindításához. Ehhez a munkához is szándékoztunk vitaanyagot, előtanulmányt nyújtani, amikor Andor Csabával elhatároztuk a Madách Irodalmi Társaság nevében, hogy a Tragédia szövegét CD-lemezen is hozzáférhetővé tettük a diákok, tanárok, kutatók számára. Jelenlegi CD-kiadásunk szolgált alapjául egy másik CD-nek is, amely a Tragédia 25 fordítását tartalmazta, s bemutatták a frankfurti könyvvásáron 1999-ben.

A jelen drámaszöveg viszont nem az 1989-es Kerényi Ferenc által készített szöveg másolataként, hanem az eddigi fontos kiadások és a K összevetéséből, KF szövegét és szöveggondozási gyakorlatát kritikailag továbbfejlesztve keletkezett. Ezért szövegünk a szövegváltozatok új feldolgozásával kezdtek: a kézirat¹, a Tragédia egyetlen fennmaradt vázlatlapja², az 1861-es első, az 1863-as második, Madách életében megjelent kiadások szövegei³, Madách és Arany javításai a kéziratban, Arany levélben írt szövegkritikai jegyzetei és Madách válasza, továbbá Szász Károly levélben írt szövegkritikai jegyzetei⁴ és Madáchnak a 63-as kiadásban ennek az alapján (vagy ennek ellenére) végzett javításai, Tolnai Vilmos 1924. évi 2. javított és bővített kritikai kiadása és Kerényi Ferenc 1989. évi kiadása⁵ alapján kiszűrtük azt a szövegváltozatot, amely ma lehet érvényes szövege a Tragédiának.

A Tragédia középiskolás olvasói számára jelenthet segítséget az információ „Szó- és szövegmagyarázatok” része. A szómagyarázatoknál is elsősorban Kerényi Ferenc jegyzeteire támaszkodunk⁶. Ezek a magyarázatok talán egy kicsit lakonikusak, döntő többségükben szómagyarázatok. S ha nem is tartjuk szükségesnek a századelő magyarázatos kiadásainak bőbeszédű, elemzéssel vegyített szövegmagyarázatait, az ezekben feltűnő gondokra, homályosabb, középiskolásoknak nem feltétlenül ismert fordulatokra is oda szerettünk volna figyelni. Az ilyen kiadások közül figyelembe vettük Alexander

¹ A kézirat faksimile kiadása: Akadémiai Kiadó, Bp. 1973. Gondozta: Horváth Károly.

² Ld. Kerényi Ferenc: Madách Imre „...Írtam egy költeményt...” c. kiadványában, az Európa Könyvkiadó Kézirattár sorozatában, 1983-ban. A vázlatlap faksimile kiadásban is megjelent.

³ Az ember tragédiája első kiadásának szövege. (Pest, kiadta a Kisfaludy Társaság, Emich Gusztáv akadémiai nyomdász, MDCCLXI.)
Az ember tragédiája második kiadásának szövege. (2., tetemesen jav. kiad. Pest, Emich Gusztáv. MDCCCLXIII.)

⁴ A levelek szövege olvasható többek között Madách Imre válogatott művei. (Szerkesztette Horváth Károly és Kerényi Ferenc. Szépirod. Kiadó, Bp. 1989.) c. kiadásban, Arany 1861. okt. 27-ei szövegkritikai levele 357-367. p., Madách nov. 2-ai válasza 367-372. p., Szász Károly 1862. okt. 6-ai szövegkritikai levele 397-401.

⁵ Az ember tragédiája első kritikai szövegkiadása. Sajtó alá rendezte Tolnai Vilmos. 2., jav. és bővített kiadás. Budapest, 1924. és i. m. 4.

⁶ i. m. 4.: Tárgyi magyarázatok Az ember tragédiájához (480-491. p.) című fejezete és az ezzel jórészt megegyező népszerű Matúra-sorozat kiadásának lapszéli jegyzetei. (Madách I.: Az ember tragédiája. Teljes, gondozott szöveg, Matúra Klasszikusok, Ikon Kiadó, Bp. 1992. 144 p.)

Bernát jegyzetekkel és magyarázatokkal ellátott kiadását⁷, természetesen igen erős szelekcióval és rövidítésekkel.

A Tragédia hiteles és pontos szövegének megállapításához a következő hét kérdésre kellett választ adnunk:

1. Madách - vagy Madách és Arany?
2. Hány soros a Tragédia?
3. Hány fennmaradt, ismert kézírata van a Tragédiának?
4. Milyen szövegeket vessünk össze a pontos, hiteles szöveg megállapítása érdekében?
5. Hogyan és milyen mértékben végezhetünk helyesírási korszerűsítéseket Madách szövegén?
6. A helyesírási korszerűsítés mennyire legyen konzekvens?
7. Maradhatnak-e nyitott kérdések, lehetnek-e olyan sorai a Tragédiának, ahol nem tudunk dönteni egy hiteles, érvényes szövegváltozat mellett?

A válaszok a következők:

Az első probléma tehát, hogy rekonstruáljunk-e valamiféle érintetlen Madách-szöveget, mint ezt igen tanulságos és hasznos könyvében Striker Sándor⁸ teszi, vagy maradjunk a hagyományok, a kritikai kiadások szabályai mellett, s tekintsük alapszövegnek az ultima editiot, amely nemcsak Madách és Arany, de némiképp még Szász Károly szövege is. A második mellett döntöttünk, mert Madách válaszolt arra a kérdésre, hogy melyik Tragédia-szöveget vállalja. Ha az első kiadás esetében a kezdő író a nagy tekintélyű Arany javításait csak kényszerből, alázatból, tiszteletből vállalta volna, a saját maga által sajtó alá rendezett második kiadás esetében visszaállíthatta volna saját szövegét. Igaz, nem állt rendelkezésére valószínűleg a kézirat, csak az első kiadás szövege (persze miért nem lehetett volna meg ekkor még egyes vázlatok?), de ahol úgy érezte, így is javított és változtatott az első kiadás szövegén. Miért nem javított vissza? Talán elismerte, elfogadta Arany simításainak jótékony hozzájárulását a Tragédia sikeréhez... A Madách-Arany szöveg mellett döntöttünk azért is, mert az irodalomtörténet döntő fölényel ezt a változatot fogadta el, s közel 165 évet kellett várni arra, hogy az „érintetlen változat” végre nyomtatásban is napvilágot lásson.

A második kérdésre sem egyszerű a válasz. A Tragédia Madách vázlatlapjának⁹ sajátkezű összegzése szerint 4080 soros, Alexander Bernát 1909. évi magyarázatos kiadása 4139, Tolnai Vilmos 1924-es kritikai kiadása és Striker Sándor „rekonstrukciója” 4140, Kerényi Ferenc 1989. évi kiadása alapján 4117, a mi főszövegünkben 4141 sor. Miért? Véleményünk szerint minden sor, melyet a drámában a szereplők mondanak, számozandó a kiadásban, miképp ezt Tolnai kritikai kiadása, vagy korábban Alexander Bernát magyarázatos kiadása¹⁰ is tette. (Ez a kritikai kiadások előírása is.) Így a verses dráma eltérő verselésű betétdalai (pl. Hippia dala Rómában), vagy lírai betétei (Lucifer „imája” az elemekhez a 2. színben) éppúgy nem hagyhatók ki a sorszámozásból, mint a prózai betétek (zsoltárok). Ez utóbbi, folyamatos szedéssel is 24 sort tesz ki Tolnainál és az 1. kiadásban, ezt a hagyományt folytatva a mi szövegünk számozása is 24 sorral bővül a 7. színben. (Ezek a zsoltárszövegek így az 1583-1594. - 12 sor -, az 1830-1836. - 7 sor - és az 1841-1845. - 5 sor - sorszámmal vannak jelölve.) Így a Tragédia 4141 sorból áll (KF sorszámozása 4117, + 24 sor = 4141.). A Tolnai-féle kritikai kiadás a 4140. sorral végződik, ám Tolnai nem számozta külön a párizsi színből minden eddigi kiadásból

⁷ Madách Imre: Az ember tragédiája. Jegyzetekkel és magyarázatokkal kiadta Alexander Bernát. 2. jav. kiadás, Bp. Athenaeum, 1909. 255 p.

⁸ Striker Sándor: Az ember tragédiája rekonstrukciója. Tanulmány a helyreállított szöveg közlésével. Bp, 1996. I. kötet 297 p., II. kötet (az „érintetlen változat”) 217 p.

⁹ Ld. a 2. sz. jegyzetet!

¹⁰ i. m. 7.

kimaradt két sort: nála ezek a sorok a szövegben b-vel jelöltek: 2165.b és 2237.b - így az ő számozásának két sorral kellett volna rövidebbnek lenni, mint Alexander B. kiadásának számozása. Ám a londoni színben eggyel elszámozta a sorokat, a 2695. után 4 sorral írta a 2700. sort. Így itt „nyert” egy sort, s a Tragédia szövege ezért lett nála 4140 sor.

Az első, 1861. évi kiadás már 51 sorral több, mint a vázlatlap összesítése. (Persze a vázlatlap is több 24 sorral, hisz a zsolttárolkat nem számolta be Madách. Így a tényleges növekedés $51-24=27$ sor. Ebből 23 sor mint Madách kimutatható toldása már megjelenik a K-on, 3 sor pedig Arany János toldása. A K sorösszege így nem azonos a vázlatlapon összeszámolt sorokkal, nem $4080+24$, hanem $4109+24$ soros. Miután az adott vázlatlapon a sorokat Madách megszámlolta, valószínűleg még egyszer átjavította, kiegészítette szövegét. A vázlatlapon álló befejezés tehát megkérdőjelezhető - Madách javításai, toldásai feltehetőleg 1860 márc. 26-a után is születhettek még.) 1861 4131 sorához a 2. kiadás 1863-ban 8 sort tett, ezeket főleg Szász kritikája alapján írta hozzá Madách a szöveghez. Ugyanakkor a 663. sor kimaradt az 1863-as kiadásból. Itt a gyarapodás: 58, illetve $58-24=34$ sor. Főszövegünk további 2 sorral, a Tolnai-kiadásban b-vel jelölt, a Kerényi-kiadásban szabályosan számozott kézíratorokkal a párizsi színből bővült, M első, vázlatlapon összegzett soraihoz képest $61-24=37$ sorral.

A „toldások” lajstroma, főszövegünk sorszámozása alapján: Madách kimutatható toldásai a K-on: 93, 147, 159, 169, 170, 171, 172, 187, 325, 619, 620, 757, 762, 768, 987, 1002, 1030, 1499, 2086, 2087, 2490, 2516, 2517 (össz. 23 sor). Arany János toldásai (a többi esetben Madách meglévő sorait javította): 623, 2286, 3932 (3 sor). Madách kimutatható toldásai az 1863-as kiadásban, többnyire Szász bírálata alapján: 1605, 1615, 2293, 2294, 2428, 3356, 3793, 3794 (8). A K-ban szereplő, ki nem húzott 2 sor, melyeket T 1924, KF 1989 és főszövegünk is a Tragédia érvényes, hiteles szövegébe számított, betoldott: 2165, 2239.

Harmadik kérdésünk a kéziratok számát firtatta. Véleményünk szerint megismerhető csak egy, a faksimilében is kiadott változata van a kéziratnak. Nem osztjuk hát azon nézeteket, mely szerint az egy szövegen belül több megkülönböztethető kézitról (Madách összövege - és a javítások) kellene beszélnünk, s nem követjük Kerényi Ferenc 1989-es kiadásának szövegkritikai jegyzeteiben elkülönített két kézirat fikcióját sem¹¹. Véleményünk szerint itt egyetlen kézitról, s az azon látható kétféle javításról - Madách javításairól és Arany János javításairól van szó. Egyszerűbbnek tartjuk a szövegváltozatoknál Tolnai jelöléseit (K, M jav. és A jav.), mint a K és K₁ elkülönítést, már csak azért is, mert a másik jelölés szerint lehetne K (összöveg), K₁ (M javítása a K-ban) és K₂ (az Arany által javított K-szöveg) is a megkülönböztetés.

A negyedik probléma: főszövegünk kialakításánál milyen előzményekre támaszkodjunk. A kézirat és javításai mellett az első két, Madách életében megjelent kiadás szövege volt alapvető fontosságú. Ezek mellett végül Tolnai Vilmos és Kerényi Ferenc kritikai jellegű kiadásait használtuk csak fel. Reméljük ezzel hozzájárulhattunk Madách művének alaposabb megismeréséhez mi is.

Az ötödik kérdés talán a legfontosabb - vajon kövessük Kerényi Ferenc megoldását, amennyiben mindenütt mai helyesírású szöveget közölünk, ahol a változtatás nem módosítja a ritmikát, nem rontja a versmértéket, vagy alkalmazzuk a kritikai kiadások érvényes szabályzatát, amely az 1832 és 1904 között keletkezett szövegek közlésében csak a technikai természetű módosításokat (mint pl. a *cz* helyén a *c*) engedi meg, de változatlanul kell hagyni az eredet helyesírását, rögzítve a szerző nyelvéllapotát és írásgyakorlatát¹². Esetleg Tolnai hagyományaihoz térjünk vissza és kövessük az 1863-as kiadás helyesírását mindenben, tehát *cz* a *c* helyén, *a ki* aki helyett, *rossz* a rossz helyett - természetesen emendálva a sajtóhibákat. A mi főszövegünk Kerényi Ferenc kritikai igényű szöveggondozásának elveit követi - mert reményeink szerint a többség nem múzeumi tárgyként, kultúrtörténeti értéként olvassa a Tragédiát, hanem ma is élő, a ma emberével is kommunikáló szöveggént. Mivel szándékunk a lehető

¹¹ Indoklást ld. i. m. 4. - 411-412. p.

¹² Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata, szerk. Péter László. Akadémiai K. Bp. 1988. Ld. az 5.2 és az 5.21 §-t!

legpontosabb, ám a nagyközönségnek szóló Tragédia-szöveg létrehozása, így mindenütt a ma érvényes ortográfiát alkalmaztuk, ahol a modernizálás nem változtatta meg a szöveg verselését, ritmusát.

A helyesírási modernizálás mértékének tehát csak a verselés szab határt. Felmerül a kérdés, milyen következetességgel hajtható végre ez a korszerűsítés? Változtassunk-e minden esetben mai helyesírásra, amikor az adott szó hosszú és rövid szótagjai nem változnak (pl. *tisztult* és *tisztult* írásképű szóalak egyaránt spondeus), vagy a „jövőbeli színházi felhasználókra” gondolva, az ejtésbeli szövegromlást megakadályozandó, őrizzük meg néhol Madách nyelvállapotát¹³? Kerényi Ferenc érvelése az általa gondozott szövegben számos helyen meghagyja a hagyományosan, régiesen írt alakot: a *megsemmisült*, *elsilányult*, *korlátul*-típusú szóalakok igen gyakran hosszú magánhangzósak maradnak - holott a magyar időmértékes verset nem kell segíteni zárt szótag esetén a magánhangzó megnyújtásával, valamint a verssorok utolsó szótagja esetében a rövid szótag is kaphat pótlónyúlást, ha a verstani helyzet úgy kívánja. Ezért főszövegünkben emendáltuk mai helyesírására ezeket a szóalakokat - KF 1989 szövegéhez képest közel 300 sorban változtattunk. A változtatások háromnegyede az itt említett típusba tartozik. Minden szövegváltoztatásunkat, mint újonnan létrehozott szövegváltozatot, a jegyzetekben indokoltunk.

Aggályaink voltak, hogy létrehozhat-e a szöveg gondozója új variánst? KF 1989 példáját elfogadva, s a bevezetőben elmondottakból következtetve vállalnunk kell ennek felelősségét is. Az 1989-es kiadás is hozott létre olyan variánst, amelynek nem volt előzménye. (Egy példa az 1232. sorból: K: <Melly> hervatag. / Ah én is érzek *i<l>*lyest. A jav.: S így hervatag. / Ah én is érzek *ilyest*. 1863: *ilyest*. [Az *ilyest* szóalak szerepel 1861 és T 1924 kiadásaiban is. KF 1989 visszaállította K „összövegének” megoldását, amely a kiadásokban sohasem szerepelt:] *ilyest*.) Új szövegváltozatok jöttek létre a tulajdonnevek és az idegen szavak leírása, a különírás-egybeírás, s a központozás területén is. Csak egy példa: a K-ban gyakran előforduló *oh* indulatszó ékezetét Arany áthúzta az esetek döntő többségében, következetesen rövid *oh* jelent meg az 1861-es kiadástól, KF nemcsak a hosszú ó-t állította vissza, de az indulatszó utáni vesszőt is minden esetben (mintegy 70 sorban) pótolta.

Az utolsó kérdésre egyértelmű a felelet: a szöveggondozás lezárásával nem maradhatnak nyitott kérdések, nem lehetnek olyan sorai a Tragédiának, ahol nem tudunk dönteni egy hiteles, érvényes szövegváltozat mellett. Ám a „posztmodern” szövegkritika szellemében közölhetjük aggályainkat, megfontolhatjuk az ellenkező megoldás melletti érveket, fenntarthatjuk a tévedéshez való jogot. A szövegváltozatokban magunk is jeleztünk néhány olyan esetet, ahol bizonytalanok voltunk a döntésben, elfogadhatónak tartjuk más szövegvariáns szentesítését is. Íme egy kétely:

3873. sor K: Villában *dózsöl* édes mámorában 1861-től: Villában issza édes mámorát [T szerint a sor A jav. A K-on - ennek nincs nyoma, nincs bizonyíték arra, hogy ez ténylegesen A jav.! Meggondolandó, hogy e sorban nem volna-e helyesebb mégis a K-ra támaszkodni?] Nem támaszkodtunk a K-ra, a kiadások szövege mellett döntöttünk. Pedig a szöveggondozónak is jobban tetszik Madách sora, Arany sem írta rá ezt a javítást a K-ra, tehát bizonyíték nincs rá, hogy az ő műve. Ám Madách véglegesítette, szentesítette 1863-as kiadásában ezt az állítólagos Arany javítást, így mi is ezt a sort állítottuk be főszövegünkbe. Az ilyen bizonytalanságok miatt örülnénk leginkább, ha szövegkritikai munkánk megtalálná bírálóit, ha észrevételeikkel megtisztelnének munkánk felhasználói.

Végül néhány olyan adatot közlünk, amelyet munkánk lezárása után a számítógép összegezett, s melyek talán igazolják: miért szükséges Madách művének nemcsak eszméivel, értékeivel, szépségeivel - de magával a csupaszw szöveggel is foglalkozni.

Madách Imre javítása a K-on, többnyire vakarással, átírással: 374 sorban. Ezeknek a jav.-oknak egy része Szontágh Pál javaslatára keletkezett.

Ebből az átírt, kivakart szöveg eredetije, az első megfogalmazás olvashatatlan volt részben, vagy egészben 122 sorban. Nem számítottuk be a megváltoztatott, átírt szereplőneveket, mint pl. Guadet - Saint-Just, vagy Angelo Mihály - Michelangelo.

¹³ I. m. 4.: Szövegközlésünk elveiről, 409. p.

Arany János érdemleges javítása a K-on: 535 sorban. (A helyesírási jav.-ok, mint az áth. ékezet, vagy a hosszú msh.-k közül áth. egy-egy betű, ha csak ennyi a jav., többnyire nincsenek Arany javításaként feltüntetve.) Arany János az első hét színről írva 119 sorról írt indoklással kritikai megjegyzést, erre Madách, a K hiányában csak 7 sor esetében reagált.

Szász¹⁴ az 1861-es kiadás 118 soráról 74 kritikai megjegyzést tett (5 kifogásolt sorról Madách egy korábbi, szept. 12-ei leveléből értesülünk, a többiről az okt. 6-i Szász-level hibajegyzékéből), Madách e bírálatokat 66 sor esetében szívlelte meg s javított, módosított az 1863-as kiadás szövegén. 52 kifogásolt soron Szász bírálata ellenére nem változtatott.

Befejezésül szeretnénk ismételtlen aláhúzni: nem állítjuk, hogy az itt következő Tragédia-szöveg hibátlan - de bízunk benne, hogy kevésbé hibás, mint az eddigi kiadásoké. Nem állítjuk, hogy mindig cáfolhatatlanul a legjobb változat mellett döntöttünk - de bízunk benne, hogy gyakrabban, mint az előző kiadások. Épp ezért minden bírálatot, ellenérvet örömmel fogadunk, hiszen aki ebben a tárgyban elmélyül, azzal csakis egy lehet a célunk: a lehető leghívebben közvetíteni Madách művét mai olvasóinak, s a Tragédia lehető legpontosabb szövegét ismertetni meg Madách művének régi és új híveivel.

Információs fájlunk mellékleteiként közöljük a Tragédia szövegváltozatait és szövegmagyarázatait.

Rövidítések:

- K kézirát. Faksimile kiadása: Akadémiai K., Bp. 1973. Gondozta: Horváth Károly.
- 1861 Az ember tragédiája első kiadásának szövege. (Pest, kiadta a Kisfaludy Társaság, Emich Gusztáv akadémiai nyomdász, MDCCCLXI.)
- 1863 Az ember tragédiája második kiadásának szövege. (2., tetemesen jav. kiadás. Pest, Emich Gusztáv. MDCCCLXIII.)
- M jav. Madách Imre javítása a kéziraton.
- A jav. Arany János javítása. A rövidítéssel csak a K-on is nyomon követhető Arany-javításokat jelöljük.
- A Arany János megjegyzései 1861. okt. 21-i levelének mellékletén.
- M Madách válasza Arany megjegyzéseire, 1861. nov. 2-ai leveléből.
- Sz Szász Károly 1862. okt. 6-i leveléhez mellékelte megjegyzései alapján tett javítások.
- T 1924 Az ember tragédiája első kritikai szövegkiadása. Sajtó alá rendezte Tolnai Vilmos. 2., jav. és bővített kiadás. Budapest, 1924.
- KF 1989 Madách Imre válogatott művei c. „kritikai igényű” kiadásának Tragédia-szövege. A szöveget gondozta, a jegyzeteket összeállította Kerényi Ferenc. - Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989.
- sh sajtóhiba.
- áth. áthúzza.
- fsz főszövegünk (a Tragédia általunk gondozott szövege).
- <Ádám> Ha a kéziratban a szerző áthúzott, vagy átírt szövege olvasható, a szavakat dőlt betűvel ékzárójelben közöljük.

¹⁴ Szász Károly közreműködését részletesen elemzi Bene Kálmán: Szász Károly keze nyoma a Tragédián - a Tragédia hatása Szász Károlyra c. tanulmánya, amely a VI. Madách-Szimpózium tanulmánykötetében jelenik meg 1999-ben.

<....> Az olvashatatlan áthúzást, átírást pontokkal jelöljük.

[] A szövegváltozatok gondozójának megjegyzése.

[A szövegváltozatokat, variánsokat dőlt betűvel közöljük. Nem tüntetjük fel azon helyesírási javításokat, melyek nem változtattak a szövegen, és verstani értelemben is közömbösek. (Pl. *cz* helyett *c*, az aposztrófok a névelőnél, pl. *a'*, a vonatkozó névmások egybeírását: *a ki* helyett *aki*, a K-ban nem javított különírt igekötős igéket, összetett szavakat, amelyeket 1861-től jó helyesírással közölnek a kiadások, végül a kettős mássalhangzók hosszú - hosszú - alakjának négybetűs formáját.) Szövegváltozatnak számít viszont a verselést felborító helyesírási változtatás, pl. *ilyen* vagy *ilyen* helyett az *ilyen* stb.]

Az ember tragédiája főszövegének változatai,

a K, az 1861. és 1863. évi, M életében megjelenő kiadások, valamint Tolnai 1924. évi és Kerényi Ferenc 1989. évi kiadásának figyelembe vételével

[Címlap:] K: *Az ember trag<oe>édiája*.

Drámai költemény.

[T 1924 elhagyja a műfajmegjelölést.]

<1860>

ELSŐ SZÍN

K: *Első <I>* [majd áth. szintén:] <I^{SŐ}> *szín*.

[1861-ben, 1863-ban, T 1924-ben marad a színek jelölése betűvel, végén ponttal, a későbbi kiadások a címekre érvényes helyesírást alkalmazzák, mint *fsz-ünk*.]

1 K, 1861: *istenemnek*,

A: Ez *em* nagyon személyes, erőlteti a hangot: s a mérték miatt látszik betoldva lenni.

Sz: *istenemnek* helyett jobb volna: *istenünknek*: mert az angyalok *kara* énekl.

1863, T 1924: *istenünknek*,

KF 1989: *Istenünknek*,

6 A: „Részünk csak az *árny*” s alább: „*Fényében* ily osztály részt...” Ellentmondásnak látszik, hacsak úgy nem vesszük, hogy az *árny* része a *fénynek*. Lehet talán így is.

7 A: ez a *hogy* kivált (fontos végen) lyrában, sorvégen rosz. Nem lehetne segíteni rajta?

8 K, KF 1989: *illy*

1861, 1863, T 1924: *Fényében ily*

9 K, KF 1989: *Megtetesült*

1861, 1863, T 1924: *Megtetesült*

[Ha a verselést nem módosítja, KF 1989 felfogásával szemben a mai helyesírású változatot vettük fel *fsz-ünk*be. A jambus hosszú szótagja nemcsak hosszú magánhangzóval, de a szótagot záró két mássalhangzóval (zárt szótag) is létrejöhet. A sor utolsó szótagja pótlónyúlást kap, az

ilyen esetekben is mindig a mai helyesírású alak mellett döntöttünk. Ezek a korszerűsítések, különösen az *-ul*, *-ül* igeképző és határozórag esetében, igen gyakoriak, KF 1989 szövegéhez képest több mint 250 sor változik fsz-ünkben.]

- 10 K és 1861: béfejezve *áll*,
Sz: jobb volna: - *már*; a rímért.
1863-tól: béfejezve *már*,
- 11 K: *úr*
1861-től: *Úr*
- 13 1863 sh: Be van *befejezve*
- 14 K: <*S úgy összevág minden, hogy azt hiszem*>
A jav.: A gép forog, az alkotó pihen.
- 15 K: *Év-millióig <szépen elforog>*
A jav.: *Év-millióig eljár tengelyén*
- 14
- 15 A: E sorokban az *azt hiszem*.. kissé furcsa: de az egész négy sor *mesteremberes* önelégültsége is komikai színben tűnik fel. Annnyival inkább, mert a darab elején van, s első szava istennek. Nem lehetne majesteticusabb hangúval cserélni föl? Rám oly hatást tett először, hogy félretettem a művet s csak Jámbor Pali sürgetésére vettem újra elő. [Majesteticus: fenséges.]
- 16 K: *újítani*
1861-től: *ujítani*
- 17 Sz: *világim* szokatlan, jobb: *világom*. [M nem változtatott.]
- 20 után utasítás K: *csillaggömbök-<kel>*
M jav.: *csillaggömböket*
K: *S<v>érák*
A: „*Svérák*” (több helyen). *Szférák*, vagy *sphaerák*.
A jav.: *Szférák*
- 21 K: *Millyen*,
1861: *Milyen*,
1863, T 1924, KF 1989: *Milyen*.
- 26 K: *Azt hinnéd, <hogy dőre szikra,>*
A: *dőre szikra* - a *dőre* csak hézagpótló epithetonnak tetszik. „*szik-ra*” és „*világa*” képtelen rossz rím, egyikben *i-a* hangzók, másikban *á-a*.
[Epitheton ornans (görög): díszítő jelző, állandó jelző.]
A jav.: *Azt hinnéd, egy <messze>* [majd:] *<égi>* [végül:] *gyöngé lámpa*,
- 28 K, 1863, KF 1989: *világa*.
[A sor végén a gondolatjel hiányzik.]
1861, T 1924 [fsz]: *világa*. -
- 30 K: <*Szét szakadni, össze esni*>

- A jav.: Összehullni, szétsietni:
- A: az utóbbi sor syntactice és grammaticice homályosan fejezi ki a gondolatot. [Syntactice - ejtsd: szintaktice, lat: mondattanilag. Grammaticice: nyelvtanilag.]
- 34 K: Táv<olról>
A jav.: Táv<unnan>
[végül:] Távulnan
- 35 K: *miljó*
A jav.: milljó
- 36 K: Bóldogságot,
1861-től: Boldogságot,
- 37 K: Milly szerény<en pislog> ott<an>
A jav.: Milly szerény ott - egykor majdan
1861, 1863, T 1924, KF 1989: Mily
- 38 A: „Csillaga a szerelemnek” - ez talán frivol itt, annyival inkább, mert még akkor nem volt *az*, de különben is csak a föld fia nézheti *csillagnak* azon sphaerákat, angyal nincs oly optikai csalódásban.
- 40 K: Vigasz<á>úl <sok vak éjnek>
A jav.: Vigaszúl a földi nemnek.-
- 42 K: Itt enyészők <romladéka,>
A: „Itt *enyészők oszladéka*” [Madách kéziratában: romladéka - Arany tollhibája.] - Ha a teremtés után mindjárt kezdődik a színmű, talán nincs helyén *enyésző* világokat látni még.
M: „Itt enyészők omladéka”, azért írtam, mert Lucifer is csakhamar e’ hely után, taglalván a teremtés művét, csak az anyagok össze gyurásáról, keveréséről beszél, nem semmiből teremtéséről. - Mert a mű folytán sokszor jó elő ily vonatkozás: „kezdet, vég”, bolond megkülönböztetés, egynek vég, másnak kezdet. - Mind ezzel csak előttem akartam magamat a logycatlanság vádjá alól kitisztítani (mit költészetben is újabb költőink nagy többségének ellenében a legnagyobb hibának tartok) a publicumnak nem magyarázhatok s így csak bátran ki vele.-
A jav.: Itt enyészők koporsója:
- 45 K: <Mint rendbontó> jó amott az
A jav: Rendzavarva jó amott az
- 47 K: *úr*
1861-től: Úr
- 48 K: <Lesz a rendnek hirdetője.>
A jav.: Rend lesz útja ferdesége.-
- 49 K, 1861, 1863, T 1924: Jössz te,
Sz: *jössz te* helyett, *jöszte!*
K: Jössz te, kedves <,> ifj<ú> szellem <!/>,
1861-től: Jössz te, kedves ifju szellem,
KF 1989: Jössz te,

- 53 K: rajtad< ,>!
- 57 K, 1861, 1863, T 1924: köny
KF 1989: könny
- 58 K: Mint tavasz s tél <helyt cserélnek,>
A jav.: Mint tavasz s tél, kört vesz rajta,
1863 sh: vesz rajta.
- 59 [A sor Arany betoldása, egy későbbi kihúzott M-sor - <Lesz az árny és fény felettek> - átfogalmazása.]
- 60 K: Az úr kedve és haragja
A: „cserélnek - felettek” nem igen jó rím: *é-e - e-e*.
- 60 sor után K: <Lesz a fény és árny felettek> [A sort A áthúzta.]
- 60 K, 1861, 1863, T 1924: az úr
KF 1989: az Úr
[Az 58-60. sor a K-ban tehát más sorrendű, mint a végleges, A javította szövegben. A K 58-60. sora a következő volt: Mint tavasz s tél *helyt cserélnek*, / Az úr kedve és haragja / *Lesz a fény és árny felettek*.]
- 61 K, 1861, 1863, T 1924: ürt
KF 1989: ürt
- 63 K: Me< / >ly
- 64 K: hozta létre,
[A három főangyal hozsánnájában az utolsóelőtti sorban a kiadásokban mindig a vessző helyén kettőspont áll. Ld. még 69. és 74. sor!]
- 65 K: <e>szme! [e átírva, M jav.: Eszme!]
- 65 sor után szerzői utasítás K: <.....> (Leborúl.)
[A szó első betűit M kivakarta és átírta.]
- 66 K: Ki az örö<k>ké változ<ót és>
A: „öröké” - örökké (mert örökvé-*ből*). A helyesírási hibákat ezentúl nem jelölöm ki, majd kijavítom, ha kezemen megy át a correctura.
A jav.: Ki az örökké változandót
- 67 K: A változatlant egyesíted,
A jav., T 1924: S a változatlant egyesíted,
1861, 1863, KF 1989: S változatlant
[A főszöveg a K alapján emendálva: S a változatlant... Így helyreáll a sor szótagszáma és mértéke, az ötödféles jambus is!]
- 69 K: nemzedéket,
- 70 K: eró! [e átírva, M jav.: Eró!]
- 71 K: b<ó>ldogságot árjadoztatsz
[Az ékezet áth. T megjegyzése: A aláhúzta a *j*-t, de meghagyta, vesd össze 768., 1821. sor!]

- 74 K: felavatva,
- 75 K: jóság! [j átírva, M jav.: Jóság!]
- 76 K: S te hallgatsz <Lucifer,>
A jav.: S te, LúCIFER, hallgatsz,
- 83 K: <De még hais> másítani nincs erőd,
A jav.: Vagy, ha igen, másítani nincs erőd,
A: A *ha is* nem magyar.
- 86 K: <.....>
M jav.: féregben [átírás, eredeti szó olvashatatlan]
- 90 K: Vegy<.....>
M jav.: Vegykonyhájában szintén megteszi.- [Az eredeti szövegben vakarás, átírás. M jav. a K olvashatatlan során.]
- 91 K: *konyhába*
M jav.: konyhádba
- 92 K: S elnézed <ő is> hogy
A jav.: S elnézed néki, hogy
- 93 [M későbbi toldása a K lapszélén a sor.]
K, 1861, 1863, T 1924: *istennek*
KF 1989: *Istennek*
- 96 K, KF 1989: *mükedvelőtől*,
1861, 1863: *mükedvelőtől*,
- 99 K: <Azt bé>helyezted egy rossz
A jav., 1861, 1863, T 1924: Beléhelyezted egy rossz
KF 1989: rossz
- 102 K: Méltó-e ilyen <öreg úrhoz> *i<l>ly*
A jav., 1861, [fsz]: Méltó-e ilyen aggastyánhoz e
A: Az öreg úr nagyon Goethés, Mephistós. - nem lehetne mindenütt más címet adni. Bornirt ember ilyesekből ordítja az *utánzás* vádját.
1863, KF 1989: *ilyen* [Fsz-ünkben a jambus miatt visszaállítottuk a K és 1861 hosszú mássalhangzós szóalakját.]
- 103 K: me<l>lyen csak gyermekszív <.....>?
M jav.: hevülhet? [Az utolsó szót M vakarás után átírta. Az eredetét nem tudtuk megállapítani.]
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: hevülhet?
[fsz]: hevülhet? [Mivel a zárt szótag mai helyesírásában is hosszú szótag verstanilag, korszerűsítettük a helyesírást. Ld. még a 9. sor jegyzetét!]
- 106 K: Végzet, <s> szabadság [A jav.]
- 107 K, 1861, 1863, T 1924: *öszhangzó*
KF 1989: *összhangzó*

- 109 K: mást, <mint> mi lényegem
A jav.: mást, csak mi lényegem
- 114 K: szül<... ..>anyag
M jav.: szült-e az anyag, [K-ban átírva, az eredetét nem tudtuk megállapítani.]
- 115 K: Hol v<ó>lt köröd, hol v<ó>lt [Az ékezet a K-ban áth.]
- 116 K, 1861, KF 1989: szintúgy
1863: szintugy
- 118 K, 1861, 1863, T 1924,
KF 1989: létesült.
[fsz]: létesült.
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 119 K, 1861, KF 1989: érzed-é eszméid közt az űrt,
1863: S nem érzed-e eszméid közt az űrt,
- 120 K: Me</>ly
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: gátjaúl vala,
[fsz]: gátjaul vala,
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 121 K: ál</>tala?
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: kényszerültél
[fsz]: kényszerültél
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 122 K: <E gátnak> <.....> <volt a> <....>
M jav.: Lucifer volt e gátnak a neve,
[M vakarás után átírta a szavakat. A pontos eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
- 123 K: A tagadás<nak örök> szelleme.-
M jav.: Ki a tagadás ősi szelleme.-
- 129 K: b<ó>ldogságnál [Az ékezet áth.]
- 131 K: látod, mindenütt <ahol te>,
M jav.: látod, hol te, mindenütt,
- 136 K: Küzdj az anyag közt
M jav.: Küzdj a salak közt
- 138 K, 1861, T 1924, KF 1989: végtelen
1863 sh: végtelen
- 140 K, 1861, T 1924, KF 1989: Csatád hiú,
1863: Csatád, hiú
KF 1989 sh: hiú, a Úrnak

- 141 K: *i/ly*
1861-től: *ily*
- 142 K: *melly*
1861-től: *mely*
- 145 K: <*Nézd ott a földön éden fái közt*>
M jav.: Tekints a földre, Éden fái közt
- 146 K: <*Két fát megátkozok s tiéd legyen.*>
M jav.: E két sudár fát a kellő közepén
- 147 K: Megátkozom, aztán tiéd legyen.
[M két sort kihúzott a K-ban, s a lapszélien 3 sorban javította.]
- 148 K: Fukar kezekkel mérsz, de <*hadd legyen,*>
M jav.: Fukar kezekkel mérsz, de hisz nagy úr vagy
- 149 K: <*E*>gy talpalatnyi föld *nekem elég,*
1861: S egy *nekem elég,*
Sz: *nekem elég* h. *elég nekem.*
M jav. 1863-tól [Sz nyomán]: S egy talpalatnyi föld elég nekem.
- 150 K: <*A*> tagadás lábát megvet<*heti*>,
M jav.: Hol a tagadás lábát megveti,
- 151 K: <*S*> világodat...
M jav.: Világodat...
- 152 K, 1861, T 1924: El isten színétől,
1863: *színétől*
KF 1989: Isten
- 153 K: Hozsán<*a*> Úr!, ki <*szen*> törvényt <*szabott*>.-
A jav.: Hozsán az Úrnak, ki törvényt hozott.-
A: „Hozsánna, úr![,] (2-ik személy), „ki szent törvényt *szabott*” (3-ik sz.) Jó volna egyeztetni, kissé visszás.

MÁSODIK SZÍN

K: Második <*II*> [majd:] <*2^{ik}*> szín.

[Lásd még az ELSŐ SZÍN jegyzetét!]

154 sor előtt utasítás [színhely] K: Középen

1863 sh: *Közepén*

K: *Verő* <*nap*>

A: („Verő nap”) Verőfényt mondanak, verőnapot nem.

- A jav.: gloria ... Verőfényes nap
1863 sh: Verőfényes
- 154 K: Ah, *millyen édes, millyen szép az élni.*
A: Nem tudom, comma jő-e az *az* után vagy *élni* főnév helyett áll. Mindenképp bajos. Így kiáltatnám fel Évát. „Ah, élni, élni! mily édes, mi szép!” - emphaticusabb is, vers, nyelv is jobb. [emphaticus (gör-lat): érzelmileg színezett, hévvel, indulattal előadott.]
A jav.: Ah, élni, élni: melly édes, mi szép!
1861: Ah, élni, élni: *mily* édes...
1863, T 1924: *mily* édes...
KF 1989: milly édes...
- 158 K, 1861, T 1924, KF 1989: nyújtja
1863: *nyujtja*
- 159 [M későbbi toldása.]
- 160 K: nézd csáb<*ítóan*>...
A jav.: nézd, mi csábosan...
- 162
- 163 K: Megállj, megállj, egész föld <*a tiéd,*>
<*De ez a két magas fa átkozott,*>
A jav.: Megállj, megállj, egész földet neked
Adám, csak e két fát kerül, kerül,
- 168 K: <*S*> ragyogó <*nap*> tikkasztó hevében.
M jav.: Ragyogó délnek tikkasztó hevében.
- 169-
- 172 [M későbbi toldása e négy sor a K lapszélén.]
- 172 K, KF 1989: hogy úgy
1861, 1863: hogy *ugy*
- 176 K: *Mi<nt hogy>ha*
A: „*Mint hogy ha* ellenséges idegen...” E többször előforduló „*mint hogy ha*” nagyon kiténteti a vers nyugét. Tán inkább az egytagú interjectio kellene elébe: *Hah!* nézd! ah! *mintha*....
[Interjectio (lat): indulatszó.]
A jav.: Miként ha
- 177 K: *vólna*
1861, 1863, T 1924, KF 1989: *volna*
K, 1861, T 1924: Reszketek.
1863, KF 1989: Reszketek,
[fsz-ünk a mondatzáró pontot fogadja el.]

- 179 K: Itt kebleden, úgy <látszik>, hallom azt még
 A: „Itt kebleden, úgy látszik, hallom azt még” (az égi zengzetet) a *látszik* helyett jobb a *tetszik*, mert nem *láthatóról* beszél Ádám. Az egész *édeskés modern* bókja a szerelemnek, valamint az Éva complimentje is Ádám *szemére*.
 A jav.: Itt kebleden, úgy tetszik, hallom azt még
 1863: *ugy*
 M: „Itt kebleden s. a. t. Tökéletesen igazod van, a két bók bótos legény és komorna ömlengése. De úgy tartottam valamit kell a paradicsomi párral mondatnom, az egésznek teljessége végett, mi szerelmeket érintse. Igyekeztem is azt mentől rövidebben tenni. Azt ugyan gyanítom, hogy nem így beszéltek a szerelemről mint én írok, de attól tartok, hogy úgy nem írhatok ahogy ők beszéltek. - Azonban tréfa nélkül, e hely megint olyan, hogy a kézirat nélkül nem ítélem meg, kimaradhat-e tisztán, vagy pótolni kell néhány más szóval s mivel? - Itéld meg kérlek és segíts te, vagy Ádám nem tud szerelmet vallani, kihal a világ.
- 180 K: Én meg, ha ott *fen* elborúl <a dics>,
 A jav.: Én meg, ha ott *fen* a dics elborúl,
 1861, 1863, T 1924: *fen*
 KF 1989: fenn
 [fsz]: elborul,
 [Mivel a sor utolsó szótagja mai helyesírásában is hosszú szótag verstanilag, korszerűsítettük a helyesírást. Ld. még a 9. sor jegyzetét!]
- 181 K: *len* <.....>
 M jav.: találom
 [M a K-ban átírta az eredeti szót, amelyet nem tudtunk pontosan megállapítani.]
 1861-től: lenn
- 183 K: létre is, csak
 1861-től: létre is csak
- 184 K: Mint <*víz színén képét a büszke nap,*>
 M jav.: Mint fényárjában a fejedelmi nap -
- 185 K: <*Fényözönében, hogy*> árván hogy ne álljon -
 M jav.: A mindenségben árván hogy ne álljon -
- 186 K: <*A mindenség közt. - és enyelg vele*>
 M jav.: A víz színére festi önmagát
- 187 M jav.: S enyelg vele,
 [Az előző sor 2. fele e sorba került.]
- 190 K: Me</>ly
 K, 1861, T 1924, KF 1989: borúlna.
 1863: borulna.
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]

- 191 K: szól<l>j ...szégyeníts
1861, 1863: szégyenits,
- 192 K: értené <>?
- 194 K, 1861, 1863, T 1924: viszhang
KF 1989: visszhang
- 195 K: szebb létre nem *fejelne* létem
A: „*fejelne*” helyett talán *feselve*: az a fejelés először a csizmát juttatja eszünkbe.
A jav.: feselve
- 196 K: Me<l>lyben
- 197 K: hallgatom. -
1861-től: hallgatom? -
- 198 K: máskép <.....>
M jav.: *olly* szégyen [M vakarás után átírta a szavakat. Az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
1861, 1863, T 1924: *máskép*
KF 1989: másképp
1861, 1863, T 1924, KF 1989: *oly*
- 199 K: <Még én> hideg...
M jav., átírva: Hogy a
- 200 K: Megírigylend
M jav., átírva: Megírigylendi
- 201 K: Hallgasd csak, Ádám, <ó>h *mond*, érted-<é> [Az ékezetek áth.]
A jav., 1861, 1863, T 1924: *oh mondd, érted-e*
KF 1989: *óh, mondd, érted-e*
1861, 1863 : csak Ádám,
T 1924, KF 1989: csak, Ádám,
- 203 K, KF 1989: zugását
1861, 1863, T 1924: *zúgását*
- 204 K: És, azt
1861, 1863, T 1924, KF 1989: És azt
- 205 K, 1861, 1863, T 1924: öszhang
KF 1989: összhang
- 206 K, 1861, T 1924, KF 1989: sokszerű
1863: *sokszerü*
- 209 K: S ké<s>kedve
M jav., átírva: kétkedve

- A: *kétkedve-e*, vagy *késkedve?* az utóbbi szokatlan.
 [M Arany jegyzeteiben vörössel áthúzta a *késkedve* szót.]
- 210 K: küzdök-é hiába a tudás<*sal*>,
 A jav.: a tudás,
 1863, T 1924: küzdök-*e*
 1861, KF 1989: küzdök-é
- 211 K: A nagyravágy<*nak*>
 A jav.: A nagyravágyás
- 212 K: kik közt <*olly*> menhely
 A jav.: kik közt mint menhely
- 213 K, 1861: *Melly a lankadt szűt védve befogad<v>ja*,
 [M jav., áth.: előbb befogadva, majd befogadja.]
 Sz: hogy az érzelem fogadja be a szívet, különösnek tetszik. Jobb volna tán a sor így: „Mely védve árnyalja a lankadt szívet” - ámbár anapestusszal.
 1863-tól [M jav. Sz tanácsa nyomán]: Mely lankadástól óvja szívet,
 KF 1989: szívet,
- 214 K: <*a szerelem*> M jav.: az érzelem.
 [M átírta a szót, T olvasata bizonytalan.]
 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *ez* érzelem.
 [Az eddigi kiadásoktól eltérően a K-nak megfelelően javítottuk a szöveget. Az *ez* valószínűleg helytelen olvasatból származó sh.]
- 215 után utasítás K: <*glória*>
 [M jav., az eredeti szó átírva dicsre. Az eredeti szó T olvasata.]
- 216 K: *Oh*
 [M jav. ebből: Óh . Az ékezet áth.]
 KF 1989: Óh
- 217 után utasítás K, KF 1989: lassanként
 1861, 1863, T 1924: lassankint
- 218 K: *miljósor*
 1861-től: milljósor
- 219 sor előtt utasítás K: *fent*
 KF 1989: *fenn* [A K-ban a 219. és 221. sor előtt egyaránt a *fent* szóalak szerepel, a 218 é 220. sor előtt pedig a *félre* utasítás áll. Ezért főszövegünk visszaállította az utasítások eredeti ritmusát.]
- 220 K, T 1924, KF 1989: férfinemnek.
 1861, 1863 sh: férfinemnek,

- 221 K: *Mond*, ki vagy.
A jav.: *Mondd*, [A felsz. mód 2. d-je utólagos toldás. A K-ban a mondatot pont zárja.]
1861-től: *Mondd*, ki vagy?
- 222 K: <*Felülről jössz*>-e hozzánk, vagy <*alulról*>?
M jav., a szavakat átírva: *Alulról jössz-e, vagy felülről?*
1861, 1863, T 1924: *felülről*
KF 1989: *felülről*
[fsz-ünk a mai helyesírásnak megfelelő *régi* változatot fogadta el, hiszen a szótag így is hosszú.]
- 223 K, T 1924: nálunk ez egyre megy.
1861, 1863, KF 1989 sh: nálunk *az* egyre megy.
[T 1924 visszaállította a K helyes változatát: ez egyre megy.]
- 226 K: Vagy <*tán*> a<*z öreg úr*>
A jav.: a jámbor agg
- 227 K: *vólna-é* <*a*> porból,
M jav.: *vólna-é* porondból,
1863, T 1924: *volna-e*
KF 1989: *volna-é*
- 231 K: mint <*bamba gyermeket*>;
A: Anachronizmus Ádám irányában. Neki nem lehet fogalma erről. Később (midőn *visióban* él) nincs anachronizmus, mert mindent tudhat, most még nem.
A jav.: mint gyapjas állatot;
- 232 Sz: nem világos a kifejezés; *tán* így lehetne fordítani: „Így, eszméletre szükséged se lesz!” vagy: „Eszmélned, így szükséged sem leend”. [M nem változtatott a szövegen.]
- 236 K: *istenemnek végtelen* <*kegyelmét*>
M jav.: *kegyét*.
K, 1861, 1863, T 1924: *istenemnek*
KF 1989: *Istenemnek*
- 237 K, 1861: *tön*
1863, KF 1989: *tön*
K: e föld <*urává*>.
M jav.: e föld *istenévé*. [Az eredeti szó T olvasata.]
- 239 K: *Me*<*l*>*ly*
- 240 K, KF 1989: *melly*
1861, 1863, T 1924: *mely*
- 242 K: *me*<*l*>*ly*
- 244 K, 1861, KF 1989: S mint a
1863, T 1924: *Mint* a

- 244
- 246 Sz.: *habjai* és *medröknek* - hogy talál a *csillog* és *visszahull* - többes egyessel?
- 245 K, 1861: Egy percre *csillog*, *aztán visszahull*
M jav. 1863-tól: Egy percre felcsillogva visszahullnak
[M jav. Sz megjegyzése nyomán.]
- 248 K: *Melly*
- 250 K, 1861, KF 1989: *Bizván*
1863, T 1924 sh: *Bizván*
- 252 K: <*Felmentene a gondviselettől*>
M jav.: A gondviselettől felmentene,
[T szerint a K sorát kivakarva, a két szót felcserélve javított M. Bizonytalan olvasat.]
- 253 K: <*De jobb neked tán trágya túronyúl*>
[T olvasata, a sor vakarás után átírva, M jav.:] De trágya *túronyúl* tán jobb neked
A: a *túronyt* nem ismerem. Tán érthetőbb volna, ha nem szebb is: „De trágya*domb gyanánt*...”
M : „Trágyaturony” tudtomra ez van műszóul behozva a Mist káfer értelmében, az akadémia szótárában azonban Trágyabogár áll. A jav.: trágya*féregűl*
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: trágya*féregűl*
[fsz]: trágya*féregül*
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 254 A: „tenyészni kis körödnék lágy *ölében*” ..lágy *ölen*. Anélkül is sok a catalecticus ($5^{1/2}$) vers sor. Ritkíteni kell, ahol lehet, mert végre sem *szabály* ez a jambusban, hanem *kivétel*. [M meghagyta. Katalektikus (gör-lat) jelentése: csonka verslábba végződő.]
- 255 K, T 1924, KF 1989: *nélkül*
1861, 1863: *nélkül*
- 257 K: ön láb<*án meg*> állni.
M jav.: ön*lábunkon* állni.-
[Átírás, az eredeti T olvasata.]
- 258 K: *szédűlök*
1861-től: *szédülök*
- 259 K, T 1924, KF 1989: *új*
1861, 1863: *uj*
- 260 K: v<*ó*>lna [Az ékezet áth.]
- 261 K, 1861, 1863, T 1924,
KF 1989: *testesűljön*
[fsz]: *testesüljön*
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]

- K, T 1924, KF 1989: nagyszerű művekben
1861, 1863: nagyszerű művekben
- 262 K: ha<l>lhatatlanság [A hosszú „ll” átírva. M jav.]
A: „Biblia. Móz. III. rész.”
- 263 K: arasz<t>nyi [A jav.]
A: „arasz” helyett mindenütt jobb *arasz*, ha csak a mérték nem parancsolja úgy.
- 266 K: Tudsz, mint isten, <ha> azt<at> élvezed
A: „ha *aztat* élvezed”... *Aztat* elég népies, de megtagadja a nyelvtan. El is lehetne kerülne: „Tudsz, mint az (egy) isten, *azt* ha élvezed.” [Ez lett A jav.]
KF 1989: Isten
- 268 K: <csak zsarnok>
A: Kemény. „Még is *nagy* zsarnok”..?
A jav.: Mégis kegyetlen
- 269 sorban az utasítás - A: Ez a *dics* így magában szokatlan a glória helyett, melyet dicsfénynek fordítanak. Azonban látom, hogy erősebb volna, ha megszoknók.
- 270 K: A tagadás kísért. / <Óh Ember> vigyázz!
M jav., 1861: A *vén* tagadás kísért. / Ember, vigyázz!
A: „A vén tagadás kísért...” A metrum jajgat. Tagadás, lehetne - u - mert az első syllaba hangsúlyos, de „*a vén / taga / dás*” (- - / - u /-) bajosabb. - De látom, nehéz igazítani, hogy meg ne rontsuk a precisiót.
[Metrum: versmérték. Syllaba: szótag. Precisió: pontosság.]
Sz: A *vén* tagadás helyett jobb volna: a *régi*, vagy ha a mérték nem üt, az *ős*.
1863-tól M jav.: Az *ős* tagadás
KF 1989: AZ ÚR HANGJA - sh. A szereplő megnevezése mind a K, 1861, 1863, T 1924 és fsz-ben is egyaránt: AZ ÚR SZAVA.
- 272
- 275 A: Ilyenekben mutat Goethe nagy lyrai virtuositást... ez olyan, mint a Nagy István fordításában Goethe. Hanem rövid, s maradjon. [Nagy I. Faust-átültetése 1860-ban jelent meg Pesten.]
- 276 K, T 1924: enyém!
1861, 1863, KF 1989: *enyém*.
[Fsz-ünk a felkiáltójeles változatot fogadta el.]
- 277 K: mint mi<nk>
A jav.: mí
1861, 1863, T 1924: *olyannak* tűnsz fel, mint *mi* vagyunk
KF 1989: *olyannak* *tűnsz* fel, mint *mi*
[Visszaállítottuk A hibátlan mértékű sorát, a verselésért figyelmen kívül hagyva a helyesírást. Ím: Hisz *olyannak* tűnsz fel, mint *mí* vagyunk.]

u - / - - / - - / - - / u - /

- 278 K: me</>ly
- 279 K: vakandot len< />,
M jav., átírva: vakondot lenn,]
- 280 K: lát< kör vesz körül>.
A: Határozottan hibás a syntaxis. *Veszi* kell, okvetetlen. Talán így: Mindkettőt más-más *láthatár* övedzi. [Szintaxis (gör-lat): mondattan.]
A jav.: láthatár övedzi.
- 281 A: „*látköröd kívül*” - lehet, mint kétség *kívül*. De megakad ám rajta Boeotia!
[B. az ókori Görögország egyik tartománya volt, amelynek lakói korlátoltságukról, kultúrátlanságukról híresültek el.]
1861, 1863: látköröd-kívül van
K, T 1924, KF 1989: látköröd-kívül van
[Fsz-ünk az első két kiadás megoldását követi, verstanilag nem szükséges mindkét magánhangzót eltérően írni mai helyesírásától.]
- 282 K: <A legmagasbat embernek tekinted.>
A: Talán nem tiszta. Azt akarja-e mondani: istent is antropomorphisárod, avagy csak ezt: „És ember, ami legmagasb neked.”? [Az egész megjegyzést A kihúzta, de M helyeselte és vörös keresztet tett melléje. Antropomorphisárod: emberi tulajdonságokkal ruházod fel, emberivé teszed.]
A jav.: És ember az, mi legmagasb neked.
- 283 K: legfőbb ideálja,
1861-től: legfőbb ideálja,
- 284 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: társaúl fogad.
[fsz]: társaúl fogad.
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. 9. sor jegyzeténél!]
- 287 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: istenül rá,
[fsz]: istenül rá,
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 288 K: tekintünk < meg mi tikteket >
A: „Meg mi” szokatlan rend: „*Mi meg* ép úgy tekintünk...[,] volna helyes rendben. „Mi meg szint’ úgy” - a vers rosszabb, de érthetőbb.
A jav.: rátok mí alá,
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: rátok *mi* alá
[A főszövegben emendáltuk a K alapján, a mérték helyreállítása érdekében a ma szokatlan helyesírású *mi* alakot. Az eddigi kiadások egységesen *mi-t* írtak, trocheust alakítva A spondeusából.]
- 290 K: v< ó >lnál [Az ékezet áth.]
- 291 K: leg< erősebb, >
A jav.: leghatalmasb,

- 292 K: *úr*
 1861 sh: *Ur*
 1863-tól: *Úr*
- 295 K: világ<ot választván tanyául>?
 A: A participium visszás. Könnyű volna segíteni: E porvilágra közzénk mért jövéél? [Participium (lat): melléknévi igenév.]
 A jav.: világra mért jöttél közénk?
 1861-től: jövéél
- 297 K: <kimérett>
 A: rossz hang. *Szabályos életet?*
 A jav.: szabályos
- 298 K: gyermek hang<ú> [Az ékezet a K-ban áth.]
 1861: gyermek hangu
 1863-tól gyermek-hangu
- 299 K: Me<l>ly ..., rosznak
 1861, 1863: dicsér, rosznak
 T 1924: rosznak
 KF 1989: rossznak
- 300 K: disharmóniát
 A jav.: diszharmóniát
- 301 K: Me<l>ly
 1861, 1863 sh: *uj világot*
- 303 K: Ho<l a> ki
 M jav.: Hová, ki
 [A sor mellett A megerősítette M jav.-át, odairva: *Hová,*]
- 304 K: <De> mondta <az ur>
 A: Hiatus is, a meg szócskának sem szabad volna elmaradni.
 [Hiátus (lat): hézag, a nyelvtanban két magánhangzó találkozásakor előálló hangúr.]
 A jav.: Megmondta isten
 1861, 1863, T 1924: isten
 KF 1989: Isten
- 306 K: <Mint> büntet<het>ne? - H<ogy> ha
 A jav.: Miért büntetne? - Hisz, ha
- 307 K, 1861, KF 1989: mellyen
 1863, T 1924: melyen
 K: me<nny>ünk
 M jav., átírva: menjünk

- 308 K: <Miért akképen> is <nem> alkotott,
A jav.: Egyúttal ollyanná is alkotott
- 310 K: <Miért>
A jav.: Vagy mért
- 313 K: <napsugaras> napok
A: egyik *nap* pleonasmus.
[Pleonazmus: szóhalmazás, szószaporítás. Stílushiba.]
A jav.: verőfényes napok
- 315 K, T 1924, [fsz]: Mint ezt, mivel éltetve melegít?
KF 1989 sh: Mint *azt*,
1861, 1863 sh: melegít?
- 318 K: Me</>ly *miljó* úton ezt vitatja <*majd*>
A jav., 1861: újra.
1861-től: millió.
1863-tól: újra; [A sor végén a 1863-tól pontosvessző áll.]
- 322 K: o</>ly
- 325 [A sor M betoldása a K-ba.]
- 330 K, 1861, 1863, T 1924: *isten*.
KF 1989: Isten.
- 331 K: [A megjegyzése kék ceruzával: „Örökké ifjak lettek volna.”]
- 336 K: Csügged<*eztek*>? / <*Azt n*>e hidd.
M jav.: Csüggedtek? / Koránse hidd.
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Koránse
[fsz]: Korántse [Helyesírási korszerűsítés.]
- 338 K: <Hölgyem, kövess, csak innen. innen el.> -
[Majd az áth. a sort így jav. M:] <De hölgyem jőj, bár merre is>
[Majd az áth. sorok után a K szélére írva, függőlegesen A jav.:] El innen, hölgyem, bárhová, -
el, el!
- 339 K: <Olly idegen, kietlen lett e hely>
[Majd az áth. sort így jav. M:] <Idegen lett ez a hely és kietlen.>
[Az olvasat bizonytalan.]
A jav.: Idegen már s kietlen ez a hely.
[A jav. a K szélén, a 338. sor alá függőlegesen írva.]

HARMADIK SZÍN

- K: Harmadik <III> [majd:] <3^{ik}> szín.
[Lásd még az ELSŐ SZÍN jegyzetét!]
- 342 sor előtt [színhely], szerzői utasítás K: paradicsomon kívül. ...kerítésül.
- 345 K, T 1924, KF 1989: kényszerítem
1861, 1863: kényszerítem
- 346 K: épen ollyat,
1861, 1863, T 1924: épen olyat
KF 1989: éppen ollyat
- 347 K: Min<ónk egykor vólt>
A: Nehéz: „Mint egykoron volt”?
A jav.: Mint az előbbi,
- 351 K: Me</>lytől
- 353 K: Amíg <ipar lesz, és haza>
A: Tán így: Amíg belőle hon lesz és ipar,
[Ez A javítása is a K-on.]
1861, 1863: A mig
- 359 K: érzed-<é> [K-on az ékezet áth.]
- 360 K, 1861, 1863, T 1924: isten
KF 1989: Isten
- 365 K: most daco<lsz> a tiszta égnek,
A: dacolni valamivel. Inkább vesszen a rím.
A jav., 1861: dacot hánysz a tiszta égnek,
Sz: magyartalan is, nem is világos.
1863-tól: fittyet hánysz a tiszta égnek, [M jav. Sz nyomán.]
- 371 K: köszönjek néki<,>?
[A vessző átírva kérdőjellé.]
- 372
- 373 K, 1861: ha érdemes leszen /Fáradtságára, csak munkám gyümölcse.
Sz: magyartalan s dísztelen.
1863-tól M jav.: ha érdemes leszen / Terhére, csak fáradtságom gyümölcse.
- 374 K: A kéjet, <mellyet>
A jav., 1861, 1863, T 1924: a mit
KF 1989: amit

- Sz: „kéjet” nem megy. [M nem fogadta el a bírálatot.]
- 377 K: Me<|>ly jár nyomá<ba>n, a lehangolásban.
A: rímel. Lehetne így: A mely nyomán jár - a lehangolásban.
[Ez lett A jav.]
- 378 K: hálának <pántja> [A szó többszörösen átírva, áth.]
A: Csunya ez a nem is tiszta magyar pánt.. *Kapcsa? csatja? örve?*
A jav.: csatja
- 379 K, 1861: *Lehulla is, habár* szabad levék
1863-tól M jav.: Le is hullt rólam, bár szabad levék
- 379
- 384 Sz: Telyességgel nem értem. Nyelvtanilag is nehéz, de azon mégis áttörök valahogy, logikailag homályosabb. [M nem változtatott.]
- 380 K: lerontni:
1861-től: lerontni,
- 381 K, 1861: *Mit dőre tervvel ember alkotand,*
A: nem tudom, magáról szól-e Ádám, vagy másról. Ha az első, akkor visszas, hogy önbizalma dacára tervét *dőrének* mondja, ha a leendő nemzedékről - anachronismus tudnia, hogy *dőre* tervek is lesznek. Olyannak kell képzelnie ivadékát, mint maga.
1863-tól: Tapogatózva a mit tervezék,-
KF 1989: Tapogatózva, amit
- 382 K: Ahhoz segélyed sem <szükségelém tán>
A: Nem versbe való ez a *szükségből* faragott szó: „Ahhoz segélyed tán fölösleges”?
A jav.: kellett talán,
- 383 K, 1861: *S felküzdtem v<ó>lna lelkem erejével.* [Az ékezet áth.]
M jav.: Megbírta volna azt saját erőm.
[Sz 379-384. sorra vonatkozó, fentebb közölt megjegyzése alapján.]
1863, T 1924: Megbírta
KF 1989: Megbírta
- 384 K, 1861: *De nem menekvém*
1863-tól: S te nem mentél meg ,
[M jav. Sz 379-384. sorra vonatkozó megjegyzése alapján.]
- 385 K: M<ive|>
A jav. 1861, 1863, T 1924: Melylyel
KF 1989: Mellyel [A továbbiakban a kétjegyű mássalhangzók kettőzésének régies helyesírású alakváltozatait nem közöljük.]
- 387 K: T<án czérna szál>, annál <gyalázatosb>
[A *Tán* szó átírva így: Talán.]
A: gemein ez a cérna... *fonál* kellene inkább. Vagy hajszál etc.

- A jav. a K-on: Talán egy hajsza - annál szégyenebb, -
 KF 1989: *szégyenebb* - [A vessző elmaradt, sh.]
- 388 K: k<ó>rlátozza [Az ékezet áth.]
- 393 K: kényszerít<end nem sokára>
 A jav. K, 1861: *hunnyászkodottan*
 1863-tól: *hunyaszkodottan*
- 395 K: *E kötel<ék>*
 A jav.: Ezen kötél
- 396 K: vagy <nagyon>,
 A jav.: vagy igen,
- 401 K: <néked> még dacol<hat>.
 A: l. feljebb. „bír *veled* dacolni”.
 A jav.: még dacol veled.
- 402 K: <a>mi velem dacol<hat>,
 A: „S csak is ez az... mi *én velem dacol*”;
 A jav.: mi velem bír dacolni,
- 404 K: <Elrejtve zajtalan mert működik>
 A: Az inversio nagyon kemény.
 [Inversio (lat): szokatlan szórend.]
 A jav.: Hogy, mert elrejtve munkál s zajtalan,
- 405 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: homályban űl,
 [fsz]: ül,
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 407 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: megszédűlne
 [fősz]: megszédülne
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 409 K: Me</>lynek határa egy arasz</>nyi lét.
 A jav.: Melynek határa egy arasznyi lét.
- 410 K: Ha<d>d meg<látnom> hát <azt a> működést,
 A: Nehéz a spondeustól.
 A jav.: Hagyd megtekintnem hát e működést
- 412 K: Me</>ly
 A: „*Melly* rám befolyhat” - messze van a praedicatum a subjectumtól. Az incisumok nagyon elfordítják a beszéd értelmét.
 [M meghagyta a szöveget eredeti formájában. A latin nyelvtani kifejezések: praedicatum - állítmány, subjectum - alany, incisum - közbevetés, közbevetett mondat.]
- 413 K: O</>lyan

- 414 K: V<ó>ltál [Az ékezet áth.]
- 418 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: szakadatlanúl
[fsz]: szakadatlanul
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 419 K: földszark<a>kig
A jav.: földszarkokig
- 420 K: rohan.
T 1924 sh: rohan?
- 421 K: Me</>ly
- 422 K: me</>ly
- 425 K: belé</> -
- 428 K: lön,
1861-től: lön
- 429 K: melly alak
1861, 1863, T 1924: me/ly alak
K, KF 1989: melly alak
- 433 K: me</>lyben
- 434 K: o</>ly
- 438 K: <silledsz> [Az áth., átírt szó eredetije T olvasata.]
A: sülyedsz... az illet majd az ortographiánál meg kell javítanunk.
[Ortographia (gör-lat): helyesírás.]
A jav.: sülyedsz
- 439 K: Mig
1861, 1863, T 1924, KF 1989: Míg
- 440 K: Me</>ly
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: örült,
[fsz]: örült,
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 441 Sz: „voltommal” szokatlan. [M meghagyta.]
- 444 K: vész</> hozó
A jav.: vészhozó
- 444 -
- 445 [A felkiáltójelet tett e két sorhoz.]
- 448 K: I</>ly
- 451 K: Magamt<ó>l [Az ékezet áth.]
Sz: „gondviseletet” szokatlan. [M változatlanul hagyta a sort.]

- 452 K: Mit <a tudatlan> ösztön sejtett <már>
M jav.: Mit ösztönöm sejtett, de nem becsült,
1861, 1863, T 1924, KF 1989: becsült,
[fsz]: becsült,
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 453 K: <S hatalmasabban vágyja a tudás még.>
M jav.: S tudásom óhajt, - <ó>h de hasztalan. [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: oh de
KF 1989: óh, de
- 454 K: Ugy-é, ugy-é, <én is rég> érzek <illyest>
M jav.: Ugy-é, ugy-é, hasonlót érzek én is.
- 455 K: <Midőn> te...
M jav.: Ha majd te...
- 457 K, KF 1989: Körültekintek
1861, 1863, T 1924, [fsz]: Körültekintek
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 458 K: És égen földön n<incsen> egy rokon
M jav.: És égen földön nem lesz egy rokon
KF 1989: égen-földön
- 459 K: Nincs egy barát..
M jav.: Nem egy barát..
- 460 K: Nem így v<ó>lt ám <a>z... [Az ékezet áth.]
M jav.: [...] ez
1861, 1863: Nem így volt ám ez...
KF 1989: Nem így volt ám az...
- 461 K: Hisz <hogy> ha o<l>ly...
M jav.: Hiszen, ha oly...
- 462 K: Hogy fáztok <más felettetek ha nincs>
A: nehézkes inversio.
A jav.: Hogy fáztok ápoló kéz s gond ne'kül,
- 463 K: o|ly
1861-től: oly
- 464 K, 1861, 1863, T 1924: istent
KF 1989: Istent
- 465 K: <Rokonibbat mint a rideg öreg volt,>
A: „Rokonibbat (u u - -) mint a rideg öreg volt” Rosz vers, rosz hang.

- A jav.: Ki nyájasabb lesz, mint a zord öreg:
- 467 K: Az <égből,> szép <ártat-lan> fiú <az>.-
M jav.: Az égi karból, szép szerény fiú <az>.-
A: az nem kell [A kihúzta a szót.]
- 468 K: Jelenj meg <óh> szellem.
M jav.: Jelenjél meg, szellem.
A: „szellem-velem” - nem jó rím, mert - u = u u.
- 469 K, T 1924, KF 1989: bírsz
1861, 1863: birsz
- 470 K: <Im a vén> tagadás
- 471 Hiv<ott>, <nem> merne más.
[A nem szó átírva hisz-re, majd M ismét betoldotta a sorba a tagadószt.]
M jav.: Az ősi tagadás / Hív, hisz nem merne más.
- 473 K, T 1924, KF 1989: szelíd.
1861, 1863: szelid.
- 474 K: Mi gyöngé és <szelíd> az égi karban,
M jav., K, T 1924, KF 1989: Mit gyöngéül látál az égi karban,
1861, 1863: gyöngéül
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 475 K: <.....>
M jav.: erős
[M vakarás után átírta a szót. Az eredetét nem tudtuk megállapítani.]
- 478 K: föl<idézni>
M jav.: fölzaklatni
- 479 K: Ha felveszem képem, leroskad<a>sz,
A jav.: Ha felveszem saját képem, leroskadsz,
- 480 K: <S e férgek itt melletted el enyésznek.>
A jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: S eme két féreg itt megsemmisül.
[fsz]: megsemmisül.
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 481 K: <.....>
M jav.: büszke [Átírás, az eredeti szót nem tudtuk megállapítani.]
- 482 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: istenül fogad?
[fsz]: istenül
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 483 Sz: *Elrészletezve...* stb. Ki? az ember vagy a föld szelleme? A vonatkozás előttem nem elég világos. [M nem változtatott.]

- 485 K: Erős vágy<ódás>...
M jav.: Erős vágyakkal...
- 489 K: b<ó>ldogság [Az ékezet áth.]
- 493 A: „már meghatározások” (vannak). Nehéz magyarul az ilyen. Vagy meghatározatok? úgy jó.
[M áthúzta A jegyzeteiben a „határozások” szót. A tehát rosszul olvasta itt ki M írását.]
- 495 K, 1861, T 1924, KF 1989: Kik úgy
1863 sh: *Ki* úgy...
- 497 K, 1861, T 1924, KF 1989: kétségbesőnek
1863 sh: kétségbeesőnek
- 498 K, 1861, T 1924, KF 1989: kísérendnek
1863: kísérendnek
- 499 K: á<l>talváltozottan
- 501 K: <És az> örök ifjú szív ideálja.
M jav.: S örök ifjú sziveknek ideálja.
- 503 K: me<l>ly foly, nem hatok belé<je>-
M jav.: hatok belé -
- 505 K: Ne hitegess, <már> Lucifer tovább,
M jav.: Ne hitegess, Lucifer, ne tovább,
- 506 K: mindent, <a>mint
M jav.: mindent úgy, mint
- 507 K:<..... ..>
M jav.: Keserves lesz még egykor e tudásod,
- 508 K: <T>udatlanságért <.... ..>
M jav.: S tudatlanságért fogsz epedni vissza.
[M vakarás után átírta e két sorban a szavakat. Az eredeti szöveget - az 508. sor első szó kivételével - nem tudtuk megállapítani.]
- 509 K: *Csak türelem.*
1863-tól: De türelem
- 510
- 512 K: mindent <kitudsz>
M jav.: mindent megértesz
- 513 K: *türelemről*
1861-től: *türelemről*
- 515 K, T 1924, KF 1989: az élet fájából
1861, 1863 sh: az *életfájából*
- 516 K: Arasz<t>nyi... [A jav.]

- 518 K: <é>s az egy napos <légy>.
 A: A *légy* egy az, hogy nem igen poétai, más meg hogy a catalecticus verset szaporítja.
 A jav.: s az egynapos rovar
 M: „Az egynapos légy” - ezt biz én németből fordítottam, magyar neve „kérész”, de ezt meg nem értik, s így csakugyan legjobb lesz az „egynapos rovar.”
- 519 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: örül,
 [fsz]: örül,
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 521 K: Nem az idő halad<,> mi változunk *csak*,
 A: a csak nélkül is ugyanazt az értelmet adná, több emphasisal, jobb verssel.
 [M vakarás után átírta a szavakat. Az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani. Emphasis: beszédbeli, viselkedésbeli hév, lendület jelentése mellett a nyelvtanban értelmi tagolást, mondat-hangsúlyt is jelent.]
 A jav.: Nem az idő halad: *mi* változunk,
 1861, 1863 sh: *mí*
- 522 K, 1863: szinte
 A jav., 1861: *szintén* egyre megy [M nem fogadta el.]
- 523 K: betöltöd célodat te is <*hát*>,
 A: a *hát* megint kimaradhat.
- 525 A: „szorítva *az*” hiatus.
 [M meghagyta.]
- 530 Sz: *együttleges*... bölcselmi műszó, nem költői irányhoz való.
- 531 K, T 1924, KF 1989: Kitűzött
 1861, 1863: Kitűzött
- 532 K: Mig <*a vég eljő*>
 A jav.: Mig eljön a vég
- 533 K, T 1924, KF 1989: így
 1861, 1863: *igy*
- 535 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: tanúlsz,
 [fsz]: tanulsz,
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 539 K: <*Miljő évekre*> lesz...
 A jav.: Évmilliókra lesz...
- 540 A: nem értem tisztán. A másik sor nem tudom szándékosan rimel-é? Tán könnyebb lenne így:
 Ez visszapillantása az öregnek / De ifju keblem forró vágya más: / Jövömbe vetni egy *pillanatot*.

M: „Ez visszapillantása é. ú. t.” Lucifer, úgy emlékszem, azzal biztatja Ádámot, hogy csak tűrjön, hisz lassanként majd keresztülmegy sok iskolán, de tapasztalatai megmaradnak, s ezekből absztrahálhatja a tudást. Erre Ádám azt mondja, hogy köszöni, de nem él vele, mert hisz ez nem volna egyéb, mint visszapillantása az öregnek. Az ő ifjú lelke pedig előre akar nézni a jövőbe. - Így akartam én e helyet érteni, s midőn azt írod, hogy nem érted egészen, csak rám illeszted a „Gut gedacht und schlecht gesprochen”-t.

- 541 K: De <forró vágya ez ifjú kebelnek>
A jav.: De ifju keblem forró vágya más:
- 547 K: beláttok <,>
- 550 K: me</>lybe
- 553 K: kicsíny
1861-től: kicsiny
- 554 K: Me</>ly
- 555 K, T 1924, KF 1989: e sűgár
1861, 1863: e sugár

NEGYEDIK SZÍN

K: Negyedik <IV> [majd:] <4^{ik}> szín.

[Lásd még az ELSŐ SZÍN jegyzetét!]

- 556 sor előtt [színhely], szerzői utasítás, 1861 sh: *HÁRAÓ* 1861, errata-lap: *PHÁRAÓ* [Az I. kiadás hat sajtóhibáját javították a kiadás errata-lapján. A javítás a következő módon történt:
lap sor hiba ja[v]ítás
31 2 felül HÁRAÓ PHÁRAÓ]
- 556 sor előtt [színhely], szerzői utasítás, K, 1863: ministere; ... korbács<okkal>csal [A jav.]
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Elöl
fsz: Elöl [Helyesírási javítás. Elöl: honnan?, elől: hol?]
- 557 K: Mely elvérezni b<ó>ldog [Az ó ékezeete áth.]
1861-től: Mely
- 559 K: <párnáján>
A jav.: vánkósán
- 561 K: <álmát egyaránt>
M jav.: álomképeit,
[M a szöveget átírta, a fenti változat T olvasata.]
- 565 K: dicsőse Úralom
[A két szó közét tintapaca takarja. Arany az úralom szót megismétli a lapszélen.]
1861-től: dicsőség, úralom

- 567 K: Száz tartomány<nak>
A jav.: Száz tartomány bő
- 573 K: <.....> M jav.: lányka
[M a szót vakarás után átírta, az eredetét nem tudtuk megállapítani.]
- 574 K, T 1924, KF 1989: örült
1861, 1863, [fsz]: örült
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 575 K: <tiéd>
M jav.: tiéid
- 576 K: érzi<k>, betölté<k> hivatás<ok>
[M a k-t kivakarta, az -ok végződést pedig átírta.]
M jav.: érzi, betölté hivatását
1861, 1863 sh: hivatását
- 577 K: tudt<ák>
M jav.: tudta
- 579 K: Mint <köteles>
[M az eredeti szót átírta, s a lapszélre is odaírta.]
M jav.: Mint kénytelen
- 580 K: <Miatta>, <és> nem köszön<ve>
A jav.: Érette, nem köszönhetem
- 581 K: <emelek>
M jav.: alkotok,
- 583 K: Me<I>ly
- 584 K: Művészetét a természet <.....>
M jav.: csodálja
[Az utolsó szót M átírta. Eredetijét nem tudtuk megállapítani.]
1861-től: Művészetét
[Meggondolandó lenne a K eredeti jambusát visszaállítani!]
- K: Nincs földindulás, nincs vész, mely ledöntse<, >:
1861, 1863 sh: *fö*lindulás
1861 sh: nincs víz, 1861, errata-lap: vész [Az I. kiadás hat sajtóhibáját javították a kiadás errata-lapján. A javítás a következő módon történt:
lap sor hiba ja[v]itás
32 15 felül viz vész]
T 1924, KF 1989: Nincs földindulás, nincs vész, mely ledöntse:
- 587 K, 1861, 1863, T 1924: isten.
KF 1989: Isten.

- 588 K: S <ó>h, *pháraó*, mégis b<ó>ldog [Az óh és a bóldog ékezte áth. A pháraó szót KF 1989 mai helyesírására jav.]
KF 1989: S óh, fáraó,
- 589 K: képzeletben <,> ? tedd
- 590 K, 1861, 1863, T 1924: *Ürt* érzek, mondhatatlan *ürt*.
KF 1989: *Ürt* érzek, mondhatatlan *ürt*.
- 591 K: b<ó>ldogságot [Az ékezet áth.]
- 594 K: imád<a>na [M jav.]
- 600 K: <És> új<ból>
A jav.: Sőt újra
Sz: régi *sikereddél*, azaz: *sikertelenül*, ezt így nem használják, vagy nem értik. [M a változtatási javaslatot nem fogadta el.]
- 600 sor után utasítás K: jajveszékel<és közt> összerogy<ik>.
A jav.: jajveszékelve..... összerogy.
- 601 K: <hívod> azt<,>.
A: „Hiába *hívod* azt” a hívod, (ruft) magyarul nem teszi azt ki: *segélyül*. Talán *kéred*, noha ez gemeinabb.
A jav.: kéred azt.
- 602 K:v<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 606 sorban utasítás K: *neét*
A jav.: *nejét* [A j Arany betoldása.]
- 606 K: Hagyjátok <ót, el> innét.
A jav.: Hagyjátok ott. El innét.
- 607 K, T 1924, KF 1989: szívembe
1861, 1863: szívembe,
- 608 K: Ki e nő és mi <bűbájt bír sajátúl>
A: „mi *bűbájt bír sajátúl*” - vészett hang, rossz syntaxis. „Ki nő és miféle bája van,” [Syntaxis - gör-lat szintaxis: mondattan.]
A jav.: mi bűve-bája van,
1861 sh: *Kie* nő 1861, errata-lap: Ki e [Az I. kiadás hat sajtóhibáját javították a kiadás errata-lapján. A javítás a következő módon történt:
lap sor hiba ja[v]itás
34 2 felül Kie Ki e]
- 609 K: Me<jj>el
M jav.: *Melylyel* [KF 1989 jav.: *Mellyel*]
- 610 K: <P>orban fetregő <lényé-hez ragadj>?
A: „lényéhez *ragadj*” - nem volna jobb: „Lerántja porban fetregő magához?” [Ez lett A jav.]

- 612 K: Me</>lyekkel gúnyúl vett körül <teremtőd>,
 A jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Melyekkel gúnyúl vett körül urad,
 [fsz]: gúnyul
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 613 K: herny<u> v<ó>ltodat,
 A jav.: hernyó voltodat, [Az u átírva, az ó ékezte áth.]
- 614 K: lepkeként csapong<a>sz.
 A jav.: csapongsz.
 1861: lepkekint
- 615 K: mí</>ly
 1861, T 1924: mly
 1863: mily
 KF 1989: milly
- 616 K: újainkból, [majd:] újjainkból
 1861-től: ujjainkból,
- 618 K: Amí</>lyen sértő ép o</>ly
 1861, 1863, T 1924: A milyen sértő, ép oly
 KF 1989: Amillyen sértő, éppoly
- 619 K: [M betoldása a K belső lapszélén.]
- 620 K: [M betoldása a K belső lapszélén.]
 A: Mit *tegyek* tehát? - Nem volna jobb *tegyen*? (t.i. a *bölcs király* kiről Pharaó beszél) akkor jobban jöne a következő két sora Lucifernek. Vagy ott a *tudás* a subjectum, meg az *erő*? Nehéz érteni e két sort: „Nincsen más hátra, mint hogy a tudás(nak) létét tagadja (a bölc király); vagy pedig: nincsen más hátra, minthogy a *tudás* (saját) létét tagadja, s az erő (ugyanazt) kaczagja.” kell vele tenni valamit, mert „*brevis esse laborat, obscurus fit.*” [A latin mondat Horatius *Ars poeticá*-jának egyes sz. 3. személybe tett sora, jelentése: „Tömörítve akar írni, homályos lesz.”]
- M: Szó van, mint emlékszem, éppen e hely előtt szimpátiákról s más oly tényezőkről, melyek megukban semmiknek látszanak, kézzel meg nem foghatók, s mégis mélyen hatnak az emberek sorsába. - E tényezőket sem a tudomány nem bírja megmagyarázni, sem a fizikai erő hatalma alá hajtani. Erre vonatkozik Lucifer gúnyoros megjegyzése, hogy ha így van, nincsen más hátra, mint hogy a tudomány kereken tagadja meg létezésüket is ily rejtett erőknek; a fizikai hatalom pedig kacagja, gúnyolja, kicsinyelje azokat, hogy kompromittáló tehetetlenségét e semmik irányában elpalástolja.
- 620 után utasítás K: (*gunynyal*)
 1861, 1863: [Az utasítás a kiadásokban nincs meg.]
- 621 K: <S így n>incs
 M jav.: Nincsen
 Sz: *Nincsen más hátra*, prózai fordulat. [M nem változtatott.]

- 622 K: <Azt eltagadja, s az erő kacagja.>
A jav.: Tagadja létét e rejtett fonálnak:
[A javítását függőlegesen írta a lapszélre.]
- 623 K: S kacagja durván az erő s az anyag.
[A sor Arany betoldása, melyet függőlegesen írt a lapszélre.]
- 626 K, 1861: úgy-e bár
1863 sh: *ugy-e* bár
- 628 K: v<ó>lna [Az ékezet áth.]
- 629 K, 1861: a mint *meGLElél*.
Sz: nem világos; így jobb volna: *a mint rám találtál*.
M jav. 1863-tól: amint fölLElél.
- 630 K: a gúlához követ <hord>,
A jav.: a gúlához követ
A: Az utóbbi két praedicatumot az olvasó az erőre értheti inkább: „Miért él a *pór?* gúlához követ”
- 631 K: <Mit az erős rak>, s állítván utódot
A jav.: Hord az erős [A jav. a lapszálon így, rag nélkül.]
1861-től: Hord az erősnek,
- 632 K: Miljók
1861-től: Milljók
- 633 K: <..> Lucifer, <de> mi [Az első áth. szó olvashatatlan.]
A jav.: Ah, Lucifer, mi
- 637 K: Egy rabszolgával <van kevesb a földön>.
M jav.: Egy rabszolgával a földön kevesb van.
- 638 K: Neked <hitvány> szám
A: jobb metrumot ad: silány. A jav.: Neked silány szám,
- 639 K: <Ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh
KF 1989: Óh,
- 642 K: helyed<,>:
- 643 K: A bájnak <ép> úgy fej<e>delme vagy
A jav.: A bájnak épen úgy fejdélme vagy
- 644 K: Mint az <erőnek> én,
M jav.: Mint a *hatálynak* én,
A: a hatály jobb metrum ugyan, mint a kitörlött erő, de ez erősebb.
A jav.: Mint az erőnek

- 645 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh,
KF 1989: Óh,
- 646 K: parancsod <nékünk végzetünk>
A jav.: parancsod a pór végzete
- 647 K: Nem is <kötődöm>
A jav.: Nem is szabódom
- 649 K: Ne több<et> e szót. <Ó>h, hát bírodalmam [Az ékezet áth.]
A jav.: Ne többször
1861, 1863, T 1924 sh: Oh hát bírodalmam
KF 1989: Óh, hát
- 651 K: Elég<edj egyelőre, hogy> parancs<od>
M jav.: Elég, ha egyelőre a parancs
[Ezek a javítások T szerint benne vannak a K-ban - a faksimile kiadáson ennek már nyoma sincs, legfeljebb kivakart szöveg lehetett. Gyanús, hogy KF 1989 sem közli e szövegváltozatot!]
- 652 K, 1861: és ne írigyeld
1861 sh: irigyeld
1863 M jav.: óh ne írigyeld
T 1924: oh ne írigyeld
KF 1989: óh, ne írigyeld
- 654 K, 1861, 1863, T 1924: istenem,
KF 1989: Istenem,
- 655 K: ellentétel ez<,>
- 656 K, 1861: Törekvésünkre gúny <a>
M jav.: Törekvésünkre gúny e
1863-tól: Törekvésinkre
- 657 K: <.....>
M jav.: Vagy hivság<á>ra szájalmas
[M a K-ban a két hosszabb szót vakarás után átírta, az eredetét nem tudtuk elolvasni.]
M jav.: Vagy hivságunkra
Sz: *Törekvésünkremosoly*: érthetetlen így; tán ezt teszi: törekvésünk izgatottságára gúny e nyugalom, vagy annak (törekv.) hiú voltára szájalmas mosoly az....?
- 663 1863: [A 2. kiadásból e sor hiányzik, a K-ban és az 1861-es kiadásban benne van.]
K: Ah mi<l>ilyen
A jav. K, 1861, T 1924: Ah *milyen*
KF 1989: Ah millyen

- 664 K: <Ó>h, nem hallod-<é> [Az ékezetek áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh,
KF 1989: Óh,
- 666 K: igaz<, >:
667 után: [Az utasítás (Luciferhez) az 1869-es (3.) kiadás toldása.]
668 K: Te meg <tiltsad be>
A: Szabályos de erőszak látszik: Csitítsd el!
A jav.: némitsd el
1863 sh: némitsd
- 670 K: <aztat> az igával
A jav.: az igával azt
- 672 K: Szíveden keresztül
1861, 1863 sh: Szíveden
1861, 1863, T 1924, KF 1989: keresztül
[fsz]: keresztül,
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 674 K: kiált segély<ért>
M jav.: kiált segélyt
- 675 K: <ölj meg>
A jav.: zúzz el
- 676 K: Ha <az> a népjaj
M jav.: Ha a nép jajja
A: „Hogy (!) a nép jajja”, vagy „e nép jajja” ha a specziális vonatkozás el nem maradhat.
- 678 Sz: *Mulatni* h. *mulattatni* értendő. [M nem fogadta el a javaslatot.]
- 679 K: mindent, <ami kívülem van,>
A jav.: mindent, kívülem mi van:
- 681 K: Hogy <a> mosolyom üd<e>, <szám> láng legyen
M jav.: Hogy mosolyom üdv, ajkam láng legyen
- 682 K: miljó karú
1861-től: milljókarú
- 683 K: jajgat oda<künn>
M jav.: jajgat odakint
- 685 K: Én, <mint> a népnek
M jav.: Én, én, a népnek

- 687 K: És <véled én>
 [A véled szó ékezetét áthúzta, majd a mondat 2. és 3. szavának kicserélését hullámvonallal jelezte A.]
 A: a véled ige is: olvashatja a szórakozott így: „És véled, én?...” - És én veled. Semmi a metrum. [Ez lett A jav.]
 K: A mi/jók
 1861-től: A milljók
- 688 K: h<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 689 K: <.....>
 M jav.: Komor levél
 [M a két szót vakarás után átírta, az eredetit nem tudtuk kiolvasni.]
- 691 K: <.....>
 M jav.: Siketté lennem
 [M a két szót vakarás után átírta, az eredetit nem tudtuk kiolvasni.]
- 692 [A K 25. oldalát, a 692-725. sort, a sok áth., tintapaca, vakarás miatt A újraírta, így a K 26. oldalán is ugyanezek a sorok szerepelnek, természetesen A kézírásával, tisztázatban, számos helyen javítva, megváltoztatva M eredeti megfogalmazását.]
- 693 K: [A sor a K-ban nehezen olvasható a tintapacák miatt, különösen a két mondat határán és a sor végén.]
- 694 K: [A K-ban nehezen olvasható a tintapacák miatt a sor vége.]
- 696 K: Mi/jók vesztével és mi/jók
 1861-től: Milljók vesztével és milljók
- 697 K: <.....> ... <.....>,
 M jav.: Kikben..... lehel,
 [M a két szót vakarás után átírta, az eredetit nem tudtuk kiolvasni.]
- 698 K: Mi/jószor
 1861-től: Milljószor
- 699 K: Ah *pháraó* rajongsz, hisz
 KF 1989: Ah, fáraó, rajongsz; hisz
- 700 A: „A végezet elítélt állata” - Nehéz hang. Talán: „A végzés, a végzet *arra* ítélt állata” (a mit t.i. Ádám elmondott).
 [Ettől a sortól a 725. sorig három szövegváltozat különíthető el markánsan. Van egy A-változat, az összöveg, többnyire vastagon áthúzva, egy B-változat, M javítása, s a külön lapra írt A jav., a C-változat. Ennek a 25 sornak a K-szövegváltozatait A, B, és C-sorként külön feltüntetjük.]
 K, A-sor: <Igába termett állat, már ma mentsd fel.>
 B-sor, M jav.: A végezet el ítélt állata,
 C-sor, A jav.: A végzet arra ítélt állata,

- 701 K, A-sor: <Amit te el vetsz, ő meg nem nyeri,>
 B-sor, M jav.: Melly bár mi rendnek malmán húzni fog
 C-sor, A jav.: Mely minden rendnek
- 702 K, A-sor: <És új urat keres holnap magának>.
 B-sor, M jav.: Mert arra van teremtvé, máрма menstd fel,
 C-sor, A jav.: teremtvé. Már ma mentsd fel:
- 703 K, A-sor: <Hogy is lehattél volna te urává>
 B-sor, M jav.: Amit te el vetsz, ő meg nem nyeri
 C-sor, A jav.: A mit te eldobsz, ő meg nem nyeri,
 [KF 1989 mai helyesírás: Amit]
- 704 K, A-sor: <Ha kebelében öntudat lakik,>
 B-sor, M jav.: És új urat keres holnap magának.
 [Ez a C-sor, A-jav. is.]
- 705 K, A-sor: Vagy azt hiszed, hogy ülhetnél nyakán,
 [Itt nincs M jav., s A jav.-a, tisztázata is ez lett.]
- 706 K, A-sor: <És a> gazdának szükségét nem érzi? -
 B-sor, M jav.: Ha a gazdának szükségét nem érzi? -
 C-sor, A jav. [ugyanez, kötőjel nélkül]: érzi?
- 707 K, A-sor: [Előszőr:] <Mély tenger a nép, már mit tégy vele>
 [Majd:] <Sohsem lesz fényes, a hullám csupán>
 [Majd:] <Mit színe fel vet s e hullám te vagy.>
 [A három kihúzott sor fölé írta M javítását:]
 B-sor, M jav.: Ha kebelében öntudat lakik.
 [A C-sor, A jav. csak a mondatzáró kérdőjellel és kötőjellel tér el ettől:] lakik? -
- 708 K, A-sor: Miért jajgat hát, mint <hogy> ha fájna néki
 [Ez a B-sor, M jav., s a C-sor is.]
- 709 K, A-sor: A szolgaság? / <Ép az ha nem jajongana>
 B-sor, M jav.: A szolgaság? /
 Fáj, bár nem tudja mi.
 [C-sor, A jav.: a tudja szó után vessző.]
- 710 K, A-sor: <Mutatná, hogy fel kell őt menteni.>
 B-sor, M jav.: Mert minden ember úralomra vágyik,
 C-sor, A jav.: <ú>ralomra vágy,
 [Az ékezet áth. A jó jambus kedvéért vissza lehetne állítani a hosszú ú-val írt alakot, ám a maitól eltérő helyesírás egy kiadásba sem került be, így maradtunk a megszokott szóalaknál.]

Sz [710-718. sorról]: *Mert minden... álmaid, jobban helyén volna a következő színben, Miltiádész kísérleteivel szemben.*

[M nem reagált a bírálatra.]

- 711 K, A-sor: <*De így a végezés elítélt állata*>
B-sor, M jav.: *Ez érzet az, s nem testvériség,*
[C-sor, A jav.: *a testvériség,*]
- 712 K, A-sor: <*Melly minden rendnek malmán húzni fog. ->*>
B-sor, M jav.: *Mi a szabadság zászlajához üzi*
C-sor, A jav.: *üzi*
- 713 K, A-sor: <*Mindenkiben van vágy uralomra*>
B-sor, M jav.: <*De mert nem ébred tiszta öntudatra*>
[Majd:] M jav.: *A nagy tömeget, ámbár öntudatra*
C-sor, A jav.: *A nagy tömeget -- ámbár öntudattá*
- 714 K, A-sor: <*Szabadságért is. Ez ami sovárogo*>
B-sor, M jav.: <*Soha a nagy tömegért sejtelemként*>
[Majd:] M jav.: *Nem ébred benne, és csak sejtelemként*
C-sor, A jav.: *sejtelemkint*
- 715 K, A-sor: <*A rabszolgában. Ám de a tömegben*>
B-sor, M jav.: *Zaklatja azt mindenféle mi új*
C-sor, A jav.: *Zaklatja minden olyasért, mi új,*
- 716 K, A-sor: <*Határozott tudatra soha sem jó*>
B-sor, M jav.: *S mi tagadása a már meglevőnek*
C-sor, A jav.: *meglevőnek;*
- 717 K, A-sor: <*Csak üzi azt, minden felé mi új*>
B-sor, M jav.: *Abban reménylven testesülve látni*
C-sor, A jav.: *Abban remélvén testesülve látni*
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *testesülve*
[fsz]: *testesülve*
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 718 K, A-sor: <*S mi tagadása a már meglevőnek*>
B-sor, M jav.: *A boldogságról képzett álmaid.*
[Ez a C-sor, A jav. is.]
- 719 K, A-sor: <*Abban reménylve szép sejtelmait*>
B-sor, M jav.: *Pedig mély tenger a nép, bár mi napfény*
C-sor, A jav.: *nép: bármi*
- 720 K, A-sor: <*A boldogságról testesülve látni, - >*>
B-sor, M jav.: *Nem hatja át tömét, sötét leend az,*

- C-sor, A jav.: Sem hatja át <z>tömét; sötét leend az,
[A a *zömét* szóalakot írta le először, majd a z-t átírta t-re.]
- 721 K, A-sor: <De egynehány, ki lelkeddel rokon>
B-sor, M jav.: Csak a hullám *fényes*, mit színe *fel vet*
C-sor, A jav.: Csak a hullám ragyog, mit színe fölvet,
- 722 K, A-sor: <Élére áll határozott tudattal,>
B-sor, M jav.: És *melly* hullám esetleg épp te vagy.
C-sor, A jav.: És mely hullám
- 723 K, A-sor: <Mint a szabadság bámult bajnoka
Ezek lehetnek csak veszélyesek.>
[M a két sort kihúzza egy fél sort írt csak a javításba:]
B-sor, M jav.: S mért épen én?
vagy más veled rokon
[A tulajdonképp a 723. sor második felét képező Lucifer-válasz a K-ban a 724. áth. sor alá van javítva. Ez a C-sor, A jav. is. KF 1989 mai helyesírással: éppen. Majd:] Vagy más, veled rokon,
- 724 K, A-sor: <Reád, helyedre tolakodva bátran>
B-sor, M jav.: <...> Kiben tudattá <...> vált a népi ösztön,
[Olvashatatlan átírások, áthúzások.]
C-sor, A jav.: Kiben tudattá vált a népi ösztön,
- 725 K, A-sor: S <...> a szabadság bámúlt bajnokául
[Ez a B-sor, M jav. is.]
C-sor, A jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: S ki a szabadság bámult bajnokául
[Fsz]: bajnokául
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 726 K: tolakod<va bátran>
A jav.: tolakodni mer.
- 728 Sz: A *gazda* nem marad meg, hanem a szolgaság vagy azon állapot, mely szerint a gazda *van*.
[M nem változtatott.]
- 730 K: Me<lyből
- 732 K: láncz<oka>t, gyűrű<ke>t
A jav.: lánczot és gyűrűt
- 733 K: játékszert, s *mond*:
A jav.: s mondd:
- 734 K: Fölébe <teszlek>, ez *tesz* nemes<e>bbé --
A jav.: Fölébe tollak, ez teszen nemesbbé --
- 736 K: is lenéz<e>d.
M jav.: is lenézd.

- 737 K: i</>ly
- 738 K: szolgákkal<,>! légyen mind szabad <,> . [M jav.]
- 743 K, 1861, KF 1989: bévégzetlenül,
1863, T 1924 sh: bevégzetlenül,
[fsz]: bévégzetlenül,
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 744 K: <Intésűl> annak,
A jav.: Intő rom annak,
- 745 sor után utasítás K, 1861, 1863, T 1924: (Kint nagy örömjaj, a munkások eloszolnak. Lucifer visszatér.)
KF 1989 sh: (Kint nagy örömjaj, a munkások eloszolnak.)
[Következő sorban, szereplőnévként]: *LUCIFER (visszatér.)*
[Főszövegünkben természetesen javítottuk az értelemzavaró hibát: a 746-747. sor is Ádám szövege!!!]
- 746 K, 1861, KF 1989: Örűlj
1863: Örülj
[Főszövegünk az 1863-as mai helyesírási változatot követi, mert verselés szempontjából közömbös, hogy milyen alakban van a szó.]
K: meghaj<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 747 K: ne hi<gy>dd, hogy kényszerít<ed>ve. [M jav.]
- 750 K: me</>ly
- 751 K: <ládd>
M jav.: látod, a jaj
- 752 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Elnémúlt,
[fsz]: Elnémult,
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 753 K: Mi<f> vágy más<f>
A: vágyani valamit? Igazítani könnyű volna: „Mi vágyad más?”
[Ez lett A jav.]
- 754 K: <Ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh KF 1989: Óh,
- 755 K, 1861, 1863: ép KF 1989: épp
- 756 K: <Mint a gyermek tehetlensége vonz>
[A 755. sor mellé a lapszélre M két sort (756-757) betoldott.]
M jav.: Csak gyöngeség, mit az erő szerethet.
Mint a védő szülő gyámoltalan
- 758 K: Volt<.>át
[M átírta az első szót, amely eredeti formájában olvashatatlan.]

- 759 K: <Untatlak> is e <dőre> fecsegéssel?
 A: a dőre igen sokszor jő már elé. Itt lehetne: balga fecsegés.
 M jav.: Ah *pháraó*, tán már untatlak is
 [A sor M toldása a K-ban, eredetileg csak a most 760. sorszámmal jelölt szerepelt.]
- 760 K: <Untatlak> e <.....> fecsegéssel? -
 M jav.: E hasztalan, e balga fecsegéssel?
 [Az egyik áth., átfirkált szó eredetijét nem tudtuk megállapítani.]
- 762 [A sor M későbbi betoldása.]
- 764 K: Erő<t> s nagyság<ot> nem <tőled lesek>
 M jav.: Erő s nagyságért nem kebledre hajlok,
- 765 K: <Sem tudományt>, mind ezt<et>
 M jav.: Sem a tudásért, mind ezt
 [KF 1989 mai helyesírással: mindezt.]
- 768 [A sor M későbbi betoldása.]
- 769 K: Akármit mondasz, mind egy; <ó>h, [Az ékezet áth.]
 K, 1861, 1863, T 1924: oh
 KF 1989: mindegy; óh,
- 770 K: <s> azért
 M jav.: azért
- 772 K: csecsebecs, <melly>
 M jav.: csecsebecs, [a melly szó törölve]
- 773 sor után K: <Csak gyöngeség mit az erő szerethet.>
 [Ez lett, betoldva a 756. sor.]
- 774 K: <De egy vágyam van mégis, teljesítsd.>
 M jav.: És mégis egy vágy ver föl mámoromból,
 KF 1989 sh: *És mégis egy vágy ver föl mámoromból*,
 [Főszövegünkben normál betűvel írtuk a sort, hiszen ez nem utasítás, hanem a párbeszéd része.]
- 775 K, 1861, 1863, T 1924: oh
 KF 1989: óh
- 778 K: A míg
 1861, 1863: A mig
 KF 1989: Amíg
- 780 K: Mel<l>y arcz<aidnál játszik> s el röpűl?
 A: Úgy tetszik, hogy arcz egy van (Gesicht) orcza kettő (Wangen).
 A jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Mely arczodat legyinti s elröpűl?

- [fsz]: elröpül?
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 781 K: marad <utána>
 A: az arczon? nem, a földön. De amúgy érthetni előbb.
 A jav.: marad, hol elszáll,
- 786 K: Kéj-kerteid <közt>
 M jav.: Kéj-kerteidben
- 787 K: <S a> pusztán k<ó>ldús, szolga nép tanyáz<ik>
 A: Lehet s jobb is tanyáz. A jav., 1861,
 1863, T 1924, KF 1989: A pusztán koldús, szolganép tanyáz.
 [fsz]: koldus,
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 788 K: nem az <ég>rázó fergeteg
 A: nem az ég: u u; S *mindezt* nem ég- és földrázó fergeteg vagy: --- a mennyrázó fergeteg -
 A jav.: S mind ezt nem a mennyrázó fergeteg
- 789 K: föld ind<ú>lás [Az ékezet áth.]
- 790 K: me<ly>
- 794 K: me<ly>ről
- 795 K: v<ó>lt-e, [Az ékezet áth.]
- 795 után utasítás: me<ly>
- 798 K: Fülemben cseng még: miljók
 1861-től: milljók
- 800 K: <S érvényre csak szabad állam viszi.>
 M jav.: Szabad államban - másutt nem lehet.
- 802 K: <Melly> Egyesekből <mely egy> egész<e>t <alkot>
 A: nem zeng. Talán így: Mely egyesekből nagy egészt csinál.
 [Ez lett A jav.]
- 804 K: elhagyok<, > .
- 805 K: Vezess, vezess <óh> Luci-fer új <helyemre>
 A jav.: Vezess, vezess, új célra Lucifer
- 806 K: Ugy is sok szép időt vesztettem <el>
 1861-től: vesztettem el [KF 1989: Ugyis.]
- 807 A: „tört reménnyel” Nehézkes, de maradhat is.
- 808 K: szű<d> e szíve<n>
 A jav.: szíved e szűn
- 809 K: sejtem, hogy <újólag>

- A jav.: sejtem, hogy téged is
- 810 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Tisztúlt
[fsz]: Tisztult
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 811 K: <...>
M jav.: ölelni [A szó átírva, az eredeti szó olvashatatlan.]
- 813 K: o<l>ly
- 814 K: a célt, <mint>sem re-mé<ny>led
A jav.: a célt, hogyssem reméled
- 816 K: Me<nyny>ünk
A jav.: Menjünk

ÖTÖDIK SZÍN

- K: Ötödik <V> [majd:] <5^{ik}> szín.
[Ld. még az ELSŐ SZÍN jegyzetét!]
- 817 sor előtt utasítás: [Miltiades neve előbb végig Milciadesnek volt írva a K-ban. Így a 886., 908., 962., 968., 987., 1002. és az 1007. sorban. (M jav.)]
- 818 K: ment <atyád el gyors hajón,>
A jav.: ment el gyors hajón atyád,
- 820 K: vakmerő<e>n
A jav.: vakmerőn
- 823 K: <....>
M jav.: e hon
[M az eredeti szót kivakarta, így nem tudjuk kiolvasni.]
- 824 K: közénk <épen> hős
A jav.: közénk hős atyádat épen.
K, 1863: közénk
1861: közzénk
KF 1989: éppen
- 825 K: <De> mért ment <hát> atyám o<l>ly
A jav.: Ugyan mért ment atyám oly
- 827 K: n<éé>t bú emészti <itt>hon?
A jav.: nejét bú emészti honn?
- 828 K: <Ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh

- KF 1989: Óh,
- 829 K: átka <van> o<l>ly
A jav.: átka ül oly
- 830 K: nőnek <igaza>
A jav.: nőnek van joga
- 840 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: aljasúl.
[fsz]: aljasul.
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 842 K: p<ó>lgárerényt [Az ékezet áth.]
- 844 K: a<n>nyára
A jav.: anyjára
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: túlerős
fsz: túl erős [Helyesírási javítás, valószínűleg 846. sor „túlerőre jutna” kifejezése miatt a kiadások egybeírják e szót, holott itt nem a túlerő fogalmáról van szó, hanem a túlzottan, túlságosan erős kifejezésről.]
- 845 1861, 1863 sh: még elvézrik
- 846 K: túlerőre <jőne,>
A: „túlerőre jőne” - jutna v. kapna.
A jav.: jutna,
- 847 K: a szentelt hazát
1861-től: ezt a szent hazát [A jav.?)
- 848 sor után K: 1° A népből.
[A sorszámokkal jelölt szereplők helyesírása a K-ban hasonló a továbbiakban is. Így pl. ebben a színben 2^{ik}, 3^{ik} A népből, 1°, 2^{ik} Demagóg stb. Ezért ezeket a változatokat ezután nem jelöljük.]
- 849 K: izgató hírt,
- 849
- 850 1861 sh: izgató / Hírt,
1863-tól: izgató / Hírt,
- 850 K: Mint *hogya*
1861: Mint *hogya*
Sz: *mint hogya* igen dísztelen, *mintha* helyett (csaknem mindenütt, hol e szó előfordul, így van.)
1863-tól: Hírt, *mintha* sergünk
- 851 K: o<l>ly
- 852 K: senki sem <forral>
A jav.: kohol
- 853 K: Mint <azelőtt>, mi<ket> kivi<nni vágynék>
M jav.: Mint hajdanán, miknek kivitelére

- 854 K: felséges nép <eszközlése álltal>
M jav.: nép<et szükséglené>
A jav.: nép torka kellene.
- 855 K: <R>eggel<től fogva>
A jav.: Ma - reggel óta
1861-től: Ma reggel óta
- 856 K: S <ki sem szólít> szavazatom <miatt>
A: Miatt nem jó. Ért vagy végett kellene. „És senkinek sem kell a szavazat.”
A jav.: S szavazatomra nem akad vevő.
- 857 K: Unalmas l<é>t, mit <kezdjen már az ember>?
[A lét szóban az ékezet áth.]
A: Németes. „Unalmas élet! Mittevők legyünk már?” „Egy gyöngye kis zavar nem ártana” (Nem volna rossz egy kis zenebona).
A jav.: Unalmas élet, mit van tenni már?
[A 858. soron, javaslata ellenére, nem változtatott A.]
- 858 sor után utasítás K: *himmust* kezdenek, me</>ly
A jav.: himnuszt..., mely
- 859 K: <El innen, engem illet ez a hely itt>
M jav.: <e hely> [M átírta a szavakat.]
A: *Germanis*. [Germanizmus, rövidítve.]
A jav.: Odább! ez a hely itten az enyém.
- 861 K: szó</>lsz.
- 863 K: fájva <szóllalok fel itt>,
M jav.: emelek szavat,
- 867 K: <D>isz-szeker<é>ről.
M jav., 1861, 1863, KF 1989: A dísz-szekérről.
[M javítása a betűk átírásával.]
T 1924: A dísz-szekérről.
[Mivel a *dísz* szó mai helyesírásában csak erősíti a jambus hosszú szótag voltát, T szövegváltoztatát fogadtuk el főszövegünkben is.]
- 868 K: <Igy koszoruzzák azt> az állatot,
M jav.: <Koszoruzzad meg azt>
[Ez utóbbi javítás T 1924 és KF 1989 szerint A jav. De Arany általában kiegészít, áthúz a kéziratban, míg Madách igen gyakran átírja a szöveget javításként. A nagy K betű formája, a beszúrt meg szó betűvastagsága is M tollára vall.]
A jav.: No csak virágozd fel azt az állatot,
1861 sh: virágozd fel állatot,

- 869 K: Mit áldozatra szán<nak>.
M jav.: szántál. [A szó átírva.]
- 870 K: azt a <fecsegőt>.
M jav.: gúnyolót. [M átírta a szót.]
- 872 K: téged, <ó>h [Az ékezet áth., a téged szót részben tintapaca fedi.]
1861, 1863, T 1924: oh
KF 1989: óh,
- 874 K: <nyomorú>
M jav.: éhenh<ó>lt [Az eredeti szó átírva, majd az ékezet áth.]
- 875 K: Me<l>ly
- 876 K: <Nagyoknak>
A jav.: Gazdái
K: asztalá<nál>. - Óh te <nyomorú>
M jav.: asztaláról. - Óh te gyáva [M átírta az eredeti szavakat.]
1861-től: Oh te gyáva,
KF 1989: Óh,
- 877 K: Izlésedet nem irígyelhetem.
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Izlésedet
1863 sh: irígyelhetem.
[fsz]: Ízlésedet
[Mivel az első szótag mai és régi helyesírásában is hosszú szótag verstanilag, korszerűsítettük a helyesírást.]
- 878 sor után utasítás: <ó>ltáron. [Az ékezet áth.]
- 879 K: Szent Aphrodíte! <ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863: Aphrodíte! oh
KF 1989: Aphrodíté! óh
[A K és T 1924 alapján visszaállítottuk az eredeti jambust. Ld. még a 885. sort is!]
- 882 K: enyhet <hős szivébe> csak.
M jav.: enyhet csak bajnok szivére.
- 882 sor után utasítás: Charis<e>k
[A jav.: Charisok. Később is, minden előfordulásnál.]
- 883 K: <Ó>h nő, a <szerelem>
M jav.: a tiszta szív
[Az ékezet áth. Majd a szerelem szó kivakarva és átírva.]
1861, 1863, T 1924: Oh nő,
KF 1989: Óh, nő

- 885 K, 1863, T 1924: Hála, Aphrodíte!
 1861: Aphrodíte!
 KF 1989: Aphrodíté! [Ld. a 879. sor jegyzetét!]
- 887 K, 1861, 1863, T 1924: Oh,
 KF 1989: Óh,
- 888 K: Hallgassatok, <ki> vagy késő bánalomnak
 [Az utolsó három szó M későbbi betoldása.]
- 889 K: Ér szégyene. [A felsor M betoldása.]
 K: <S>zemtelen! <le véled>.
 M jav.: Le <véled>, szemtelen!
 A jav.: Le onnan,
- 891 K: *bebírta*
 M jav.: be bírta
 1861, 1863: be bírta
- 893 K: Nos,
 A jav., 1861, 1863, T 1924: *No s*,
 KF 1989: Nos,
 [Főszövegünk KF 1989 alapján visszaállította M eredeti szóalakját, a mai helyesírást. No és: külön, nos: egyben.]
- 895 K: *kint<,>?*
- 897 K: *mindég*
 1861-től: mindig
 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *szorúl*,
 [fsz]: *szorul*,
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 900 K: *gunynyal*
 1861-től: *gúnnyal*
- 907 K: *p<ó>lgártársi, s* [Az ékezet áth.]
 1861, 1863: *polgártársi s*
- 908 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
 1861, 1863, T 1924: Oh,
 KF 1989: Óh,
- 909 K: *Crispos* [Főszövegünkben a görög nevek mai helyesírással szerepelnek: Kriszposz, Therszitész, Mitiádész stb. A későbbiekben erre a változásra nem térünk ki.]
- 911 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *közül*
 [fsz]: *közül*
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]

- 913 K, KF 1989: így
1861, 1863: *igy*
- 914 K, KF 1989: így
1861, 1863: *igy*
- 916 K: *Tersites?*
M jav.: *Thersites*
- 919 K: <Ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *Oh*
KF 1989: *Óh*,
- 925 K: hirdetek! ellen <van> a kapuknál!
A jav.: hirdetek! az ellen a kapuknál!
- 926 K: győzelmes
1861-től: győzelmes
- 927 K: [Az első felsorban tintafolt, M föléírva javította a szöveget.]
K, 1861, 1863, T 1924: *Épen*
KF 1989: *Éppen*
- 930 K: szól<l>tok, tűzzel vassal
1861-től: szóltok,
KF 1989: tűzzel-vassal
- 936 K: <Fájt az ítélet>
M jav.: Az ítélet fájt,
- 937 K: <ó>h, de keserű<e>bb [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *oh, de*
KF 1989: *óh, de*
- 939 K: el *neét*;
A jav.: el nejét:
- 940 K: gyermek<ével>
A jav.: gyermekestül.
KF 1989: gyermekestűl.
[Főszövegünk is a kiadások és a K mai helyesírású változatát tartalmazza, hiszen a sorzáró szótag így is hosszú. A sor hatodféles jambus, tehát csonka verslábbal zárul.]
- 941 1861, 1863: szívesen,
- 943 K: jőj, jőj velem,
1861-től: jőj, jőj velem,
- 945 K: v<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 947 K: mindég
1861-től: mindig

- 947
- 948 Sz: *örökké szép* alatt nem tudom, Évát érti-e vagy a templomot?
- 948 K: látás<sz>a
- 950 K: Me<ly>ly
- 954 K: o<ly>ly
- 957 K: Me<ly>ly küzdelmében a *mármár*
 [A szó kötőjelessé alakítása A jav. A K-ban egy választóvonallal, majd a lapszálon a / = jellel jelezte a jav.-t Arany.]
- 959 K: <No>
 M jav.: De [A szót átírta M.]
- 960 K: Borzalma <.....>
 M jav.: <közzénk lépend>
 [Az eredeti, olvashatatlan szavakat átírta M.]
 A jav. Borzalma eljő hozzánk
- 961 K: <nem-e>
 A jav.: vajon
- 962 K: <Kopogtat szintén véle bé határa>
 A: Nehéz. A *nem-e* nem is jó magyarság. *határ és kopogtat* rossz trópus is. „Unalmas árnyjátékoknak vajon / Nem *áll-e majd be rettentő* határa.” [trópus (gör): az irodalomban szókép]
 A jav.: Nem lesz-e akkor itt végső határa. [A *lesz* régies helyesírását emendáltuk: Nem lesz-e...]
- 962 után utasítás K: (a nép kö<z>zé vegyül)
 T 1924: (a nép közé vegyül)
 1861, 1863: [Az utasítás hiányzik.]
 KF 1989: vegyül
- 963 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Könyörülj,
 [fsz]: Könyörülj,
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 964 K: <Mi vétkeitek hát> <..... ..>
 M jav.: <mely miatt könyörögtök>?
 [M jav., átírás az utolsó három szóban, az eredeti olvashatatlan.]
 A jav.: <Mi bűnötök hát, hogy könyörögtök?>
 [Majd a lapszálon:] Mi vétkeitek hát, a *miért* könyörögtök?
 KF 1989: amiért
- 965 K: S <mit kérhet a gyöngétől>
 M jav.: S a gyöngétől mit kérhet
 [M jav. átírással, az eredeti szöveg T olvasata.]

- 966 K: elém <és> gyermekem;
A jav.: elém, se gyermekem,
- 968 K: mért jösz <jöttödön>
A jav.: mért is jössz, ha nőd
- 969 K: <Ha nőd s>em bír örülni. - <Gyermekem>
A jav.: Sem bír örülni jöttödön.- Fiam,
[fsz]: örülni
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 970 K: tartsd fel <őt> <a>h,
A jav.: tartsd fel... Ah,
- 971 K: se<m> h<á>gy reád
A jav.: se' hagy reád [Az á ékezetét is áthúzta A!]
1861-től: se hágy
- 972 K: Mi ez, nem értem: A nép
[A központozás megváltoztatása - Mi ez? nem értem. - valószínűleg A jav.]
- 974 K: vérzik szívem <és a hon>
A jav.: vérzik a hon és szívem;
- 975 K: mond,
A jav.: mondd,
- 976 K: i<l>ly
- 982 K: elbocsá<j>tlak,
- 983 1863 sh: háztüz
- 984 K: <Pallas> Athéne
M jav: Athéne Pallas,
- 985 K: <Ótárodnak fölébe szentelem. ->
A jav.: Szentelve tűzöm oltárod fölé.
- 986 K: b<ó>ldogabb [Az ékezet áth.]
- 987 K: [Az egész sor M toldása a lapszélen.]
- 988 K: mí<l>lyen
1861-től: milyen
- 990 K: te<sz>
M jav.: te<tt> A jav.: tesz
[M átírta a szót, majd A áthúzta az átírt betűket és visszajavította az eredeti alakra.]
- 991 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh,
KF 1989: Óh,

- 992 K: kelle<tt *vólna*> tudni.
A jav.: kelle tudni jobban.
- 995 K: <eljövendek> érte hozzád.
A jav.: érte hozzád eljövök.
- 998 K: v<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 999 K: megvette<, > ? tettetés [A jav. vagy M jav.]
- 1000 K: k<íván> [Az áth. ellenére ez lett a kiadások szövege.]
- 1002 K: [A sor M betoldása a K-on.]
- 1003 K: <ismét>
M jav.: újra [M átírta a szót.]
1861, 1863 sh: *Árulónak*
- 1005 K: Mara<tó>nnál győztem? / <Ó>h, hogy
1861, 1863, T 1924: *Oh, hogy*
A jav.: Marathonnál [Az ó ékezete mindkétszer áth.]
KF 1989: *Óh, hogy*
- 1006 1863 sh: *me^hyet*
- 1008 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *mozdúlj.* -
[fsz]: *mozdulj.* -
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1009 K: Miért <eresztéd csak> szét <népedet,>
A jav.: Miért is oszlatád szét a hadat?
- 1011 K: <E hitvány nép csak békót érdemel,>
A jav.: Csak láncot érdemel e csőcselék,
- 1012 K: Me<l>ly
1861, 1863, T 1924: *születél*
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *urául*,
[fsz]: *urául*,
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1013 K: <Hogy> nemesebb
M jav.: Ki [M átírása, az eredeti szó T olvasata.]
- 1014 [T szerint Arany e sorhoz a K-ban kis keresztet tett.]
- 1017 [A *védje* szó a K-ban M betoldása.]
- 1018 K: Hát <hogy> ha <még> o<l>ly tiszta, mint <enyém>! -
A jav.: Hát még ha *olyan* tiszta, mint *uram*!
[KF 1989: *olyan* - a kiadás a versmértéket helyreállítva emendálta a hosszú *ly*-t, M eredeti szándéka szerint.]

- 1019 K, 1861, KF 1989: olyan
1863, T 1924: *olyan*
- 1022 K, T 1924: Ki vélök
1861, 1863, KF 1989: sh: *velök*
- 1025 K, 1861: vérem, *s el*
1863-tól: vérem, - *el*
- 1026 K: A villám, melly a
1861, 1863, T 1924, KF 1989: A villám, *me/y a*
[fsz]: *melly* [Mivel mai helyesírásában a kötőszó és a névelő verstanilag két rövid szótag, a K helyesírását követve a 2. versláb trocheusból spondeussá vált.]
- 1027 K: meg, - <*óh*>
A jav.: meg, - vagy
- 1029 K: Me</>lyért egy élten küzködé<*k*> keresztül.
M jav.: küzködém [KF 1989 mai helyesírással: küzködém.]
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *keresztül*.
[fsz]: *keresztül*.
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1030 [Ez a sor, az első demagóg mondata és a népitélet M toldása a K szélén.]
- 1031 1863 sh: *uépet*
- 1032 K: <*Ók*> nem hibás<*ak*>, <*az*> természet<*ök*>,
M jav.: Az nem hiás, annak természete,
- 1035 K: Sülyessze néhány dölfös
[T szerint az átírt szó: *Sillessze*, s a javítás A-tól származik.]
1861, 1863, T 1924: Süllyeszszze néhány dölyfös
KF 1989: Sülyessze
- 1036 K: Csak egyedül én v<*ó*>ltam [Az ékezet áth.]
1863, T 1924: *egyedül*
- 1037 1861, 1863, T 1924: *ilyen*
K, KF 1989: *ilyen*
- 1039 K: illő<... még> sok
M jav.: *illőt* sok
[Az illő szó eredeti toldalékát nem sikerült megállapítanunk.]
- 1041 K: <*E szent helyet*>.
M jav.: Tovább e szentélyt.
- 1041 sor után utasítás K: karja<*i közzé*> téve.
M jav.: karjába téve.

- [Majd az utasítás után, Ádám következő mondatában:] I<tt> -
M jav.: Ím
- 1043 K: szó<l>lnék
- 1044 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Védelmemül.
[fsz]: Védelmemül.
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
K: hisz még <e> nép
M jav.: hisz még ez<en> nép
A jav.: hisz ez a nép
[A még szó a K-ban nincs áthúzva, de a kiadásokból eltűnt. Az utolsó jav. is lehet, hogy Madáché, T véleményével szemben.]
- 1045 K: csuszott
1861, 1863, T 1924, KF 1989: csúszott
[A főszövegben visszaállítottuk a K eredeti jambusát.]
- 1046 K: ép
- 1047 K: bocsá<j>tja
1861-től: bocsátja
- 1048 K: Ki <ábrándultál-e hát?> / Óh, <igen>
A jav.: Kijózanodtál-é hát? / Óh, nagyon.
- 1049 K: Át láttad-e,
1861-től: Átláttad-é,
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: bódúlt
[fsz]: bódult
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1050 K: v<ó>ltál [Az ékezet áth.]
- 1052 K: Más <bár neve,>
M jav.: Más név alatt
- 1057 K: arasz<t>nyi [A jav.]
- 1058 K: itasan Hádes felé
A jav.: ittasan
KF 1989: Hádész
- 1061 1861, 1863 sh: kinjait
- 1062 K: Te nő meg, aki <a paradicsomból>
A jegyzete a K-ban: most már emlékszik rá? pharaó korában nem.
A: Másutt nem emlékszik Ádám paradicsomi voltára. És ez tán jobb is.
A jav.: Te meg, nő, aki - úgy rémlik szivemnek -

- 1065 K: nevelnél <mint> tisztos anya:
M jav.: nevelnél tisztos anyaként:
- 1067 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: bordélyban űl
[fsz]: bordélyban űl
[Helyesírásí korszorűsítés - magyarázátát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1069 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Őrűlj,
[fsz]: Őrűlj,
[Helyesírásí korszorűsítés - magyarázátát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1070 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: bűntetésēműl
[fsz]: bűntetésēműl.
[Helyesírásí korszorűsítés - magyarázátát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1071 K: Nem <a tettért mellyet sohsem cselekvém>
[Majd az áth. után M jav.:] Nem *mint ha* <bűnt követtem> aljast birtam volna tenni,
[M jav., KF 1989 mai helyesírásával:] Nem mintha aljast birtam volna tenni.
- 1072 K: De <hogy >
M jav.: De mert
- 1074 K: Szép búcsú<ű>, <űgy-e>? - Nos, vitéz <nem-e>
[A búcsú szóban a 2. ékezet áth.]
A jav.: Szép búcsu, nemde? - Nos, vitéz uram,
- 1075 K: orzo<n>gat <kissé idegenszerűen>
A jav.: Nem borzogat most, furcsán egy kevésbé
[A *most* után a vessző a kiadásokban elmaradt.]
A: *nem-e borzongat...* Rosz fűzés: *Nem borzongat-e.* - Az a *nem-e* mindenűtt ros. - No s vitéz uram, / Nem borzongatja kissé tagjaid...
- 1078-
- 1081 [A jegyzete a K-ban:] Engesztelés a halálban. Ez boszantja Lucifert.
- 1080 K: Á<...>
[Olvashatalan szó átírva, M jav.: Átok]
- 1082 K: köz<napos>
A jav.: közlelkű
- 1083 K: b<ó>ldogságot [Az ékezet áth.]
- 1085 K, 1861, KF 1989: ollyan
1863, T 1924: olyan
- 1086 A: „Pedig nincs ollyan édes a szabadság
Neked, amillyen fájdalmas nekem volt.” } maradhat is.
K: Neked, amillyen <keserves> nekem v<ó>lt. - - [Az ékezet áth.]
M jav.: fájdalmas

1861, 1863, T 1924: a *milyen*
KF 1989: amilyen
Sz: *két végsor*: Miért? nem értem.

HATODIK SZÍN

K: Hatodik <VI> [majd:] <6^{ik}> szín.
[Ld. még az ELSŐ SZÍN jegyzetét!]

1087 sor előtt, a színhely utasítása K: me<l>lyekben Apennínek felé. Középen terített <szegletes> asztal Catul<l>lus mind meganyi kéjenc,

1861, T 1924: Középen

1863, KF 1989: Közepén [T krit. kiadásának megoldását fogadtuk el: a mondatkezdő szó megváltoztatása véleményünk szerint nem tudatos, csupán sajtóhiba, visszatértünk a K és az 1. kiadás szövegéhez.]

A: Vajon nem inkább *kerek* asztal volt a rómaiaké? Lásd pl. *Rich* Diction. Antiqu. Mensa.

[A utalása *Anthony Rich: Dictionnaire des antiquités romaines et grecques* című Párizsban, 1859-ben megjelent művére.]

T: Madách elején néhányszor Catullus-t írt, de kijavította Catulusra.

1087 K: mi<l>ly serény 1863 sh.: szerény

1089 K: legyőzi<...>

1090 K: Her<k>ulesre! [M jav., átírva a betű: Herculesre!]

1091 K: Ki <van köztünk, ki még hisz> istenekben?

A: sok *i* sok *k*. „Ki hinne köztünk még *ez* istenekben?”

A jav.: Ki hinne még közöttünk istenekben?

1092 K: Mond

A jav.: Mondd

1095 K: mond,

A jav.: mondd,

1096 K: értsük-e, szerelmed-<é>,

[A 2. szó ékezete áth., M jav.]

1861, 1863: értsük-é, szerelmed-e,

T 1924, KF 1989: szerelmed-é

1097 K, 1861, 1863, T 1924: épen

KF 1989: éppen

1099 K: *Unott h<ó>lnap, mi <még ma> elragad<t>* [Az ó ékezete áth.]

A jav.: Unott lesz holnap, ami elragad ma,

- 1102 K: Hűség<é>t értém. Vagy ki <az, *dusabban*>
M jav.: Hűségit [M átírta az é-t.]
A jav.: Hűségit értém. Vagy ki pazarol
1861-től: Hűségit
- 1103 K: <Ki *kedvesét kitarítja*>? / <Ó>h bohó! [Az ékezet a K-ban áth.]
A: rossz hang, sok *k*, sok *ki*: és a maitresse *kitartás* modern.
[Maîtresse, ejtsd metresz, fr szó, jelentése szerető, *kitartott nő*.]
A jav.: Hölgére többet nálam?
1861, 1863, T 1924: Oh bohó!
KF 1989: Óh, bohó!
- 1104 K: bírod-é őt *vég nélkül* ölelni?
1861: bírod-é őt vég nélkül
1863, T 1924: bírod-é őt vég nélkül
KF 1989: nélkül
- 1105 K: S <ha is>, te aki telhetetlen<ül>
A.: *Ha is* - *Ha bírnád is*. Valahogy a versbe férkeztetni.
A jav.: S ha bírnád is, te, aki telhetetlen
- 1106 K, 1861: *Vágyol gyönyörre*
A: gyönyörre vágyasz. (Még jobb, ha nem ikes)...
Sz: jobb volna *gyönyörre vágyani*.
1863-tól: Gyönyörre vágyasz
- 1109 K: mind<é>g
M jav.: mindig
- 1112 K: nem csábitandja-é el <,>?
T 1924: csábítandja-é
- 1113 [A sor T 1924-ben az 1116. sorként szerepel, a sajtóhibát számos kiadás átvette.]
- 1119 K: O<ly> órát élvez, *milyet*
1861, 1863, T 1924: *milyet*
KF 1989: millyet
- 1120 T 1924: Óhajt
K, 1861, 1863, KF 1989: Ohajt
[T szerint A az 1120-1122. sorok mellé keresztet tett.]
- 1123 K: mi<ly>
1125 K: De hát <a> fogadás? -
A jav.: De hát fogadástok? -
- 1127 [A jegyzete a K-ban: a nőt.]

- 1130 K: Egyél, <belőle, míg egy mást ki>hizlalsz <te is>
A jav.: Egyél, hiszen majd hizlalsz másikat.
- 1131 K: <S nem esz meg-é rút féreg téged is,>
A: határozottan hiba. S te nem rút féreg martaléka léssz-e Vagy
S nem esz meg a rút féreg téged is? -
A jav.: S nem dőzsöl-é rút féreg rajtad is?
- 1132 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Örűljön,
[fsz]: Örűljön,
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1133 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: örűlni,
[fsz]: örűlni,
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1134 K: tartsd magad, hé<j>! [A jav.]
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: vitézűl.
[fsz]: vitézűl.
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1134 után utasítás, K: életéért <kérve> újait fölemeli. hüvely<ét feléje> tartja.
A jav.: életéért <köny> esdve újait fölemeli.hüvelykét a glad. felé tartja.
KF 1989: esdve, ujjaithüvelykét a gladiátor felé tartja.
- 1135 K: <Nyomorult te.>
M jav.: Gyáva <te.>
[Az első szót M átírta, a másodikat A áthúzta.]
A jav.: Gyáva korcs.
- 1139 K: o<l>ly
- 1140 K: egy kis vér <futott>.
A: „ha egy kis vér futott” germanism. ömölt. [Ez utóbbi szó lett
A jav. Germanism. a germanizmus szó (németesség) rövidítése.]
- 1141 K, 1861: jőj
1863-tól: jőj
- 1144 K: <A>bból elég v<ó>lt mára. / Cluvia [Az ó ékezte áth.]
M jav.: Ebből
1863-tól: Clúvia! [Az 1. kiadásban még rövid u.]
- 1145 K: Jőj
1861-tól: Jőj
- 1147 K: példáj<u>kat?
M jav.: példájokat?

- [A K-ban átírt betű ellenére a kiadásokban a példájukat szóalak vált elfogadottá.]
- 1148 [T szerint A e sorhoz a K-ban keresztet tett.]
- 1150 K: o<l>lyannyira,
- 1152 1861, 1863: szívről
K, T 1924, KF 1989: szívről
- 1155 K: mind<é>g M jav.: mindig
- 1157 K: *Jó van jó Cluvia*, de <azt a> lágy karod
M jav.: de lágy karod
A jav.: Jól van, jól, Cluvia, de
- 1158 K: <Dagadó> kebled tőlem *ne vond el*,
A jav.: Puhácska kebled tőlem el ne vond,
- 1159 K: *Fejemről is le hullt <.....> már a fűzér.* -
[Az utolsó 3 szót M átírta, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
M jav., 1861: *Fejemről is lehullt már a fűzér.*
Sz: *Fejemről - a fűzér - miért?*
1863-tól: Füzérem is lesiklott ládd fejemről. -
[M jav. Sz megjegyzése nyomán.]
- 1161 K: <E> buja tűz,
M jav.: Mi buja tűz,
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: egyesülve!
[fsz]: egyesülve!
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1162 K: *Szemedbe tartom, hogyha ott <találad>*
A: Sejttem az értelmét, de fátyolozott gondolatnak is homályos.
A jav., 1861: *Szemedbe tartom, hogyha ott leled*,
M jav., 1863: Szemed befogom, ím, ha ott leled
- 1163 K: Azt, amiért én is verseny<re léptem,>
A jav.: versenyt futok,
- 1164 K, 1861: S *dicséretet* sem bírok érdemelni. -
Sz: *Azt - - érdemelni*. Mi az? Nem értem.
M jav, 1863: S csak egy jó szót sem bírok érdemelni. -
[M jav. Sz észrevétele nyomán.]
- 1165 K: <.....>
M jav.: Ezen savanyu arcot nézzed inkább -
[A sort vakarás után átírta a szerző, az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]

- 1166 K: Miért is <az a szép lány oldalánál>,
A jav.: Miért is ennek az a szép leány,
- 1167 K: <Jobb> hasznát <hogy ha már nem> tudja venni, -
A jav.: Ha már különb hasznát se tudja venni, -
- 1168 K: szunnyadni
1861-től: szunyadni
- 1172 K: i</>ly arc egész <köröknek>
A jav. [előbb]: ily arc egész <mulatság>
[majd:] egész körök
- 1173 K: borít<hat>
A jav.: borít.
- 1174 K: Ki ellen</> áll
A jav.: Ki ellenáll
- 1175 K: lelkét <.....>ragadni
M jav.: lelkét ártól elragadni
[M vakarás után átírta a szavakat, az eredetét nem tudtuk elolvasni.]
- 1178 K: Már <benne pang> a fekete halál
A: Nem jambus. „Lappangva ég a fekete halál” inkább menne talán.
A jav.: megfogant
[T a K áth. szövegét tévesen *lappang*-nak olvasta.]
- 1179 K: Melly a várost pusztítja. - / El v<é>le, [Az ékezet áth.]
1861-től: Mely.... / El vele,
- 1182 A: *Hippia* és *Cluvia* dala. Igen jó gondolat, de lyrai zöngelem nélkül.
[A K-on A megjegyzése: „kevés dallamosság.”] K: <A b>orral szerelemmel
A jav.: Borral szerelemmel
1861-től: Borral, szerelemmel
- 1183 K: Eltelni soh<a> sem kell;
A jav.: sohsem
- 1186 K: S a mámor <édes> mámor,
A jav. [előbb]: <a kéjteli> mámor,
[majd a lapszélen visszaállítja, egy névelővel kiegészítve, az eredeti édes jelzót:] az édes mámor
- 1187 K: Mint <horpadó sírt> a nap,
A jav.: Mint horpadt sírokat a nap,
- 1188 K: *Létünket* megaranyozza.
A jav.: *Létünk* megaranyozza.

- 1189 K: <A b>orral szerelemmel
A jav.: Borral szerelemmel
1861-től: Borral, szerelemmel
- 1190 K: Eltelni soh<a> sem kell;
A jav.: sohsem
- 1193 [T szerint a sor elé A tévedésből írta a szerzői utasítást: *mind*. Ezért a T 1924 Hippia énekében elhagyja a *mind* utasítást, hiszen az 1861-ben és 1863-ban sem szerepel. Cluvia dalában viszont mind a két versszak refrénjénél szerepel a a K-ban a *mind*, az említett kiadásokban a MIND, mint szereplők neve. KF 1989 kiadásában megpróbálta az összekuszált kérdést logikusan rendezni: Hippia és Cluvia dalának egyaránt csak a 2. versszakától éneklik a refrént MIND-nyájan, megismerve, megtanulva annak szövegét. Főszövegünk ezt a megoldást követi, tehát MIND szereplőként az 1193., az 1211. és az 1219. sor előtt jelenik meg.]
K: S a mámor <édes> mámor,
A jav. [előbb]: <a kéjteli> mámor, [majd a lapszálon visszaállítja, egy névelővel kiegészítve, az eredeti édes jelzőt:] az édes mámor,
- 1194 K: Mint horpad<ó> sír<t> a nap,
A jav.: Mint horpadt sírokat a nap,
- 1195 K: Létünk<et> megaranyozza.
A jav.: Létünk megaranyozza.
- 1196 K, 1861: *no s* Clúvia,
1863, T 1924: *no ' s*
KF 1989: *nos*
- 1197 K: v<ó>lt hajdanában<, >:
[Az ékezet és a vessző áth.]
- 1198 K, 1861-től kiadások: *Lucretiát*
KF 1989: *Lukrécíát*
[KF nyomán a nevek helyesírását korszerűsítettük, ahol ez nem járt együtt a verselés megváltozásával.]
- 1203 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *Örüljünk*,
[fsz]: *Örüljünk*,
[Mivel a zárt szótag mai helyesírásában is hosszú verstanilag, korszerűsítettük a helyesírást. Ugyanez előfordul még Clúvia dalának valamennyi refrénsorában, tehát az 1204, 1211, 1212, 1219 és az 1220. sorban is.]
- 1205 K: v<ó>lt hajdanában [Az ékezet áth.]
1861-től: volt hajdanában:
- 1206 K: *Brítus*
1861-től: *Brutus*

- 1208 K, 1863, T 1924: *mi végre?*
 1861: *mi végre*
 KF 1989: *mivégre?*
- 1210 Sz: Mi az a *tar* föld?
- 1213 K, 1861, 1863: v<ó>lt hajdanában, [Az ékezet áth.]
 T 1924, KF 1989: hajdanában:
 Főszövegünkben visszaállítottuk az eredeti írásjelet - a kettőspont ugyan logikus lenne a dal 3. strófájában is, de sem M, sem A nem változtatott az első két kiadásban a K vesszőjén.]
- 1214 K: <Kisértett> a <nagyok> agyában,
 A: Es spukte. *Német.*
 A jav.: Rém járt fel a hősök agyában,
- 1216 K: i</>ly örült
 1861, 1863: ily örült
 T 1924, KF 1989: örült
- 1217 K: elkel</>,
 K, 1861: *Circusainkban épen*
 1863, T 1924: *Cirkusainkban épen*
 KF 1989: *Cirkuszainkban éppen*
- 1224 K: nevet<,>.
- 1225 K: <Vagy n>em <vagy-é> jól <férfi> keblemen? -
 A: Nem magyar. A magyar *jól* van mikor nem beteg. - Az ilyen jól *esik* neki. „Nem jó pihened férfi keblemen? / Ah jól esik!”
 A jav.: Nem jól esik pihened keblemen? -
- 1226 K: Ah jól <vagyok>.
 A jav.: Ah jól, nagyon.
- 1227 K: A b<ó>ldogság <komollyá hogy ha hangol,>
 A: Nehéz.
 A jav.: A boldogság midőn elkomolyít,
- 1228 K: me</>ly
- 1229 1861, 1863, T 1924: *vegyül*
 K, KF 1989: *vegyűl*
 [fsz]: *vegyül*
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1230 K: *cseppe*
 M jav.: *cseppje* [A j beszúrása a szóba lehet A jav. is.]
- 1231 K: i</>ly

- 1232 K: <Melly> hervatag. / Ah én is érzek *i<l>lyest*.
 A jav.: S így hervatag. / Ah én is érzek *ilyest*.
 1863: *ilyest*.
 [Az *ilyest* szóalak szerepel 1861 és T 1924 kiadásában is. KF 1989 visszaállította K eredeti megoldását:] *illyest*.
- 1234 K: szük k<ó>rlátu [Az ékezet áth.]
- 1237 [A megjegyzése a K-ban:] „az emlékezet, mint csak feltételes, jobb - mint főnebb a bizonyos tudat”.
 A: Éva emlékezete a *paradicsomra* itt sokkal szebben van felhozva, mint Ádámé főnebb [l. 1062. sor!]. Így kellene tán Ádámnak is emlékezni előbbi lételére.
- 1239 K: v<ó>ltam, [Az ékezet áth.]
- 1240 K: v<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 1241 K, 1861, 1863, T 1924: *őrült*
 KF 1989: *örült*
- 1243 K: *émelít*
 M jav.: *émelyít* [Az y betoldása lehet A jav. is.]
 1861, 1863: *émelyít*
- 1245 K: <.....>
 M jav.: Keserület kívánna már <a lélek> [Az eredeti szöveget nem tudtuk rekonstruálni, M vakarás után átírta.]
 A jav.: már szívem.
- 1246 K: f<ú>l<l>ánkot [Az ékezet áth.]
 1861-től: *fulánkot*
- 1248 K: me<l>ly
- 1249 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *őrültet*
 [fsz]: *örültet*
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1250 K: *jogról*
 1861-től: *jogrul*
 [T szerint A aláhúzta a „Testvériség” szót; lapszálon jegyzet: „Nem is keresztyén. De homályos.”]
- 1254 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *testvéreül*
 [fsz]: *testvéreül*
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1255 K: <s ő tüzend> keresztre.
 A jav.: és ő von keresztre.
- 1259 A: Itt már homályos az emlékezet. Annál szükségesebb kijavítani az 5. scénát.
- 1261 K: v<ó>lt [Az ékezet áth.]

- 1262 után utasítás K: *silled*.
M jav.: süllyed.
- 1263 K, 1861, 1863, T 1924,
KF 1989: elborúlt.
[fsz]: elborult.
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1265 K: savanyú úr is <fel kiált?>
A jav.: megsokallja?
1861, 1863, T 1924: savanyu úr is megsokaľja?
KF 1989: megsokallja?
- 1267 K, 1861, 1863, T 1924: *épen*
KF 1989: éppen
- 1267 sorban utasítás K: *sujtv<án>*
M jav.: sujtvá
[Az átírási jav. általában Madáché, így T valószínűleg tévedett, amikor A jav.-t jelzett.]
- 1268 K: *uj* vendéget, <talán>
M jav.: *uj* vendéget közénk.
T 1924: közénk,
1861, 1863, T 1924, KF 1989: *uj*
[fsz]: új [Mivel e szó mai helyesírásában is hosszú verstanilag, korszerűsítettük a helyesírást. Ld. még a 9. sor jegyzetét!]
- 1269 K: <M>egifjúlt kedv is tér be <majd> véle.
M jav.: Talán megifjúlt kedv is tér be véle.
1861, 1863, T 1924, KF 1989: megifjúlt
[fsz]: megifjult
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1272 KF 1989: itallal.
K, 1861, 1863, T 1924, [fsz]: itallal. - -
- 1273 K: h<ó>lnap [Az ékezet áth.]
- 1274 K: kívánsz?
1861-től: kívánsz?
- 1279 K: <...> Te
[M vastagon átírta a szót, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
- 1280 K: Míg a szerencse mosolyog feletted [A sorvégi vessző hiányzik.]
1861-től: Míg feletted,
- 1283 K: ajtódon ko<czogtat>,
A jav.: kopog,

- 1284 K: *istennek hatalmas úja*
 1861, 1863, T 1924: *istennek hatalmas újja*
 KF 1989: Istennek hatalmas ujja
- 1285 K: *rútúl kétségbeső.*
 1861-től: *rútúl kétségb' eső.*
 [fsz]: *rútul*
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1287 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *körül,*
 [fsz]: *körül,*
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1288 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *pusztúl,*
 [fsz]: *pusztul,*
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1289 K: *vetésited*, [M tollhibája.]
 1861-től: *vetésidet*,
- 1293 1861, 1863: *réműlet*,
- 1294 K: *se<m> részvét*
 M jav., 1861, 1863, T 1924: *se'*
 KF 1989: *se*
- 1297 K: *Me</>ly kebe<lednek>*
 M jav.: *Mely a kebelnek* [A szót átírta M.]
- 1301 K: *rebeg<,>*:
- 1303 K: *<.....>*
 M jav.: *dermed<ének>*
 [M vakarás után átírta az ismeretlen eredeti szót.]
 A jav.: *dermedeztek*.
- 1304 K, 1861, 1863, T 1924: *istent* KF 1989: *Istent*
 [Nem fogadtuk el KF 1989 nagybetűs helyesírási korszerűsítését, hisz itt nem tulajdonnévről van szó a szövegben!]
- 1305 K: *Me</>ly*
- 1306 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *körül,*
 [fsz]: *körül,*
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázata a 9. sor jegyzeténél!]
- 1308 K: *kel</>nek*
- 1309 K: *Tebaisnak*
 A jav.: *Thebaisnak*
 KF 1989: *Thébaisznak* [Mai helyesírással.]

- 1311 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *tompúlt*
 [fsz]: *tompult*
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1313 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *pusztúlni, korcsúlt*
 [fsz]: *pusztulni, korcsult*
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1317 K: <ó>, [Az ékezet áth.]
- 1318 K: köz<z>ületek [M jav., a hosszú z-t M átírta egy z-vé.]
- 1320 K: h<ó>lnap [Az ékezet áth.]
- 1321 K: külö<m>ben.
 M jav.: különben. [M átírta a betűt.]
- 1323 K, 1861, 1863, T 1924: *isten*,
 KF 1989: *Isten*,
- 1324 K: A *szeretet<nek>* örök
 1861, 1863, T 1924: *istene*
 M jav.: A szent szeretet örök
 KF 1989: *Istene*
- 1326 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *kitisztúl*
 [fsz]: *kitisztul*
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1328 K: *Tebaisba*
 A jav.: *Thebaisba*
 KF 1989: *Thébaiszba* [Mai helyesírással.]
- 1331 K: *mond* mit
 A jav.: *mondd*, mit
- 1334 K: <*tán még*> sok nemes
 M jav.: *vajh* mi sok
- 1335 K: talál<*hatnál is*> e kebelben,
 M jav.: *találtál volna* e kebelben,
- 1337 K: <*Enyémben is*>, <*s vajh milly*> kár, hogy <*ha*> úgy van<,>
 M jav.: És önmagamban is<, *m*>i kár, hogy úgy van!
 1861-től: *is. Mi*
- 1338 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *nyomorúltan*,
 [fsz]: *nyomorultan*,
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]

- 1339 K: <Ó>h, ha él az isten, [Az ékezet áth.]
 1861, 1863, T 1924: Oh, ha él az isten,
 KF 1989: Óh, ha él az Isten,
- 1341 K: Új népet <adjon,> s új eszmét <e' földnek>
 M jav.: Új népet hozzon s új eszmét világra,
 1861, 1863 sh.: a világra, [Az 1. jav. szót vakarás után írta át M.]
 1861, errata-lap: világra [Az I. kiadás hat sajtóhibáját javították a kiadás errata-lapján. A javítás a következő módon történt:
 lap sor hiba ja[v]ítás
 74 4 felül a világra világra]
- 1342 K: a korcs<... ..> önteni,
 M jav.: a korcsba jobb vért önteni, [M átírta a szavakat vakarás után, az eredetét nem tudtuk megállapítani.]
- 1343 A: hogy köre legyen - hogy legyen *köre*. [M meghagyta.]
- 1345 K: miénk v<ó>lt s újat [Az ékezet áth.]
 1861: miénk *volt s újat*
 1863-tól: volt - s újat
- 1346 K, 1861, 1863, T 1924: *istenem*
 KF 1989: Istenem
- 1347 K: borzo<n>gatja
 A jav.: borzogatja
- 1348 K: De <hát> nem-<é> emberrel <..... ..>?
 M jav.: De nem emberrel kell-e küzdenem?
 [Az eredeti szavakat, melyeket nem tudunk megállapítani, vakarás után átírta M.]
- 1349 K: Mit *nem* bírok ő <..... *majd*> helyettem
 M jav.: Mit én nem bírok, ő teszi helyettem.
 [A *teszi* szó átírás, az eredetét nem tudtuk megállapítani.]
- 1350 K: <..... ..>
 M jav.: Hasonló tréfát
 [Átírás, az eredetét nem tudtuk megállapítani.]
- 1353 K: Az *úr meg hallgatott*. - Tekints körül
 1861-től: Az Úr meghallgatott. -
 1861, 1863, [fsz]: körül,
 T 1924, KF 1989: körül,
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]

- 1354 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Az elkorcsúlt
[fsz]: Az elkorcsult
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1356 K: üszköt <dobnak> fényes
1861-től: vetnek
[Az eredeti szó tintafolt alatt volt, elképzelhető, hogy nem jav., csak egy téves nyomdai olvasat.]
- 1360 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Az elsilányúlt,
[fsz]: Az elsilányult,
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1361 K: circusban himnust
A jav.: himnuszt
KF 1989: cirkuszban himnuszt
- 1365 K: Me<I>lyek
Sz: Olvasd: *a mely*, mert az új eszmére vonatkozik.
- 1367 K: Mint <a> dagad<t> párnákon renyhe kények;
A jav.: Mint dagadó
1861: kények Sz: értsd: *kéjeket*.
1863-tól: kéjek;
- 1368 K: lass<ú> [Az ékezet áth.]
- 1369 K: <....>
[A kivakart, számunkra olvashatatlan alapszöveget M átírta:] *Olyan kéj, melynek vajh mi lenne mása?* -
1861-től: *Olyan kéj, melynek*
Sz: *Olyan... mása...* - Miért?
- 1370 K, 1861, 1863, T 1924: istennek
KF 1989: Istennek
- 1371 K: szabad<,>
- 1372 K: <Érvényesíteni> mind; <...>
A jav.: Érvényre hozni
M jav.: mi benne van.
[M a 2. tagmondatot kivakarta, majd átírta. Az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
- 1373 K: köt<... ..>: szeretet.
M jav.: kötvén le:
[M a szavakat kivakarta, majd átírta. Az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
- 1374 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: lelkesűlni
[fsz]: lelkesülni
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]

- 1376 K: <.....>
 M jav.: *Mellynek virága a a lovag-erény lesz,*
 [M a sort kivakarta, majd átírta. Az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
 1861-től: Melynek
- 1377 K: <.....>
 M jav.: *Költészete az óltár oldalán*
 [M a sort kivakarta, majd átírta. Az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
 1861-től: oltár
- 1378 K: <... ..>
 M jav.: *A fel magasztalt női ideál*
 [M a sort kivakarta, majd átírta. Az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
 1861-től: A felmagasztalt női ideál.
- 1379 K: *Adám!* [M tollhibája.]
- 1380 K: méltó
 [M tollhibája. Arany a sor utolsó szavát a rímelés miatt aláhúzta.]
 1861-től: méltó

HETEDIK SZÍN

- K: *Hetedik <VII>* [majd:] *<7^{ik}>* szín.
 [Lásd még az ELSŐ SZÍN jegyzetét!]
- 1383 sor előtt a szereplő neve K: *I^o Polgár*
 [A K-ban valamennyi sorszámossal ellátott szereplő neve hasonló módon van írva. Ld. még a 845. sor jegyzetét!]
- 1385
- 1387 K: *szerá<j>ok kéjeit<,>*
 M jav., 1861, 1863, T 1924: *szerályok kéjeit.*
 KF 1989: *szerájok*
- 1388 K: *És hölgyeink a győzőnek jogát.*
 1861, 1863: *hölgyeink is győző jogát.*
 T 1924, KF 1989: *hölgyeink is a győző jogát.*
 [Emendáltuk a K alapján. Nem *is a győző*, hanem a győzőnek. A kiadások 1861 sh-ját örökítették tovább.]
- 1390 K: *<N>em<-é>* látjátok
 A jav.: *Vagy nem látjátok*

- 1391 K: <Melly t>estvér <pánttal> egy célhoz
A jav.: Testvérileg mely egy célhoz
- 1392 K: Azsiának,
1861-től: Ázsiának,
- 1393 K: <.....>
M jav.: Szeretnek
[A kivakart eredeti szót nem tudtuk megállapítani.]
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: elvadúlt
[fsz]: elvadult
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1394 K: Mi/jói, mellyek
M jav.: Milljói
1861, 1863: melyek
[A sor utolsó szava a K-ban - a bölcseje - részben tintapacával fedett.]
- 1396 K: n<incsen tán> szeretet?
M jav.: nem volna szeretet? [Vakarás után átírva.]
- 1397 K: i</>ly
- 1398 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: repült.
[fsz]: repült.
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1400 K: Ha <annyi hitvány, aljas tervezettel>
A: A *hitványt* szintén a tervezet epithetonának lehet olvasni. Substantív kellene. - hogy annyi *rabló*, vagy: Hogy aljas czéllal annyi martalóc,
A jav.: Ha aljas <cz> tervvel annyi martalóc
[Epitheton ornans, görög-lat. szó, jelentése állandó jelző. Substantívum, lat.: főnév.]
- 1401 K: Ke<bl>ében<,> ... lengeti;
A jav.: Kezében
1861, 1863: lengeti [A sor végén a vessző hiányzik.]
T 1924, KF 1989: lengeti,
- 1403 K, KF 1989: vezérül. -
1861, 1863, T 1924, [fsz]: vezérül. -
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1405 K, 1861, 1863, T 1924: isten
KF 1989: Isten
- 1408 K: <A> ronda démont
M jav.: E ronda [M átírta a betűt.]
- 1411 K: szól</>sz,

- 1414 K: Lesujtom <őt>. - / <És> ha szellem
 A: Az őt nem tudjuk, a népre vétetik-e vagy a szellemre.
 A jav.: Lesujtom. - / S ha szellem
- 1416 K: <N>em<-é> nemesb' ha
 A jav.: Hát nem nemesb, ha
- 1418 K: *ép* o<l>lyan kicsínyes,
 1861, 1863: *ép* olyan kicsínyes,
 T 1924: *ép* olyan kicsínyes,
 KF 1989: *épp* olyan kicsínyes,
- 1419 A: *társt* - erőszak. [M meghagyta a szót.]
- 1421 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *silányúlt*
 [fsz]: *silányult*
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1422 K: Me<l>lyért a circus
 1861-től: Melyért a circus
 KF 1989: *cirkusz* [Arany a K-ban a sor mellé keresztet tett.]
- 1425 K: Óh ne hidd hogy
 1861-től: *Oh* ne hidd, hogy
 KF 1989: Óh, ne hidd, hogy
- 1428 K: felküzd <.....>,
 M jav.: hozzánk,
 [M vakarás után átírta a szót, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
- 1432 K: bár jőne <már> a <nap>
 M jav.: bár jőne az idő,
- 1435 K: ilyen
 1861, 1863, T 1924: *ilyen*
 KF 1989: *ilyen* [Arany a K-ban a sor mellé keresztet tett.]
- 1436 [Arany a K-ban a sor mellé keresztet tett.]
- 1437 K: v<ó>lna [Az ékezet áth.]
 K, 1861, 1863, T 1924: *isten*.
 KF 1989: *Isten*.
- 1439 K: közt.
 T 1924: *közt* [T szerint a mondatzáró írásjel M tollhibája. A kiadások nem támogatják ezt az értelmezést, hiszen ez az egysoros hiányos mondat egyfajta panaszos felkiáltásként is felfogható: Árván (*maradtunk*) a zajgó város népe közt.]
- 1442 K, 1861, 1863: *Mig*
 T 1924, KF 1989: *Míg*

- [A K pogány szavának első betűjét tintapaca fedi.]
 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: fordul.
 [fsz]: fordul.
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1443 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Indúljatok,
 [fsz]: Induljatok,
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1447 K: Me<|>ly
- 1448 K: Nem-<é> hiszesz
 A jav.: Hát nem hiszesz
- 1449 K, 1861: *fajtád* ha nem hisz.-
 1863-tól: fajod
 [Nem biztos a szó tudatos megváltoztatása - lehetséges, hogy sh-ról van szó. Mivel sem pro, sem kontra nem találtunk bizonyítékot, a megszokott *fajod*-at tekintettük végleges szövegnek.]
- 1451 K: *Pháros* gyanánt<,>
 KF 1989: Fárosz [Mai helyesírással.]
- 1452 K: öszvedül,
 1861-től: összedül,
- 1454 K: *bár me<|>lyik* más, *me<|>ly* sosem
 A jav., 1861, 1863, T 1924: bármelyik más, mely *sohsem*
 KF 1989: sosem
- 1457 K: A test *túl él<...>*
 M jav.: éli
 [Vakarás után átírva. Az eredeti olvashatlan.]
 1861, 1863: tuléli
 T 1924, KF 1989: *túléli*
 [Főszövegünk visszaállította az első kiadások szabályos jambusát.]
- 1458 K: Me<|>ly
- 1459 K: me<|>ly
- 1461 K: <...>íg
 M jav.: Míg
 [M az első betűt vakarás után átírta. Az eredeti szó *Amíg* lehetett.]
- 1462 K: <...> szent <.....>
 M jav.: Tán szent tanai
 [Vakarás után átírva. Az eredetét nem tudtuk elolvasni.]

- 1464 K: Ah *ép* a szent tan mind<é>g
M jav.: mindig
KF 1989: Ah, épp
- 1465 K: bukkantatok<, >:
- 1467 K: <.....>,
M jav.: élesítitek,
[Vakarás után átírva. Az eredetét nem tudtuk elolvasni.]
1861-től: élesítitek,
- 1469 1861, 1863, T 1924: bírván
K, KF 1989: bírván
[T szerint Arany az *Exact* szót a K-ban kékkel aláhúzta.]
- 1470 K: <S t>i mégis mind<é>g
A: Nem kell a kötszó s, mert participium előzi meg.
A jav.: Ti mégis mindig [Participium (lat) - melléknévi igenév.]
- 1473 K: Kis<s>ebb
- 1474 K: *véges végtelen*,
1861-től: véges-végtelen,
- 1475 K: me<|>ly
- 1476 K: *rea* talál,
1861-től: reátalál,
- 1477 K: A változás <*ha nagyobbra*> beáll.-
M jav.: nagyban midőn
- 1481 K, T 1924, KF 1989: kereszténység
1861, 1863: keresztyénség
- 1482 K, T 1924: hiába. -
1861, 1863, KF 1989, [fsz]: hiába.
- 1484 K: *Mond*,
1861-től: Mondd,
- 1487 K, 1861, T 1924, KF 1989: kétkedik,
1863: kéte|kedik,
- 1488 K, KF 1989: zárkózzunk
1861, 1863, T 1924: zárkozzunk
- 1489 K: *nékik fedelet* nyújt.
M jav.: nékiek fedélt
1861-től: nyújt.

- 1490 K: mond,
A jav.: mondd,
- 1491 K: o<l>ly *dölyfösen*,
1861-től: oly dölyfösen,
- 1493 K: S e <meztellábas>
A: Nem megy. Lehetne *pőre lábas*...
A jav., 1861: *puszta-lábas*
Sz: *Pusztalábas: meztelábas?*
1863-tól: meztelábas
[M visszajavítása, Sz megjegyzése nyomán.]
- 1494 K: Me<l>ly
- 1495 K: <Képmutatón alázattal>
M jav.: Hazudt alázat színével
[Ez a jav. vakarás után, átírva, az eredeti szöveg T olvasata.]
- 1496 K: Keresztény-cinicus,
1861, 1863: *Keresztyén-cinicus*,
T 1924-től: Keresztény-cinikus,
- 1497 K: i<l>lyest *hegyeim köz<ö>t<t>*.
M jav.: *ilyest ősi hegyeim közt*.
1861, 1863, T 1924: *ilyest*
KF 1989: *illyest*
- 1498 K: utóbb. <De angyalok meg ne sértsd>
M jav.: utóbb; a poklosság, tudod,
- 1499 K: Lassan <...> terjed.
[A két szó között olvashatatlan áthúzott betűk. Az egész sor M lapszéli toldása.]
- 1500 K: Ez <.....> abszolút
[Az eredeti, számunkra olvashatatlan szót M kivakarta, majd átírta.]
K: *erényű s ép*
1861-től: *erényü s ép*
KF 1989: *abszolút erényü s épp azért*
- 1501 K: <Olly ingerlékeny>
M jav.: Engesztelhetetlen
- 1502 K: i<l>ly
- 1505 K: ez á<l>ltal,

- 1506 K, 1861, 1863, T 1924: *istent káromolnak*,
1863: káromolnak. [Mondatzáró pont a vessző helyén, sh.]
KF 1989: Istent
- 1508 K: o</>ly
- 1509 K: *Mint* medve
1861-től: Mit medve
- 1512 K: hős v<ó>lt<o>k
A jav.: voltak [Az ó ékezeete áth.]
1861-től: hős voltak
- 1513 K: *üzni*
1861-től: üzni
- 1518 K: népe <csak>
M jav.: népe még
- 1519 K: o</>ly
- 1521 K, 1861, 1863, T 1924: *isten*
KF 1989: Isten
- 1522 K: Eretnekek felett
1861-től: fölött
- 1524 K, 1861, 1863, T 1924: *tűzzel vassal*
KF 1989: tűzzel-vassal
- 1532 K: *míg kicsiny*,
1861, 1863: *míg kicsiny*,
T 1924: *míg kicsiny*,
KF 1989: *míg kicsiny*,
- 1535 K: i</>ly haragra gyujthatá
1861, 1863: *gyujthatá*
T 1924, KF 1989: *gyújthatá*
- 1536 K: <..... ..>
M jav.: Egyházát a szeretetnek.
[Vakarás után átírva. Az eredeti szöveget nem tudtuk megfejteni.]
- 1539 K: *keresztül*,
1861, 1863, T 1924: *keresztül* [A vessző elmaradt.]
KF 1989: *keresztül*
- 1540 K, KF 1989: *Ahhoz, ki*
1861, 1863, T 1924: *Ahoz, ki*

- 1541 K: <Ez eretnekek>
M jav.: E gonosz hitűek [A felsor vakarás után átírva.]
- 1543 K: A homo?usi<ost>
M jav.: A homoiusiont
- 1544 K: Mi<dón> az
M jav.: Mig az
- 1545 K, 1861: cikkeűl.-
1863-tól: cikkeül.-
- 1550 K: ne kísérts,
1861-től: ne kísérts,
- 1551 K, 1861, 1863, T 1924: isten
KF 1989: Isten
- 1555 K: De Nic<é>aban
M jav.: Nicaeaban
1861-től: Nicaeában
- 1556 K, 1861, 1863, T 1924: ügy-e
KF 1989: ügye
- 1558 K: Vagy, <beszélj,>
A jav.: Vagy, felelj,
- 1560 K: Arius,
1861-től: Árius
- 1561 K: bírtok-e egy Anastásius<sal>?
A jav.: Anastásiust?
1861, 1863: bírtok-e
1863: Atanásiust?
T 1924, KF 1989: Athanásiust?
- 1564 K: halálra<,>.-
- 1565 K, KF 1989: Babilon,
1861, 1863, T 1924: Babylon,
- 1566 K, KF 1989: írt,
1861, 1863, T 1924: irt
- 1567 K: Me</>ly
- 1568 K, 1861, 1863, T 1924: az antikrisztus
KF 1989: az Antikrisztus
- 1573 K: máglyára <vélők>
A jav.: őket!

- 1576 K: tesztek <mint akartok>
A jav.: tesztek kény szerint,
- 1578 K: <Megszámítottak>
A jav.: Számlálva immár
- 1579 K, KF 1989: születendnek,
1861, 1863, T 1924: születendnek,
- 1580 K: me<l>ly fel lobog
1861-től: mely fellobog
- 1581 K: vét.-
1861-től: vet.-
- 1583 [E sortól kezdve az 1594. sorig a K szövege szerint vannak sorszámozva a zsoltárok.]
K, 1861, 1863, T 1924: istenem, erős istenem
KF 1989: Istenem, erős Istenem
- 1585 K, 1861: jajgatásimnak
1863-tól: jajgatásaimnak
- 1586 K, 1861, 1863, T 1924: Én istenem,
KF 1989: Én Istenem,
- 1588 K: (XXII solt.)
1861-től: (XXII. zsolt.)
- 1594 K: utát.- (XXXV solt.)
1861-től: (XXXV. zsolt.)
T 1924-től: útát.
- 1594 után utasítás K: Ez alatt a *patriarcha* s az egész menet *el* vonúl. ...*tractatusokkal* a keresztesek kö<zz>é vegyül.-
M jav.: közé
[Az utasítások szövegét helyesírásiilag korszerűsítették a kiadások, ezt nem mindig tartjuk szükségesnek felvenni a szövegváltozatok közé. Ez a jegyzet is csak ízelítő: mennyire eltér M eredeti kézírata a kiadásokban megszokott változattól.]
- 1595 K: o<l>ly szótlán, *mond*, mit borzadasz<,>
A jav.: oly szótlán, mondd, mit borzadasz?
- 1596 K: Trag<oe>diának nézed<,>
M jav.: Tragédiának nézed?
- 1597 K: Com<ö>diának és *mulatni*
M jav.: Komédiának
1861-től: mulattatni

- 1598 K: <Ó>h jaj, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh jaj,
KF 1989: Óh, jaj,
- 1599 K: i<l>ly
A jav.: ily
1861, 1863, T 1924: ily
KF 1989: illy
- 1603 K: szívben<,> ítéł
1861, 1863: szívben ítéł
T 1924-től: szívben ítéł
- 1605 [A sor 1863 toldaléka, a K-ban és 1861-ben még nem szerepel.]
- 1606 K, 1861, 1863, T 1924: tűnt
KF 1989: tűnt
K: mind e bűn!
A jav.: ez<en> bűn! [majd:] ez a bűn!
1861-től: e bűn!
- 1607 K: <.....> t<ú>ományban,
M jav.: büszke [A kivakart szót M átírta. 2. szóban az ékezet áth.]
- 1608 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: mesterűł
[fsz]: mesterül
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1609 K: A leg <üdebb leg ragyogóbb>
M jav.: A legfényesb, legűdítőbb
- 1611 K: zsendűł korában<,>:
1861-től: zsendűł
- 1612 K: <megszakítá> ?
M jav.: tönkre tette? -
- 1613 K: A bűnös <az> maga
M jav.: önmaga
- 1614 K: Me<l>ly <megszakaszt.> A vész, me<l>ly őszve hoz,
M jav.: széjel szór.
1861: Mely szélyel szór. A vész, mely összehoz,
1863-tól: Mely szerte szór, száz érdeket növel.
- 1615 [A sor a K-ban és az 1861-es kiadásban hiányzik.]
- 1624 K: <az> egyént so<h>sem
M jav.: mert egyént sosem

- 1861-től: Mert
 1861, 1863: *sohsem*
 [T szerint a jav. Aranyé. A betűk formája és a szavak átírása inkább M kezére vall.]
- 1625 K: Hoz<*ott*> érvényre a kor ellenében<,>:
 M jav.: Hoz<*asz*>
 A jav.: Hozandsz
- 1626 K: me<*ly*> visz, vagy elmerít,
 1861-től: mely ... elmerít,
- 1628 K: <*Ch*>rónika
 M jav.: krónika
- 1629 K: *Mid* az, [M tollhibája.]
 A jav.: Mind az,
- 1632 K: <..*ia*lt, *mert hogy*
 M jav.: kiált
 [A betű átírva. Talán *rikolt* lehetett az első változat.]
 1861-től: merthogy
- 1633 K: békó*k*ban
 1861-től: békóban
- 1634 K: *Mártír halálra*,
 1861-től: Mártírhálra,
- 1635 K: <*Tekintnek*> egy
 M jav.: Látnak csak egy [A késsel aláhúzta a jav.-t.]
- 1637 K: mit u<*nokáik*>
 M jav.: utódaik [T szerint A jav., a szó átírása M kezére vall.]
- 1638 K, 1861, 1863: Az *útca-léggel*
 T 1924: Az *utca-léggel*
 KF 1989: Az utcaléggel
- 1640 K: ott<*an azok a*> barátok,
 A jav.: ott azon piszkos barátok,
- 1642 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *Őrült*
 [fsz]: *Őrült*
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1644 K: a *veze*k*lés* <.....>
 M jav.: a veze*k*lésnek tanát
 [M az utolsó szót vakarás után átírta. Ez a szó T olvasatában a *tudományát* volt, a K facsimile kiadásából ezt nem lehet megállapítani.]

- 1645 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Kalauzúl minden
[fsz]: Kalauzul minden
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1646 K: megtanít
1861-től: megtanít
- 1648 K: pokolban<,>.
- 1649 K: *meg tanít*
1861-től: megtanít
- 1650 K, 1861, 1863, T 1924: *husz*
KF 1989: hús
- 1652 K, 1861, 1863, T 1924: *épen*
KF 1989: éppen
- 1653 K: <Három> ezer
M jav., 1861, 1863, T 1924: Nehány ezer
KF 1989: *Nehányezer*
[Főszövegünk visszaállította a kiadások különírt szóalakját.]
- 1656 K: rosszabb
1861, 1863, T 1924: rosszabb
KF 1989: rosszabb
[A ma szokatlan, ám M korában általános rövid *sz* meghagyása a *rossz* szóban visszaállítja a sorban a jambust, így a spondeusok után nemcsak az utolsó versláb lesz jambus.]
- 1657 K: <..>erd szét
1861-től: verd szét [A betűt a K-ban tintafolt fedti.]
- 1659 K: i</>ly
- 1660 K: Az úr dicse ha <mindjárt> fel kapott
A jav.: *haszinte* felkapott is,
1861, 1863, T 1924: Az Úr dicse *haszinte* felkapott is,
KF 1989: ha szinte
- 1661 K, 1861, 1863, T 1924: *egy úttal*
KF 1989: egyúttal
- 1662 K: Csak <egyedül> te maradál <kicsínyt le>
A jav.: Csak te maradtál egy kissé alatt.-
- 1662 után utasítás K: *ízibe* <.....> [majd a szereplőnév Éva után:] (ö<szv>e rogyva)
M jav.: elosonnak *össze rogyva*
[M vakarás után átírta a szót - az eredetét nem tudtuk megállapítani.]
1861-től: *ízibe elosonnak. összerogyva*

- 1663 K: <ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: oh
KF 1989: óh,
- 1666 K: <mentiünk>
M jav.: v<ó>ltunk [Az ékezet áth.]
- 1667 K: sűrűségi
1861-től: sűrüségi
- 1668 K: ül<tünk>
M jav.: ülve
- 1669 K: A csa<l>ogányt hallgat<va>és kísér<ve>;
M jav.: A csattogányt hallgattuk és kísértük;
- 1671 K: a bokor megűl.
1861, 1863, T 1924: a bokor megől.
- 1672 K: Iedve kezdünk
A jav.: Ijedve
- 1673 K, 1861, 1863, T 1924: döbbörgve
KF 1989 sh: dűbörgve
- 1676 K: gyanánt?
- 1677 K: <...>
M jav.: Hogy [Átírás, az eredeti szót nem tudtuk megfejteni.]
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: átszelleműlve,
[fsz]: átszellemülve,
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1678 K: I<l>lyen nemes, i<l>ly<en>
1861, 1863, T 1924: Ilyen nemes és /ly
KF 1989: és illy
- 1679 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh,
KF 1989: Óh,
- 1681 K: Őrűlcségéért
1861-től: Őrűltségéért
- 1682 K: Mind azt, <mit ez>
M jav.: Mind azt, amit
KF 1989: Mind azt, amit
- 1683 K: egykor <hogy> már ismer<é>lek,
A jav.: egykor már ismertelek,

- 1684 K, 1861, 1863, T 1924: *isten*
KF 1989: Isten
- 1685 K: so<h>se
M jav.: sose
[T szerint A az 1685-87. sorok mellé a lapszálon e megjegyzést írta vörös ceruzával: *frivol.*]
- 1686 K: <A szerelem> ami<l>ly<en>
M jav.: Szerelmed
A jav.: amily
- 1688 K: <ó>h hála <az egeknek>! [Az ékezet áth.]
A jav.: hála néked, ég!
1861, 1863, T 1924: *oh*
KF 1989: óh,
- 1689 K: <óh> hogy köszön<öm> meg?
A jav.: hogy köszönjem azt meg?
- 1690 K: a szó ajka<idról>?
A jav.: a szó ajkadon?
- 1691 K: i<l>lyet
1861, 1863: *ilyet*
T 1924: *ílyet*
KF 1989: *illyet*
- 1694 K: téged is? ...*minő*
1861-től: téged is? Minő
- 1697 K: S <ha is>, mit nyertem. Vagy
A jav.: S mit nyertem volna. Vagy
- 1698 K: mint <hogy> ha <beér-nek>.
A jav.: mintha elér a vész.
- 1699 K: <s> így <el>kárhozott.
A: elkárhozom.
A jav.: így is kárhozott.
- 1700 K: nem v<ó>lt<ak rútak> üldöző<ink>. [Az ékezet áth.]
A jav.: nem volt rútt a négy üldöző.
- 1701 K: Óh
1861, 1863, T 1924: *Oh*
KF 1989: Óh,

- 1703 K: Óh
1861, 1863, T 1924: Oh
KF 1989: Óh,
- 1704 K: a reményt <le>
A jav.: a reményt el,
- 1708 K: hosszú
1861-től: hosszú
- 1709 K: Me<|>lyek
- 1710 K: E <fekete> szalag?
A jav.: Ez éjsötét szalag?
- 1711 K: <Ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh
KF 1989: Óh,
- 1715 K: v<ó>lna <ott a> szerelem<?> [Az ékezet áth.]
A jav.: volna szerelem, leány!
- 1718 K: Pe<n>ig
A jav.: Pedig
- 1719 K: <Szintén le zár ez a> <ház> téged is?
A jav.: És el fog zárni e
M jav.: fal [M a ház szót átírta.]
1861-től: És el fog zárni e fal
- 1720 K: <Le> ám,
A jav.: El ám,
- 1721 K: - <irandék egy szép alagyt>
A jav.: - beh szép elégiát faragnék [Alagya: elégia.]
- 1722 K: <Álnok! el szememből!> -
A jav.: Csalfa, menj előlem!
- 1723 K: <nem-e> nagy
A jav.: hát nem nagy
- 1725 K: <Én> megyek.-
A jav.: Már
- 1727 K: Jöj vissza, jöj,
1861, 1863, KF 1989: Jöjj vissza, jöjj,
T 1924: Jöjj vissza, jöjj,

- 1728 K: a kulcs<ot> ablakomba' <helyzem>.-
A jav.: a kulcs majd ablakomba' lesz.-
[A a *majd* szót csak jelezte a mondatban, a jav.-t a lapszélre írta.]
- 1729 K: tudjam hát <meg> legalább neved,
A jav.: tudjam hát legalább meg neved,
- 1730 K: Imámba<n>,
M jav.: Imámba,
- 1733 K: *És tiéd* lovag?
A jav.: S a tiéd
- 1734 [Az *illet* szó utolsó két betűjén a K-ban tintafolt van, a jav. szokatlan helyen, a sor alatt valószínűleg A kezétől.]
- 1735 K, 1861, 1863, T 1924: *isten*
KF 1989: Isten
- 1736 K: <ó>h ne hagyj el i<l>ly [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *oh* ne
KF 1989: óh, ne
- 1737 K: külö<m>ben <e> nevet,
M jav.: különben a nevet,
- 1738 K: Me<l>lyet
- 1739 K: v<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 1740 K: i<l>ly
- 1744-
- 1745 A: „Midőn egy *éjt* meglepte ... *táborát*” ... Nehéz. [M meghagyta.]
1861, 1863: *tüzzel-vassal*,
K, T 1924, KF 1989: *tüzzel-vassal*,
- 1747 K: *S* szent fogadást *tön* <a> szűz <m>áriának,
M jav.: Máriának
A jav.: *És* szent fogadást
1861, 1863: *tön szűz Máriának*
T 1924: *tön szűz*
KF 1989: *tön Szűz Máriának*,
- 1751 K: <Ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *Oh*
KF 1989: *Óh*,
- 1753 K: megbántva *illy*
1861-től: *ily*

- 1756 K: az é<gn>ek <....>szját.-
M jav.: malasztját. [M átírta az ismeretlen alapszót.]
- 1758 K: tudom: Szerettél,
1861-től: tudom: szeretted,
- 1760 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: megúntad;
[fsz]: meguntad;
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1762 K: <Nevezetes> - <a>z
A: (merkwürdig) „Ez különös.”
A jav.: Ez különös! - Az
- 1763 K: o<l>ly szerénynek mégse<m>
1861, 1863, T 1924: oly szerénynek még se’
KF 1989: mégse
- 1764 K: hid <a jelenben>.
M jav.: hidd jelenleg. [M vakarás után átírta az utolsó szót.]
- 1765 K: <.....> <már> győzelmem.
M jav.: gátolni [Vakarás után az ismeretlen alapszó átírva.]
A: ...gátolni már győzelmem.. - -/- -: győz mindig hosszú.
A jav.: gátolni győzedelmem.
- 1767 K: Izóra! minden szód ful<l>ánk
A jav.: fulánk
T 1924: Izóra! Minden
- 1768 K: <ó>h hölgy, édesítsd [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: oh hölgy, édesítsd
KF 1989: óh hölgy, édesítsd
- 1769 K: kívánsz,
1861, 1863: kívánsz,
- 1770 K: hogy én szere<s>lek.
A: Nincs mód, flexioformát csinálni! „Nincs tiltva tán, hogy én szeresselek?”
A jav.: De az nincs tiltva tán, hogy én szeresselek.
[A sor így hatos jambus lett. Flexio (lat): ragozás.]
- 1771 K: b<ó>ldog [Az ékezet áth.]
- 1772 K: Tan<cr>éd
M jav.: Tankréd [A betűket átírta M.]
- 1776 K: <Az a>blak<ban van>, nem
M jav.: Ablakba’ lesz majd, nem

- 1778 K: Ládd i<l>lyen
M jav.: *ilyen*
1861, 1863, T 1924: Ládd, *ilyen*
KF 1989: Ládd, *ilyen*
- 1779 K: eszközéül
1861-től: eszközéül
- 1780 K: durv<ú>lt [Az ékezet áth.]
- 1781 K: a költészet<nek zománcát>
A jav.: a költészet *hímporát*
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *hímporát*
[fsz]: *hímporát*
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1782 K: Arcár<ó>l,
A jav.: Arcáru**l**,
- 1783 K: <A szerelem> leg<.....>
M jav.: Szerelme legkecsesb
[M vakarás után átírta a szavakat. Az utolsó szó alapját nem sikerült megállapítanunk.]
- 1784 K: <ó>ltár**r**a [Az ékezet áth.]
- 1787 K: nőül,
1861-től: nőül,
- 1788 K: Nőhivatása
1861, 1863: Nőhivatása
- 1793 K: *mi* örült <.....>
M jav., K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: minő örült nemünk!
[M átírta az eredeti szót, amely T olvasata szerint talán *fajzatunk* lehetett.]
[fsz]: örült
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1794 K, 1861, 1863: szakít
T 1924, KF 1989: szakít
- 1795 K: *Vad állatúl*
1861-től: Vadállat**úl**
[fsz]: Vadállat**ul**
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1800 K: magátol
1861-től: magától
- 1802 K: viszony<, >

- 1803 K: o</>lykor,
- 1804 K: *sem*
1861, 1863, T 1924: *se'*
KF 1989: *se*
- 1805 K: Heléne,
1861, 1863, T 1924: *Helene*,
KF 1989: *Heléne*,
- 1806 K: v<ó>lna [Az ékezetet áth.]
- 1808 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: körül,
[fsz]: körül,
[Helyesírási korszerúsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1811 K: Izóra! óh ne bánd hogy
1861, 1863, T 1924: *Izóra! oh ne bánd, hogy*
KF 1989: *Izóra! óh, ne bánd, hogy*
- 1813 K: ö<szv>e forr,
M jav.: *össze forr*,
1861-től: összeforr [A vessző elmaradt a sor végén.]
- 1816 K: <.....>, mint <egy> <...> . szerelem<r>ól <.....>
M jav.: *Me</>ly, mint nagy szív. szerelemtől dobog*,
[M vakarás után átírta a sort, több szó eredetijét nem tudtuk megállapítani.]
1861-től: *szív, szerelemtől*
- 1817 K: *Hol csak nekünk szeretni nem szabad<, >*
A jav.: *Szeretni hol csak nekünk nem szabad?*
- 1820 K: *Me</>ly*
- 1821 K: árjadosz, [A a K-ban aláhúzta a j-t.]
1861, 1863: *áradoz*,
- 1823 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: mögűl,
[fsz]: mögül,
[Helyesírási korszerúsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1825 K, 1861, 1863, T 1924: *e rosz fal*
KF 1989: *e rossz fal*
- 1826 K: s<án>cot
M jav.: *sarcot*
[T szerint A jav. A betűk formája, az eredeti átírása M kezére vall!]
- 1837 K, 1861, 1863, T 1924: *isten*
KF 1989: *Isten*

- 1839 K, 1861: rettenek,
1863-tól: rettenek.
- 1840 K: mindenne<k>
A: nem *neki, vele*.
A jav.: mindennel
- 1843 K, 1861, 1863, T 1924: örűljenek
KF 1989: örüljenek
- 1845 K: az *Ur*,
1861-től: az *Úr*,
- 1846 K: segíts!
1861-től: segíts!
- 1850 K: *Galabfival*
M jav.: Galambfival
- 1851 K: Mi<l>lyen
1861, 1863, T 1924: *Milyen*
KF 1989: Millyen
- 1856 K: Véletlenül <...>i
M jav.: mi
[A második szó átírva, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
1861-től: Véletlenül *ül* mi
[fsz]: Véletlenül
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1859 K: Me<l>ly a mezetlen *nimphát*
1861, 1863, T 1924: Mely a mezetlen *nymphát*
KF 1989: nimfát
- 1860 K: <*Szemetlenségben jóval*>
A: „Szemetlenség” egész más, mint *szemtelenység*. „Arcátlanság” lehetne.
A jav.: Orcátlanságban messze
- 1862 K: Me<l>ly
- 1866 K: <*szeretőd*> becsapta
M jav.: kedvese [T szerint a jav. Aranyé.]
- 1867 K: az éjben<,>?
- 1869 K, 1861, 1863, T 1924: Helene
KF 1989: Heléne
K: teszkek<,>?
- 1872 [A ezt a sort a K-ban aláhúzta, s széljegyzetet fűzött hozzá: „*légvár*”.]

- 1874 K: <.....> <.....>
 M jav.: Eseng epedve
 [M átírta a szavakat, az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
- 1876 K: tőle <jókor>szabadúlni
 M jav.: tőle szabadúlni jókor.
 1861, 1863, T 1924, KF 1989: szabadúlni
 [fsz]: szabadulni
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1877 K: Lucifer<,>!
- 1878 K: eszmék <miatt>
 A jav.: eszmék után
- 1881 K: v<ó>lt [Az ékezet áth.]
 1885
- 1886 K: <.....> meg <.....>,
 M jav.: Eléggé meg mutattam,
 [Az átírt szavak eredetijét nem tudtuk megállapítani.]
 1861-től: megmutattam,
- 1888 K: Szégyen n<él>kül
 A jav.: ne'kül

NYOLCADIK SZÍN

K: 8^{ik} szín.

- 1900 K: gyűl
 1861-től: gyül
- 1901 K: S <... ..> már <vad> öröm
 M jav.: S nem örjög az sem már öröm
 [M átírta az eredeti szavakat. Az első változatot nem tudtuk megállapítani.]
- 1902 K: mor<mo>g
 M jav.: morog
- 1903 K: időmben <illyes> ünnep<ély> v<ó>lt az *ilyes*, [Az ékezet áth.]
 1861, 1863, T 1924: időmben ünnep volt az *ilyes*,
 KF 1989: illyes,

- [A sor utolsó *illyes* szava a K-ban csak áth., a mértékül vett 3 kiadásban pedig nem így szerepel. A kiadások *ilyes* szóalakja helyett ugyan ma elfogadhatóbbnak tűnik a hosszú mássalhangzós változat, ugyanúgy illeszkedik a verseléshez is - de létrehozhat-e a szöveggondozó a hagyományoktól eltérő új változatot?]
- 1904 K: v<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 1905 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: fajúlnak
[fsz]: fajulnak
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1906 K: I</>ly
- 1907 K: <De>
M jav.: Bizon bizon
[M átírta az eredeti szöveget, amelyből csak az első szót lehet pontosan megállapítani. T szerint a szöveg *De félek hogy*]
1861: Bizon bizon *már szép időt* melenget.
Sz: nem értem: mire vonatkozik.
1863-tól: Bizon bizon már jó régen melenget.
KF 1989: Bizon-bizon
- 1911 K: közö<m>bös
1861, 1863, T 1924: közönbös [A jav.]
KF 1989: közömbös
- 1914 K: i</>ly
- 1915 K: Állítsd fel, Kepler, horoskopomat,
1861, 1863: Állítsd ... horoskópomat,
T 1924: Állítsd... horoskópomat,
KF 1989: horoszkópomat,
- 1916 K: álm<o>m v<ó>lt [Az ékezet áth.]
A jav.: ál mam volt
- 1917 K: *conjun<g>turákban*
A jav., 1861, 1863, T 1924: *konjunkturákban*
KF 1989: konjunktúrákban
- 1919 K: <a> kigyó<nak> fejénél.
A jav.: ott a kigyó fejénél.
- 1920 K: Meglesz, <uram,> <amint> parancsolod
A jav., 1861: Meglesz, *miként* parancsolod, *uram*.
Sz: Jobban rendezve volna így: Meglesz uram, mikép parancsolod.
1863-tól: *Meglesz uram, a mint* parancsolod.
KF 1989: Meglesz, uram, amint

- 1921 K: <C>lymactericus
A jav.: clymactericus
1861, 1863, T 1924: climactericus
KF 1989: klimaktérikus
- 1923 K: Me<l>ly a minap <nem> siker<ült> <....>
M jav.: Mely a minap sikertelen maradt.
[A sor utolsó szavának eredetijét az átírás alatt nem tudtuk elolvasni.]
- 1924 K: Átnéztem újra Hermes Trismagistust,
1861, 1863: újra Hermes Tresmagistust,
T 1924: Trismagistust
KF 1989: Hermész
[Főszövegünk a név mindkét elemét tekintve a latinos írásmód mellett döntött, hiszen nem logikus, hogy az egyik szóban a görög, a másikban a latin nevek átírásának helyesírási szabályait kövessük, mint azt KF 1989 tette.]
- 1925 K: Synesius,
1861-től: Synesiust,
- 1927 K: Míg
1861, 1863: Mig
- 1928 K: <az öreg> királyt,
A jav.: a vénhedt királyt,
- 1930 K, 1861, 1863, T 1924: mercur
KF 1989: merkur
- 1931 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: egyesült
[fsz]: egyesült
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1934 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: létesült
[fsz]: létesült
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1936 K: Me<l>ly
- 1939 K, 1861, 1863, T 1924: Rosz
KF 1989: Rossz
- 1940 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: híveül
[fsz]: híveül
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1943 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: börtönben ül,
[fsz]: börtönben ül,
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]

- 1944 K, 1861, 1863, T 1924: jösz
KF 1989: jössz
- 1945 K: O</>lyan
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: ernyedetlenül
[fsz]: ernyedetlenül
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1949 K: az <amint> van,
M jav.: az miként van,
- 1950 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: kontárúl
[fsz]: kontáruul
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
K: javít<ni azt>.-
A jav.: javítani.-
- 1953 K, 1861, 1863, T 1924: kétség-fölül
KF 1989: kétség fölül
[fsz]: kétség fölül
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 1954 K: bizon'
1861-től: bizony
- 1960 K: nem tud<, > szokni új körébe,
M jav.: nem tud új körébe szokni,
- 1961 K: mind<é>g
M jav.: mindig
- 1963 K: <Ha> hódol is a nőnek istenül,
M jav.: Bár hódol...
Sz: *istenül hódol* szokatlan, helytelen s nem is világos kifejezés azon értelemben, hogy a *nőnek mint istennek* hódol.
1863-tól: Bár istenség gyanánt imádja a nőt.
[M jav. Sz megjegyzése nyomán.]
- 1964 K: v<ó>lna [Az ékezet áth.]
- 1965 K: érintené
1861-től: érintené
- 1966 K: <S hol> hódolás<t lát,> mellék célt gyanít.
A: a lovag? vagy Kepler?
A jav., 1861, 1863, T 1924: Ő hódolásban *mellék célt* gyanít.
KF 1989: mellékcélt

- 1967 K: Ah me<nny>,
M jav.: Ah menj,
- 1969 K: mi<l>ly
- 1973 K: me<l>ly
- 1974 K: ezt a <ragyogó>
M jav.: ezt a csillogó
- 1975 K: tölünk, s újat
1861-től: tölünk s újat
- 1977 K: Ki vágy<nék> ilyen körben változás<t>.
A jav.: vágya ilyen körben változásra.
1861, 1863, T 1924: *ilyen*
- 1979 K: <Bal jóslatú illy arcú férfiú.>
A jav.: Egy férfi, arcán e sötét jelek.
- 1981 K: öt i<l>ly<en>
A jav.: öt az ily
- 1982 K: kit szent<elt pántok csatolnak>
A: *pántok* - sokszor van e nem szép szó.
A jav.: kit hozzá szent kötelék
- 1983 K: <Hozzája.> . - Ő beteg, -
A jav.: Csatol. - Hisz ő beteg, -
- 1984 K: Betege tán e <ragyogó>
A jav.: Betegje
M. jav.: sugárzó
- 1987 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *Oh*,
KF 1989: Óh,
- 1988 K, 1861, 1863, T 1924: keztyút
KF 1989: kesztyút
- 1989 K: *ép' jó hogy*
1861, 1863, T 1924: *ép' jó, hogy*
KF 1989: épp
- 1995 K: me<nny>ünk
M jav.: menjünk [M átírta a betűket.]
- 1996 K: <Imé l>épcsője - jó éjt asszonyom.
A jav., 1861, 1863: Lépcsője itt van - jó éjt asszonyom.
T 1924, KF 1989: jó éjt, asszonyom.

- 1997 K: <Balra> a lugasban.
M jav., 1861, 1863, T 1924: Jobbra a lugasban.
[M átírta a szót, az eredeti T olvasata.]
KF 1989: Jobbra, a
- 1998 K: Jőj kedves
1861, 1863, T 1924: Jó éjt urak. - Jőj kedves Jánosom.
KF 1989: Jó éjt, urak. - Jőj, kedves Jánosom.
- 1998 sor után utasítás K: zseleszékbe
1861, 1863, T 1924: zsölyeszékbe
KF 1989: zsöllyeszékbe
- 2000 K: mind<ent el vivél már.>
A jav.: mind elhordtad immár.
- 2001 K: Az udvarhölgyek <járnak> pávaként
A jav.: Az udvarhölgyek pávaként ragyognak,
- 2005 K: haj<ó>lva, [Az ékezet áth.]
- 2010 K: <El árulom a tudományt> miattad,
M jav.: tudásomat A: verrathen. [Elárul németül.]
A jav.: Elárulom
[A áthúzta, majd lényegében ugyanazt írta a szó fölé javításul.]
- 2012 K, 1861, 1863, T 1924: horoskópot
KF 1989: horoszkópot
- 2015 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Pirúlnom
[fsz]: Pirulnom
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
K: rosszabbá levék
1861-től: levék,
- 2016 K: a Sÿbillák, kik hívének
1861, 1863, T 1924: sibyllák, kik hivének
KF 1989: szibillák
- 2018 K: kedvedet<,>.
- 2019 K, T 1924: bündíjűl
1861, 1863, KF 1989: bündijűl
[fsz]: bündijul
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2022 K: a <sv>érák
A jav.: a szférák

- 2030 K: Miattad<,>? én
- 2032 K: á</>ltalam
- 2034 K: hát <a> tud<omány>?
A jav.: hát szellem, tudás?
- 2035 K: <.....>
M jav.: sugár,
[M vakarás után átírta a szót, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
- 2036 K: <M>e</>ly az eg<ek>ből
M jav.: Amely az égből
1861-től: Amelly
- 2037 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: kívül?
[fsz]: kívül?
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2041 K: <Ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh
KF 1989: Óh,
- 2042 K: Ha *lel*ked v<ó>lna o</>ly [Az ékezet áth.]
A jav.: Ha volna lelked oly
- 2045 K: b<ó>ldogságot<, csak> köröm<ben>, [Az ékezet áth.]
A jav.: boldogságot körömön,
- 2046 1863, KF 1989: *Ne* hordanál [Ne: sh!]
K, 1861, T 1924, fsz: Nem hordanál [Miképp a tiráda egy másik tagmondata is igazolja - a 2048. sorban : Nem tartanál -: a 'nem' a helyes.]
- 2049 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh,
KF 1989: Óh,
- 2051 K: Ful</>ánkos a méz, me</>ly
A jav.: Fulánkos a méz, mely
- 2052 K: mi</>ly nemessé le<hetne szűd>,
M jav.: mily nemessé lenne szűd,
[M kivakarta, majd átírta a szavakat. Az utolsó szót A megismételte a lapszálon.]
- 2054 K: Me</>ly báb-istenként tartja még <....>
M jav.: Mely a nőt báb-istenként tartja még,
- 2056 K: <kisszerű> idő <van>,
A jav.: törpe az idő,
[A széljegyzete a K-on: hang.]

- 2060 K, 1861, T 1924, KF 1989: nyugodtabb
1863: nyugodtabb
- 2061 K: nélkülem b<ó>ldogabb [Az ékezet áth.]
1863: nélkülem
- 2062 K: rend<,>:
- 2064 K, 1861, T 1924, KF 1989: a sír
1863: a sír
- 2065 K: o<l>ly
- 2066 K: néha<,>-néha
- 2068 K: o<l>ly
- 2069 K: o<l>ly
- 2070 K: dacolni ellenök<ben>?
A jav.: dacolni ellenök?
- 2071 K, 1861, 1863, T 1924: *ügy-e bár,*
KF 1989: ügyebár,
- 2072 K: ne feled<je>d
M jav.: ne feledd
- 2073 K, 1861, 1863, T 1924: *rossz*
KF 1989: rossz
- 2076 K: Míg bűne a koré, me<l>ly <őt> szül<é>
A jav.: mely szülte őt.
1861, 1863, T 1924: Míg
KF 1989: Míg
- 2077 sorban utasítás K: jó <egy> lámpával s <azt> az asztalra
- 2079 K, KF 1989: készíts íziben.
1861, 1863, T 1924: készíts íziben.
- 2081 K: pénzéért
1861-től: pénzeért
- 2082 K: o<l>lyant, me<l>ly
- 2083 K: *Olyat*
1861-től: Olyat
- 2084 K: *meg botránkoznának*
1861-től: megbotránkoznának
- 2085 K: <gyermekük>
M jav., 1861, 1863, T 1924: *új szülött*
KF 1989: újszülött

- 2086 K: me<l>ly
[A 2086-2087. sor M későbbi betolása a kéziratba. A 2086. sor apró betűkkel az utasítás és az előző sor közé, a 2087. a lapszélre van besúruva.]
- 2087 K: későbben
1861-től: későbben
- 2088 K: <ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: oh
KF 1989: óh,
- 2093 sor után szereplőnév a K-ban, 1861, 1863, T 1924: *Udv.*
KF 1989: [HARMADIK] UDVARONC
[A kiadás és főszövegünk is pontosítja a megnevezést, hasonlóan jártunk el a 2116., 2122. és a 2123. sor után is.]
- 2096 K: me<l>ly
- 2099 [Arany a 2099-2100. sor mellé írta a K-ban: rímel.]
- 2100 K, 1861, 1863, T 1924: egykedvű mosolylyal
1863: egykedvű mosolylyal
KF 1989: egykedvű mosollyal
- 2101 K: hossz<ú> [Az ékezet áth.]
- 2105 K: Me<l>ly tenni vágyik, me<l>ly
- 2109 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: lelkesűlni
[fsz]: lelkesülni
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2110 sor után utasítás K: <ivogat.>
A jav.: iddogál.
- 2111 K: <Ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh
KF 1989: Óh,
- 2114 K: körülem<,>.
- 2115 K: míg
1861-től: míg
- 2116 K: *Te fel magaszt<osítod büszke holtodig.>*
M jav.: *Te fel magasztalsz míg amaz le sujt.. -*
1861-től: *Te felmagasztalsz, míg amaz lesújt.-*
- 2117 K: <ó>h ha az enyém lehetnél<,>! [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: oh
KF 1989: óh,

- 2118 K: Ha *isten el szól<l>ítná*
KF 1989: Isten
- 2119 K: *felbírja*
A jav.: fel bírja
- 2120 K: *mindég*
1861-től: mindig
- 2126 K: *mond, ha v<ó>lnék* [Az ékezet áth.]
A jav.: mondd, ha volnék
- 2127 K: *v<ó>lnál* [Az ékezet áth.]
- 2129 K: *<Ó>h, jó-e kor, me<l>ly e rideg közö<mböt>*
A jav.: közönyt [Az Ó ékezete áth.]
1861, 1863, T 1924: *Oh,*
KF 1989: *Óh,*
- 2130 K: *me<l>ly*
A jav.: s mely
- 2131 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *elavúlt*
[fsz]: *elavult*
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2132 K, T 1924: *Biróul*
1861, 1863, KF 1989: *Bíróul*
[A jambus miatt a K és T 1924 kiadásának változatát fogadtuk el főszövegünkben.]
- 2135 K: *Me<l>ly*
- 2137 K: *ki kimondta.*
A jav. [előbb]: *ki <azt>* [majd]: *ki őt kimondta.*
- 2137 sor után utasítás K: *maseill<ese>*
A jav., 1861, 1863, T 1924: *marseillaise*
KF 1989: *Marseillaise*
- 2138 K: *Óh hallom,*
1861, 1863, T 1924: *Oh hallom,*
KF 1989: *Óh, hallom,*
- 2140 K: *Me<l>ly a földet <meg fogja ifjítani:>*
A jav.: Mely a vén földet ifjává teszi:
1861, 1863, KF 1989 sh: *teszi.*
[Fsz-ünkben is a kettősponttal zárt szövegváltozatot fogadtuk el.]

KILENCEDIK SZÍN

K: 9^{ik} szín.

- 2141 sor előtt, a színhely szerzői utasítása, K: [Ez a szerző utasítás tipikus példája annak, hogy a kiadások milyen kevés gondot fordítottak ennek a szövegtípusnak pontos megjelenítésére. A K a következő eltéréseket mutatja:]
A néző hely hirtelen *Pári<zs g>rève piacává* [A a két betűn tintafolt, a 2. szó kötőjel nélkül volt.]
 egy guillotine-emelvénynyé [Jav. ebből: egy guillotine emelvényévé. Valószínűleg A jav. A kiadások a két megoldást vegyítették: kötőjeles lett a szó, de megmaradt az emelvényévé alak. Fsz-ünk az *emelvénynyé* szóalakot tartotta helyesnek.]
 az íróasztal *nyak tilóvá*, me<l>ly ... Dant<ó>n [Az ékezet áth.]
 zajgó néptömegnek ... [1861-től sh: *zajló*] állványnál [Jav. ebből: *álványnál*.]
- 2146 K: ébrede<nd>nek.
 A jav.: ébredeznek.
- 2147 K: menydörögjük
 1861-től: mennydörögjük
- 2148 K: *reszkessetek!* - s *meg semmisülnek.* -
 1861-től: „resz-kessetek!” - s megsemmisülnek. -
 [fsz]: megsemmisülnek. -
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2149 K: Felkel<l>tek
- 2150 K: S el<eibe>
 A jav.: S eléjök
- 2151 K: Felkel<l>tek
- 2154 K: hangz<a> el,
 A jav.: hangzik el,
- 2155 K: <a> hon.
 A jav.: honunk.
- 2157 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: tódúl
 [fsz]: tódul
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2165 [Ez a sor a kiadásokból kimaradt, a K-ban sem kihúzva, sem egyéb módon jelölve nincs. Ezért T 1924 2164. b. sorként felvette a főszövegbe, majd KF 1989 a folyamatos sorszámozásba. Mi is ezt tettük, csak a megváltozott sorszámozással.]
- 2168 K: kívántok
 1861-től: kivántok

- 2171 K: <De ezt> szuronnal
A jav.: Hanem
- 2173 K: Most <vérze el> egy<ik> tábornokunk<,>
A jav.: Most hulla vére egy tábornokunknak,
- 2175 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh,
KF 1989: Óh,
- 2177 K: o<l>ly
- 2180 K: a világot<,>
1861-től: a világot,
- 2181 sorban utasítás: kö<zz>ül [A jav.]
- 2182 K: le t<ő>rlöm [Az ékezet áth.]
1861-től: letörlöm
- 2188 K: Me<l>ly
- 2190 K: semmibe<n>.
A jav.: semmibe?
- 2193 K: P<ó>lgár, még egyszer felszó<l>lítalak.- [Az ékezet áth. A jav.]
- 2194 K: <.....>, a cél
M jav.: Türelem még, a cél
[M vakarás után átírta a szavakat, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
- 2195 K: Nem bízol
1861, 1863: Nem bizol
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: tanúlj
[fsz]: tanulj
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2199 K: Viszontlátásig
1861, 1863: Viszonlátásig,
- 2200 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh,
KF 1989: Óh,
- 2202 K: me<l>ly <nyiltan szembe száll>,
M jav. [előbb]: mely<től> <el>esni is disz,
M jav., 1861, 1863 [majd]: mely által esni is disz,
T 1924, KF 1989: dísz,
- 2203 K: <Csak> me<l>ly
M jav.: De mely

- K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *orvúl*
 [fsz]: *orvul*
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2205 K, 1861, 1863, T 1924: *újjal*,
 KF 1989: *ujjal*,
- 2207 K: <A>ki <...> *gyanús*,
 M jav.: *Hisz aki gyanús*
 [A 2. átírt szó eredetijét nem tudtuk megállapítani.]
- 2214 K: A *bűzhödt* lég, me</>ly *eszmét*, *izmot* öl,
 1861, 1863: A *bűszhödt* lég, mely *elmét*
 T 1924: *bűszhödt* ...*elmét*,
 KF 1989: *bűzhödt* ...*elmét*,
 [Az *eszmét* szó felcseréléséről semmit nem tudunk - elképzelhető, hogy 1861 óta makacsul élő sajtóhiba csupán, és sem Aranyinak, sem Madáchnak nem állt szándékában két szó cseréje?]
- 2215 K: hagyjuk ő<t>
 A jav.: hagyjuk őket.
- 2217 K, 1861, 1863, T 1924: *Convent*
 KF 1989: *Konvent*
- 2218 K, 1861, 1863, T 1924: *Conventre*
 KF 1989: *Konventre*
- 2219 1861, sh: *Atválogatva* 1861, errata-lap: *Átválogatva* [Az I. kiadás hat sajtóhibáját javították a kiadás errata-lapján. A javítás a következő módon történt:
 lap sor hiba ja[v]ítás
 118 5 felül *Atválogatva* *Átválogatva*]
 K, 1861, 1863, T 1924: *Conventre*
 KF 1989: *Konventre*
- 2220 K: *Gyakorl<ás>úl*
 M jav.: *Gyakorlatúl*
- 2221 K: ö<szv>e
 A jav.: *össze*
- 2222 K: *Dantón*.
 1861-től: *Danton*.
- 2222 sorban utasítás K: <*senculote*>
 M jav.: *sans-culotte*
 [M először mindenütt *senculote*-ot, vagy *senqulotte*-ot írt, a szereplőnévénél is, majd kijavította *sans-culotte*-ra.]

- 2223 K: ifj<ú> aristocratát<.>
1861-től: ifju aristocratát,
KF 1989: ifju arisztokratát.
- 2224 K: *fehér-ruha*
1861, 1863, T 1924: *fehér-ruha*,
KF 1989: fehér ruha
- 2225 K: <Leleplezi valóban>
M jav.: <Leleplezi eléggé>
A jav. [előbb]: <Tisztán> mutatja
A jav. [később]: Világosan mutatja
- 2226 K: Mi<l>lyen
K, 1861, 1863, T 1924: Jöjjetek *fel ifjak*.
KF 1989: fel, ifjak.
- 2229 K: mi<l>ly
- 2230 K: önvészelyemmel, megmentelek.
1861-től: önvészelyemmel megmentelek.
- 2231 K: *Nem Dantón*,
1861-től: Nem, Danton,
- 2234 K: Dantonnal <ezt merészled>?-
A jav.: Dantonnal így beszélsz?-
- 2235 K: *Marquis* vagyok.- / Megállj - <nem-e> tudod,
A jav.: vagy nem tudod,
KF 1989: Márki
[A szereplőnevek esetében is a nemesi rang mai helyesírására egyszerűsítve.]
- 2236 K: Hogy <a> „pólgáron” kívül nincs <egyébb> cím<?>
A jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Hogy „polgáron” kívül nincs cím egyéb?
[fsz]: kívül
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2239 [Ez a sor a kiadásokból kimaradt, a K-ban sem kihúзва, sem egyéb módon jelölve nincs. Ezért T 1924 2237. b. sorként felvette a főszövegbe, majd KF 1989 a folyamatos sorszámozásba. Mi is ezt tettük, csak a megváltozott sorszámozással.]
K: E *gui/ot<t>ine*
M jav.: E guillotíne
T 1924, KF 1989: E guillotine
[Főszövegünk visszaállította a K eredeti, a jambust határozottan tükröző helyesírását: E guillotíne (ejtsd: E gijjotín) u-/u-.]

- 2240 K: <és> pályád <kinyilt.>
A jav.: s pályád nyitva áll.
- 2244 1861, sh: Caládomból
1861, errata-lap: Családomból
[Az I. kiadás hat sajtóhibáját javították a kiadás errata-lapján. A javítás a következő módon történt:
lap sor hiba ja[v]itás
119 3 alul Caládomból Családomból]
- 2245 K: i<l>ly vakmerőn <a sirba>.
M jav.: <sirodba.>
A jav.: halálba?
- 2247 K: Csak ti<k>teket
A jav.: Csak títeket
- 2251 K: Me<l>lyben
- 2253 K: Ti<k>
A jav.: Tí
- 2254 K: óvjon <az ég>
A jav.: óvjon isten.
KF 1989: Isten.
- 2255 K: nem ro<s>szabb
A jav.: nem rosszabb
- 2256 K: i<l>ly
- 2267 K: Me<l>lyről ... napon<ta>,
A jav.: Melyről ... naponkint,
- 2268 K: reám <is> a sor,-
M jav.: reám a sor,-
- 2269 K, 1861, 1863, T 1924: egyedűllét,
KF 1989: egyedüllét,
- 2271 K: <Ó>h nő, <ha> egy napig tanítanál <csak> [Az Ó ékezeete áth.]
A jav., 1861, 1863, T 1924: Oh nő, csak egy napig tanítanál
KF 1989: Óh, nő, csak...
- 2272 K: Ez <édes> tudomány<ban>,-
A jav.. [fsz]: Ez égi tudományra,-
KF 1989: Az égi
[Főszövegünk visszaállította a helyes Ez szóalakot.]
- 2274 K: vágy még szeretni,
A jav., [fsz]: még szeretni vágysz,

- 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *vágyol*,
 [Főszövegünkben visszaállítottuk a vágysz szóalakot, A javítását.]
- 2275 K: lelki<*i*>smeret?-
 A jav.: lelkiösmeret?-
- 2276 K: lelki<*i*>smeret
 A jav.: lelkiösmeret
- 2277 K: végz<*et*>
 A jav.: végzés
- 2278 K: körültekinteni<,>.-
 1861, 1863, T 1924, KF 1989: körültekinteni.-
 [fsz]: körültekinteni.-
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2280 K: rózsa <*állott*>
 A jav.: rózsa hajlong
- 2281 K: ki <*van eléggé*> vakmerő
 A jav.: ki lenne vakmerő eléggé,
- 2283 K: me<*l*>ly
- 2284 K: Catilínát egy Brutust vez<*érel*>?
 A jav.: vezet?
 1861, 1863, T 1924: Catilínát, egy
 KF 1989: Catilínát, egy
- 2285 K: <*egy úttal lenni ember is*>,
 A jav.: egyúttal ember lenni, és
- 2286 [Az egész sor A toldása a lapszélen.]
- 2290 K: <*Ó*>h jaj, [Az ékezet áth.]
 1861, 1863, T 1924: Oh jaj,
 KF 1989: Óh, jaj,
 K, 1861, 1863: ... a szív,
 T 1924, KF 1989: ... a szív,
- 2291 K, 1861: *Tán azt sem tudta Caesar kedvese*,
 Sz: *Tán azt... a világ* - Nem értem.
 [Sz megjegyzése a 2291-2292. sorra vonatkozott. Ennek nyomán javította M négy sorosra a szöveget, lásd főszövegünk 2291-2294. sorát!]
 1863-tól: S Caesarnak, hogyha volt szerelmese,
- 2292 K, 1861: *Hogy kedvesét ismeri a világ*.-
 1863-tól: Ez őt talán csupán úgy ismeré
 [M jav. Sz megjegyzése nyomán.]

- 2293-
- 2294 [E két sor csak 1863-tól ismert, M toldása Sz megjegyzése nyomán.]
- 2295 K: S ha így va<gyon>, *mond, mond*, mért
A jav.: S ha így van ez, mondd, mondd, mért
- 2296 K: s <nem-é> én
A jav.: s én nemde
- 2298 K: <a> világra<,>:
A jav.: e világra:
- 2299 K: e szív<,> hogy rokon
- 2301 K: S ha <is->
A jav.: S ha meg?
K, 1861, 1863, T 1924: *isten*
KF 1989: *Isten*
- 2302 K: Mint <mellyet> én
A jav.: Mint akit én
- 2304 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *avúlt*
[fsz]: *avult*
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2306 K: o<l>ly <ó>ltár [Az ékezet áth.]
- 2307 K: me<l>ly mind<é>g if<iú> - a szív.
A jav.: mely mindig ifju, és ez a szív.
[Az ó és az ú ékezete áth., főszövegünkbe a mindig szóalak került, így a mérték is jambus.]
1861, 1863, KF 1989: *mindég ifju - és ez a szív.*
T 1924, [fsz] : *mindig*
- 2308 K: <ó>ltárnak [Az ékezet áth.]
- 2309 K: <.....>
M jav.: *Mártírja. <Ó>h Dantón,*
[Az első két szó vakarás után átírva. Az ó ékezete áth.]
1861, 1863, T 1924: *Mártírja. Oh Danton,*
KF 1989: *Óh, Danton,*
- 2312 K, 1861, T 1924, KF 1989: S e hivatás,
1863: S e hivatás,
- 2318 K: szemében<,>:
- 2319 K: Dant<ó>n [Az ékezet áth.]
- 2322 K, 1861: *megebékelt*
Sz: jobb volna: *kibékült*. 1863-tól: *kibékelt*

- 2324 K: *Talán. - / Ne mond, ne mond,*
 1861-től: Talán - / Ne mondd, ne mondd,
 [A mondatzáró pont elmaradása lehet, hogy csak makacsul továbbélő sh, s a K szövegváltozatát kellene elfogadnunk? A *mondd* A jav.]
- 2326 sor után utasítás K: <*pikákon*>
 A jav., 1861, 1863, T 1924: láncsákon
 KF 1989: lándzsákon
- 2327 K: v<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 2328 K: e gyűrű
 1861-től: e gyűrű
- 2333 K: <Ó>h sors, [Az ékezet áth.]
 1861, 1863, T 1924: Oh sors,
 KF 1989: Óh, sors,
- 2334 K: Conventbe. P<ó>lgártárs vezess.- [Az ékezet áth.]
 1861, 1863: Conventbe. Polgártárs vezess.-
 T 1924: Conventbe. Polgártárs, vezess.-
 KF 1989: Konventbe.
- 2336 sor után utasítás K: Dantónhoz
 1861-től: Dantonhoz
- 2237 K: Dantón!
 1861-től: Danton!
- 2338 K: v<ó>lna [Az ékezet áth.]
- 2339 K: Ro<s>szúl
 1861-től: Roszúl
 [fsz]: Roszul
 [Mivel a zárt szótag mai helyesírásában is hosszú verstanilag, korszerűsítettük a határozórag helyesírását. A *rossz* hosszú mássalhangzója a jambus miatt maradt régies írású. Ld. még a 9. sor jegyzetét!]
- 2342 K: kel<l>het i<l>ly kebelben<,>? [A jav.]
- 2344 K, 1861, T 1924, KF 1989: látszik
 1863 sh: lászik,
- 2345 K, 1861, 1863: *Kék-vér* aristocrataúl
 T 1924: *Kék-vér* aristoc-ratául
 KF 1989: Kékvér arisztokrataul
 [fsz]: arisztokratául
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2346 K: szól<l>sz i<l>ly regényesen<,>.- [A jav.]

- 2347 K: ifjú
1861-től: ifju
- 2348 K, T 1924, KF 1989: Bámúlatom
1861, 1863: Bámúlatom
- 2349 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: elfordúl
[fsz]: elfordul
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2353 K: elbukott, látott t<al>án
A jav.: elbukott, az látott tán
- 2355 K: kicsínyke
1861-től: kicsinyke
- 2357 K: más l<ett>
M jav.: más lön [M átírta a szót.]
- 2362 K, 1861, T 1924, KF 1989: áruló
1863: áruló
- 2363 K, 1861, 1863, T 1924: Conventre,
KF 1989: Konventre
- 2363 sor után utasítás K: <Guadet> s más Convent tagok
M jav.: Saint-Just
[Mint szereplőnevet is először mindenütt Guadet-t írt M, majd átírta Saint-Just-re.]
KF 1989: konvent-tagok
- 2365 K: mersz, <Guadet,>
M jav.: mersz, Saint-Just,
- 2366 K: V<ó>ltál [Az ékezet áth.]
- 2368 K, 1861, 1863, T 1924: Convent
KF 1989: Konvent
- 2369 K: bírót
1861-től: birót
- 2372 K: nép ítél<end> fölötted,
A jav.: majd ítél fölötted,
- 2375 K, 1861, 1863, T 1924: aristocratákkal
KF 1989: arisztokratákkal
- 2376 K: <hata>lomra.
M jav., T 1924: úralomra.
1861, 1863, KF 1989: uralomra.

- 2377 K: <Guadet,>
M jav.: Saint-Just,
- 2379 K: mint <a> kígyó.
M jav.: mint kígyó.
[Jav. kivakarással, a névelő T olvasata.]
1861-től: kigyó.
- 2387 K: <E>lég v<ó>lt.- [Az ékezet áth.]
M jav.: elég
A jav.: volt.-

TIZEDIK SZÍN

- K: 10^{ik} szín.
- 2391 sor előtt utasítás K: o<l>lyanná változik vissza, mint a 8^{ik} színben v<ó>lt. Ádám ismét mint Kepler íróasztalára... válára üt. A reg szürkül.
1861, 1863: olyaná... nyolcadik... volt.Keppler íróasztalára vállára szürkül. [A jav.]
T 1924: Kepler íróasztalára ... szürkül.
KF 1989: íróasztalára [Az utasítás elé a K-ban A keresztet tett.]
- 2391 K: *Ez úttal* <el marad a nyakazás>.-
M jav.: a nyakazás elmarad.-
1861-től: Ezúttal
- 2392 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh,
KF 1989: Óh,
- 2394 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: megvénült
[fsz]: megvénült
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
K: kebel<ben>
M jav.: kebelnek
- 2395 K: terem<het-é> nagyot? -
M jav.: terem-e hát nagyot? -
- 2396 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: tárult
[fsz]: tárult
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
K: szememnek<>!

- 2397 K: *istenszikráját*
1861, 1863, T 1924: *isten szikráját*
KF 1989: *Isten*
- 2399 K: v<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 2400 K: mi</>ly
- 2402 K: <Ó>h, ... körül *tekintve* [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *Oh, ...körültekintve,*
KF 1989: *Óh, ...körültekintve,*
[fsz]: *körültekintve,*
[Helyesírási korszerúsítás - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2406 K: i</>ly
- 2407 K: Me</>ly
- 2409 K: *Felmersz* szól</>ítani
A jav.: *Felmersz* szólítani
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *gyilkosául.*
[fsz]: *gyilkosául.*
[Helyesírási korszerúsítás - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2410 K: I</>ly
- 2411 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *ideáljául*
[fsz]: *ideáljául*
[Helyesírási korszerúsítás - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2413 K, 1861: *Ha megfigyelnek,*
Sz: *Ha megfigyelnek... helyett észrevesznek* kell.
1863-tól: *Ha észrevesznek,* [M jav. Sz megjegyzése nyomán.]
- 2414 K: v<ó>lt-e [Az ékezet áth.]
- 2416 K: z<úgó>
M jav.: *zajgó*
- 2417 K: me</>ly
- 2421 K: *Óh jaj,*
1861, 1863, T 1924: *Oh jaj,*
KF 1989: *Óh, jaj,*
- 2422 K, 1861, T 1924, KF 1989: *Míg*
1863: *Mig*
- 2427 1863, T 1924, KF 1989: *gúnytárgyul*
[fsz]: *gúnytárgyul*
[Helyesírási korszerúsítás - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]

2427-

2428 K, 1861: Gúnytárgyúl leendnénk / Igy venni a dolgot.

Sz: magyartalan, de nem is világos kifejezés.

1863-tól: Gúnytárgyúl leszünk / Ily ünnepélyes színben nézve e / Hétköznapi ügyet.

[A Sz nyomán keletkezett M jav. egy sorral - a 2428.-kal - bővült.]

2432 K: <Mi> nyomorúlt!

M jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: A nyomorúlt!

[fsz]: nyomorult!

[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]

2434 K: v<ó>lt, [Az ékezet áth.]

2435 K: erősbek

2436 K: <..>

M jav.: A rossz anyagnál. Ez

[M a szavakat vakarás után átírta, az eredetét nem tudtuk megállapítani.]

1861, 1863, T 1924: A *rosz*

KF 1989: A rossz

2439 K: Tisztúlva mindég,

1861-től: Tisztúlva mindig,

[fsz]: Tisztulva

[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]

2440 K, 1861: Míg,

1863-tól: Míg,

2444 K: <ó>h ne [Az ékezet áth.]

1861, 1863, T 1924: oh ne

KF 1989: óh, ne

2445 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Pirúlnom

[fsz]: Pirulnom

[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]

K: <midőn> dicsér<tetem>

A jav.: ha dicsérnek ezért.

2446 K: o</>ly

2448 K: szerint

1861-től: szerint

2454 K: v<ó>ltál [Az ékezet áth.]

2457 K: Mint <azt másokkal tartod> célszerűnek

A jav.: Mint másra célszerűnek tartod azt.

- 2458 K: o</>ly kitűnő
1861-től: oly kitűnő,
- 2464 K: egy</>ránt.
A jav.: egyaránt.
- 2468 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: össze
[fsz]: össze
[Mivel az első szótag mai helyesírásában is hosszú verstanilag, korszerűsítettük a helyesírást. Az össze igekötő ezen az egy helyen kívül sehol sem szerepelt az archaikus össze szóalakban. Ld. még a 9. sor jegyzetét!]
- 2469 K, 1861, 1863, T 1924: istenné
KF 1989: Istenné
- 2471 K: Bár me</>ly
- 2477 K: hallgató,
M jav.: hallgató, mert
- 2478 K: <Mert> az igazság
M jav.: Az az igazság
- 2479 K: Ha nép közé <jó>
A jav.: Ha nép közé megy
- 2480 K: <ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: oh
KF 1989: óh,
- 2484 K, 1861, 1863, T 1924: - Így -
KF 1989: - Így -
- 2491 K: S egyéb tanok közt <még> leg jámborabb
M jav.: ez leg jámborabb még.
A jav.: egyéb
1861-től: legjámborabb
- 2493 [A sor M betoldása a K lapszélén.]
K, 1861, 1863, T 1924: himzett
KF 1989: hímzett
- 2494 K: <Míg> számtalan <más> <....>
M jav.: De számtalan egyéb oly társa van
[M vakarás után átírta a szöveget, az utolsó három szó eredetijét nem tudtuk megállapítani.]
- 2495 K: Me</>ly <mint a gyermek>
M jav.: Mely fontos arccal
- 2497 K: Szetélynek ... kacag
M jav.: Szentélynek kacagsz

- 2499 K: <egész *dolog*>
 A jav., 1861: *csín* az egész.
 1863-tól: csiny
 Sz: így nem értem; megfordítva igen: „elbámulsz e komoly dolgokon, midőn belátod, hogy az egész csak komédia.” [M meghagyta a sort, Sz kifogása ellenére.]
- 2500 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: szorúlt
 [fsz]: szorult
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2503 K: Ki *ál<l>tal lépi*, véresen <*találja*>
 M jav.: véresen <*be-fogja*>
 A jav.: véresen megejti.
 1861-től: Ki általlépi,
- 2504 K, 1861: *Illy dőreséggel küzdünk* szüntelen,
 Sz [a 2504-2506. sorról]: ...oly erőltetett, hogy nem bírom világosan, a megértésig elemezni.
 1863, T 1924: Ily dőreség *áll látod szüntelen*
 KF 1989: Ily dőreség áll, látod, szüntelen
- 2505 K, 1861: *A meglévő hatalmak védlete*
 1863-tól: Utunkba, szentséges kegyeletűl
 [fsz]: kegyeletül
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2506 K, 1861: *S kegyeletöknek szentséges nevében.*
 1863-tól: Védő a már megalakult hatalmat -
 [fsz]: megalakult
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2507 K: Ah<,> értlek, ...örök<*ké*>?
 A jav.: örökre?
 1861, 1863: Ah értlek,
 T 1924, KF 1989: Ah, értlek,
- 2508 K: fog<*ják*> az egésze<*t*>.
 M jav.: fognak az egészen.
- 2510 K: Az ortodoxot,
 M jav., 1861, 1863, T 1924: Az *orthodoxot*,
 KF 1989: Az ortodoxot,
 K, 1861: bámulánk
 1863, T 1924: bámulánk -
 KF 1989: bámulánk; -
- 2514 K: Me<*l*>ly

- 2516 [A 2516-2517. sor M betoldása a K lapszélén.]
K: *melly*
1861-től: *mely*
- 2518 K: <*S bár*> nem tanulja senki, mind <*meg*> érti.
M jav.: Bár ... minden érti.
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: tanulja
[fsz]: tanulja
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2520 K: *Me< / >lyen*
- 2521 K: *De hogy ha*
1861-től: *De hogyha*
- 2522 K: <*A művészet még is csak meg marad*>,
M jav.: Ne vedd el a művészetben hitem.
- 2523 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *bétanúl*ni
[fsz]: *bétanul*ni
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
K: <*minta és*> szabály
M jav., 1861, 1863: *még is csak* szabály
T 1924: *mégis csak*
KF 1989: *mégiscsak*
- 2525 K: *Ha úgy elbú< v >*,
[A jav. A sor mellé a K-ban A keresztet tett.]
- 2527 K: *Eszményítés < viz >*
A jav.: *Eszményítés ad*
- 2529 K: *me< / >ly*
- 2531 K: *Mi a< n >nélkül*
1861, 1863, T 1924: *a nélkül*
KF 1989: *anélkül*
[fsz]: *anélkül*
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2533 K: *Ki fogsz < tán > az élő természetén.*
M jav.: *Ki fogsz az élő nagy természetén.*
1861-től: *Kifogsz*
- 2535 K, 1861, 1863, T 1924: *isten*
KF 1989: *Isten*

- 2541 K: Nyűgűl talán, de szárnyakúl soha
 1861, 1863, T 1924: Nyűgűl ...szárnyakúl...
 KF 1989: Nyűgűl ...szárnyakúl...
 [Bár a mintakiadások kifogástalan jambust alkottak, KF kiadása joggal tért vissza a *nyűg* szóhoz.]
 [fsz]: Nyűgül ... szárnyakul...
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2542 K, 1861, 1863, T 1924: abstractió.-
 KF 1989: absztrakció.-
- 2543 K: <Ó>h, ...mond nekem<,>. [Az ékezet és a vessző áth.]
 A jav.: mondd nekem.
 1861, 1863, T 1924: Oh,
 KF 1989: Óh,
- 2545 K: Egyenlő lettem-é csak a butával,
 A jav.: Csak a butával lettem-é egyenlő,
- 2547 K, 1861, 1863, T 1924: ép
 KF 1989: épp
- 2553 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: sárgúlt
 [fsz]: sárgult
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
 K: pergaméneket,
 A jav.: pergamenteket,
- 2554 K: fóliánsokat,
 1861-től: fóliánsokat,
 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: penész ül,
 [fsz]: penész ül,
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2558 K: m<ú>lt [Az ékezet áth.]
 1861, 1863, T 1924: mult
 KF 1989: múlt
- 2561 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: tanúlnád
 [fsz]: tanulnád
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
 K: mindig
 1861-től: mindig

- 2565 K, 1861, 1863, T 1924: *theoriát*
 KF 1989: *teóriát*
- 2570 K: *me<|>ly*

TIZENEGYEDIK SZÍN

- K: 11^{ik} *szín*.
- 2574 sor előtt utasítás K: A To<rv>er és a Tem<s>e Torver
 [Majd a KAR utasításában:] *egygyé olvadva*
 M jav. Tower és a Temze
 1861-től: Tower *egygyéolvadva*
- 2581 K: A *miljót*
 A jav.: A milljót
- 2584 K: mért<é>kébe [Az ékezet áth.]
 A jav.: mértékébe
- 2591 K: Kórlátozza
 1861-től Korlátozza
- 2593 K: Mind<é>g új s mindég a régi
 A jav.: Mindig új
 1861, 1863: Mindig új s mindig
 T 1924: Mindig új s mindég
 KF 1984: Mindég új s mindég
- 2599 sor után K: *Belé olvadt akármí jajkiáltás*
 1861: *Beléolvadt*
- 2600 K: *Akárminő rekedt hang, míg fölér.*
 Sz [a két sorról]: nehéz így... másképp rendezni mulhatatlan, hogy érthető legyen. Tán így:
 „Magosban szépen zeng, mint templomének, / Bármily rekedt hang s jajszó olvad is / Belé,
 amíg fölér...”
 1863-tól: Bármily rekedt hang, jajszó és sohaj
- 2601 K: Dallamba olvad össze, míg föl ér.
 T 1924: fölér.
 [M jav. Sz bírálata nyomán.]
- 2602 K, 1861, 1863: *Igy hallja azt az isten*
 T 1924: *Így ... isten*
 KF 1989: *Így... Isten*

- 2603 K: csinálta <a> világot.
A jav.: e világot.
- 2605 K: Hol *közbe szól*<l> a szív<nek> is verése.
A jav., 1861, 1863, T 1924: Hol *közbe szól* a szív verése is.
KF 1989: közbeszól
- 2608 K: k<ó>rlátfalak, [Az ékezet áth.]
- 2611 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: átokú*l*.
[fsz]: átokul.
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2613 K, T 1924: g*ú*lát
1861, 1863, KF 1989: gulát
- 2614 K: Egyiptomban sem hallott v<ó>lna [Az ékezet áth.]
A jav.: Egyiptomban... volna
- 2615 K: I<l>lyen
- 2616 K: e<n>nélkül
- 2620 K: másk<é>nt
A jav.: máskint
- 2621 K: i<l>ly
- 2623 K: halgass
A jav.: hallgass
K, 1861, 1863, T 1924: *sophista*.
KF 1989: szofista.
- 2624 K: De <hogy> ha áll is, <..>
A jav.: De bárha áll is,
M jav.: a jaj hogy kihalt.
[M vakarás után átírta a szavakat, az eredetét nem tudtuk megállapítani.]
- 2625 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: lap*ú*lva
[fsz]: lapulva
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2631 K: is <.....>
M jav.: nagy polcodon
[M vakarás után átírta a szavakat, az eredetét nem tudtuk megállapítani.]
- 2632 K: me<l>ly
- 2635 K: Mit följegyez, *csak a múltnak dala*.
1861: Mit feljegyez, *csak a múltnak dala*.
Sz: csak úgy értem, ha így cseréljük: a múltnak *csak* dala - tudniillik, a mi a múltban nem szép, nem dalszerű, az nem hallszik fel, az elvész.

- 1863-tól: a múltnak csak dala.
[M jav. Sz megjegyzése nyomán.]
- 2637 K, 1861, 1863, T 1924: *doctrinaire*
KF 1989: doktrinér
- 2638 sor előtt utasítás K: [A toldása a K-ban.]
- 2640 K: *sem* kell
1861-től: se kell
- 2643 K, T 1924, KF 1989: újra
1861, 1863: *ujra*
- 2645 K: <T>itáni
A jav.: titáni
- 2646 K, 1861, T 1924, KF 1989: ígézőbb
1863: *igézőbb*
- 2649 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *Mig* létez
[Fsz]: Míg létez
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2651 K: <.....>, me</>ly
M jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Tagadásúl, mely
[M vakarás után átírta a szót, az eredetét nem tudtuk megállapítani.]
[fsz]: Tagadásul,
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2652 K, T 1924, KF 1989: S *míg* emberszív
1861, 1863: S mig emberszív
[Főszövegünkben visszaállítottuk a kötőszó rövid magánhangzós alakját, így az első két kiadás jambusát is.]
- 2655 K: <.....> költészet<,> és
M jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Tagadásúl költészet és
[M vakarás után átírta a szót, az eredetét nem tudtuk megállapítani.]
[fsz]: Tagadásul
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2656 K: De *mond*, mi
A jav.: De mondd, mi
- 2657 K: a <..... ..>egbe,
M jav.: a zajgó tömegbe,
[M vakarás után átírta a szavakat, az eredetét nem tudtuk megállapítani. T szerint a *nép* szó lehet a zajgó betűi alatt.]

- 2659 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: körül.
[fsz]: körül.
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2661 K, 1861, 1863, T 1924, [fsz]: Hála
KF 1989: Hála
[KF kiadásával szemben visszaállítottuk a szokatlan, népi ízű, ám minden eddigi kiadásban elfogadott szóalakot. Így spondeus lesz az első versláb a teljesen hibás trocheus helyett.]
K: ...mit érez<,>:
- 2662 sor után utasítás K: a Torver belseibe s *csak hamar munkásokulvegyűlvén.-me</>lyen majom ül....*
A jav.: belsejébe.... melyen
1861-től: a Tower belsejébe s csakhamar
KF 1989: munkásokul.... vegyűlvén..... ül
[Az utasításokban KF kiadása, s a mi főszövegünk is, mindenütt a mai helyesírási szabályokhoz igazította a szöveget.]
- 2667 K: v<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 2670 K: játszsa
A jav., 1861, 1863, T 1924: játssza
KF 1989: játssza
- 2674 K: o</>lyan
- 2676 K: a <jó> ifjuság.-
A jav.: a víg ifjuság.-
- 2681 K: mondja <, hogy> kinek
A jav.: mondja meg, kinek
- 2685 K: Va</>jon
- 2686 K: torzképű össze vissza?
1861-től: torzképü összevissza?
- 2687 K: <Ép a torzkép az, mit nem tűrhetek.>
A jav. [előbb]: <torzá>s
[majd]: A torz az épen, mit nem tűrhetek.
1861, 1863, T 1924: A *torz* az épen, mit nem tűrhetek.
KF 1989: éppen
- 2690 K: külö<m>ség<,> -
A jav.: különség -
1861-től: különbség -
- 2691 K: romanticának,
1861-től: romantikának,

- 2692 K: <É>p <a torzképek közt>
A jav., 1861, 1863, T 1924: Én épen a torzban
KF 1989: éppen
- 2696 K: *Kéj högyt*<ő>l
A jav.: *Kéj hölgytül*
1861-től: Kéjhölgytül
- 2697 K, T 1924: kicsinynek;
1861, 1863, KF 1989: kicsinynek;
- 2698 K: <.....> átka egy kiéltnek<;>:
M jav.: Szerelmi élvre
[M vakarás után átírta a két szót, az eredetét nem tudtuk megállapítani.]
- 2700 sor után utasítás: *vállára*
A jav.: vállára
- 2703 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: életúnt,
[fsz]: életunt,
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
K: *fel kötetí*
A jav.: *fel kötteti*
1861-től: felkötteti
Sz: *felkötteti?* - nem, hanem *felkötí*.
[M nem változtatott a szövegen.]
- 2703 sor után utasítás K: Egy kis *lány*
1861-től: Egy KIS LEÁNY
KF 1989: Egy kisleány
[A K-ban A KISLEÁNY szereplőnév helyén is *A kis lány* szerepel, több esetben.]
- 2704 K: <Szép> ibolyák
M jav.: Kis ibolyák
- 2705 K: A <...>
M jav.: A jó tavasznak. Vásároljanak!
[M vakarás után átírta a sort, az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
- 2708 K: h<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 2709 K: hajamnak <ez> lesz *legszebb ék*.
M jav.: hajamnak lesz legszebbik éke.
- 2710 K: <óh v>egyének ura<k>!
M jav.: Vegyenek uraim!
- 2711 K: mind<é>g A jav.: mindig

- 2714 K: Me</>lyért az is már, aki *föl idézi*
 1861: Melyért .. *fölidézi*
 Sz: nem *fölidézi*, hanem *fölhozza* - „a ki fölhozá” -
 1863-tól: aki fölhozá,
- 2716 sor után utasítás K, T 1924, KF 1989: polgárlány
 1861, 1863: polgár*leány*
- 2719 K, KF 1989: illyesmit
 1861, 1863, T 1924: *ilyesmit*
- 2721 K, 1861, 1862, T 1924: *izlése*
 KF 1989: *izlése*
- 2723 K: o</>ly
- 2724 K: o</>ly
- 2728 K: hi<v>ság
 M jav.: hiúság
 K, 1861, 1863, T 1924: *biblia*.
 KF 1989: *Biblia*.
- 2729 K: *philosophia*<,>.
 1861, 1863, T 1924: *philosophia*.
 KF 1989: *filozófia*.
- 2732 K, KF 1989: *Savanyú borral*
 1861, 1863, T 1924, [fsz]: *Savanyu borral*
 [Főszövegünk visszaállította a kiadások rövid magánhangzós változatát, így a második versláb ismét jambus.]
 K, 1861, 1863, T 1924: *borral s rossz*
 KF 1989: *rossz*
- 2735 K: *elfeldjük*.
 M jav.: *elfeledjük*.
- 2736 K: *A dús meg ördög, vérünk<et kiüssza>*.
 A jav.: *vérünk szíja ki*.
 1863-tól: *A dús meg - ördög*,
- 2737 K: *jőne <már,>*
 A jav.: *jőne csak!*
- 2742 K: *Én <nem teendek véle> semmi<t is,>*
 A jav., 1861: *Én semmi rosszat nem teszek vele*,
 Sz: *Mit akar a második munkás? - nem értem*.
 1863-tól: *Nem véték néki, mellém ültetem*,
 [M javítása Sz megjegyzése nyomán.]

- 2743 K: *Leültetem csak, lássa, <hogy> ki az úr.*
 A jav., 1861: *Leültetem csak, lássa, ki az úr.*
 1863-tól: Lássuk ki az úr, és ki tud mulatni.
 [M javítása Sz előző sorban közölt megjegyzése nyomán.]
- 2744 K: *Mivel szolgáljak, <uraim>? / <Mi sem kell.>*
 A jav.: Uram, mivel szolgáljak? / Semmivel.
- 2746 K: a pénzt <hogy> lopom,
 A jav.: a pénzt csak lopom,
- 2747 K: koldul<ásra term>.
 A jav.: koldusbotra termett.
- 2750 K: silány<ú>! [Az ékezet áth.]
- 2750 sor után utasítás K: LUCIFER <a tánchoz közeledve>
 [M kivakarta a szerzői utasítást. A szöveg megállapítása T 1924 érdeme.]
- 2754 K: E bachanális tűz *fel gerjedése,*
 A jav.: bacchanális
 1861-től: felgerjedése,
- 2755 K: Me<ly> rózsa árt
 1861-től: Mely rózsa-árt
- 2756 K: fölé<be>, [A jav.]
- 2757 K: Nem-<é> dicső? / Engem <csak> undorít.
 A jav.: Hát nem dicső ez? / Engem undorít.
- 2758 K: E hely <enyém, itten>
 M jav.: E hely sajátom, itt van
 [M vakarás után átírta az eredeti szavakat. Az eredeti szöveg T olvasata.]
- 2759 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Könyörülj
 [fsz]: Könyörülj
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2761 K: Igaz koldús sem vagy hát e<s>szerint,
 1861, 1863: koldús sem vagy hát *e szerint,*
 T 1924: koldús *se* vagy hát *e szerint,*
 KF 1989: koldus sem vagy hát *eszerint,*
- 2763 K, KF 1989: alamizsnát
 1861, 1863, T 1924: alamízsnát
- 2764 K: A <nyomorultnak>,
 M jav.: A szenvedőnek,
 [M vakarás után átírta az eredeti szót. Az eredeti szó T olvasata.]

- 2765 K: Paraszt, <el innét>! - azt hiszed talán
A jav., 1861, 1863, T 1924: Paraszt, odébb! - vagy azt hiszed *talán*
KF 1989: talán,
- 2767 K: Ne bánts<a>d: Térj ki <néki>
A jav.: Ne bánts. Térj ki előle!
- 2768 K: <.....>, s így dicsőség
M jav.: Hatalom, s így dicsőség
[M kivakarta és átírta az első szavakat, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
A jav., 1861-től: Hatalom, s így dicsőség mind övé.
- 2769 K: <.....> <hát még> <.....>zi
M jav.: *Lenézéssel* <hát még> miért tetézi,
[M kivakarta és átírta az első szavakat, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
A jav., 1861-től: No hát, lenézéssel miért tetézi,
- 2770 K: <Hisz> mint nadály, jólétünk <.....> <ügyis>?
M jav.: *Ha mint nadály, jólétünk szopja*
[Az első és utolsó szó vakarás után átírva, a *szopja* eredetijét nem tudtuk megállapítani.]
A jav: *ki?* [Az áth. *ügyis* helyett.]
1861: *Ha, mint nadály, jólétünk szopja ki?*
1863-tól: Ha már ugyis nadályként szívja vérünk.
- 2773 K: <.....> most is
M jav.: Almák még most is
[M vakarás után átírta az első szót, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
- 2780 K, 1861, 1863: Űl,
T 1924, KF 1989: Ül,
- 2782 K: <a> lány
A jav.: *lány*
- 2784 K: *Jól tudja bár, - de*
A jav., 1861, 1863, T 1924: *Bár tudja jól, - de*
[A szórendi javítása, a szavak megszámozásával a K-ban.]
KF 1989: *Bár jól tudja - de*
- 2787 K: *Mond*, tetszik-é, amit húzasz, magadnak?
A jav.: *Mondd*,
Sz: *húzasz*, eufóniaellenes szabályosság.
[Eufónia (gör): jóhangzás, széphangzás. M a kifogás ellenére meghagyta a sort.]
- 2792 K: mit tegyek, *kell élnem s* nem
A jav., 1861, 1863, T 1924: mit tegyek, *élnem kell s* nem

- [A javítása a szavak megszámozásával történt a K-ban.]
- KF 1989: kell, s nem
- 2793 K: *Ah* ilyen
1861, 1863, T 1924: *Ah ilyen*
KF 1989: Ah, ilyen
- 2795 K: E <.....> tudja,
M jav.: E lányka tudja,
[M vakarás után átírta a szót, T szerint az eredeti szó *kéjhölgy* volt.]
- 2796 K: Me<l>lyet
- 2799 K: telik <ti> bennetek
A jav.: telik most bennetek
- 2800 K: o<l>ly
- 2802-
- 2805 [A második mesterlegény dalának a Tragédia egyetlen külön fennmaradt kéziratlapján - K-lap - két szövegvariánsa is fennmaradt. Mindkét változat többször áth., jav. A K-lap bemutatása a szövegváltozatok dokumentumának végén megtalálható. A két szöveg a következő:]
K-lap, 1. változat: <A ki munkás hét után> / <Frigyet az örömmel köt> / <Csak> <Dal>
<Tréfás dal><e dallal ajkán> / <Kaczagja az ördögöt>
K-lap, 2. változat: <Aki munkás hét után> / <Tréfás dal és csok között> / <Tiszta szívvél mulatoz>
- 2803 K: <....>
M jav.: Tiszta
[M jav. vakarás után. Az átírt szó eredetijét nem tudtuk megállapítani - a K-lap tanulsága szerint esetleg a *Tréfás* lehetett.]
- 2805 sor után utasítás K: vég *akordja* hallik, Éva mint polgárlány imakönyvvel s bokrétával kezében *annyával* jó
A jav.: végakkordja ... imakönyvvel.... anyjával
1861, 1863, T 1924: végaccordja
- 2808 K: Ne *hi*<g>gyen néki, *rosz*
A jav., 1861, 1863, T 1924: Ne *hígyen* néki, *rosz*
KF 1989: Ne *higgyen* néki, *rossz*
- 2810 K: ládd *i*<l>ly
1861-től: ládd, *ily*
- 2811 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: megtestesülten,
[fsz]: megtestesülten,
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2812 K: leng<e *el* előttem.>
A jav.: leng tőlem tova.

- 2813 K: *Ilyesmi már épen*
1861, 1863, T 1924: *Ilyesmi már épen*
KF 1989: *éppen*
- 2814 K: <ó>h mi [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *oh mi*
KF 1989: *óh, mi*
- 2815 K: v<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 2816 K: ne érints<e>d *vele*.
A jav.: ne érintsd őt vele.
- 2817 K, 1861, T 1924, KF 1989: *Az ájtatosság*
1863: *Az ajtatosság*
- 2818 K: *lész*.
A jav., 1861, 1863, T 1924: *lésszsz*.
KF 1989: *léssz*.
- 2826 K: *Izlésedet hogy mindig*
1861-től: *Izlésedet hogy mindig*
KF 1989: *Ízlésedet*
- 2828 K, T 1924, KF 1989: *Így*
1861, 1863: *Igy*
- 2829 K: A zs<ó>lna [Az ékezet áth.]
- 2831 K: világon<n>
- 2832 K: a galamb <is> undorral néz *rá*.
M jav.: a galamb undorral néz *reá*.
- 2834 K, 1861, 1863, T 1924: *épen*
KF 1989: *éppen*
- 2836 K, KF 1989: *millyen*
1861, 1863, T 1924: *milyen*
- 2840 K: Hisz<en> tán drágább <mint> *a többi*
A jav.: Hisz tán nem drágább a többinél.
- 2840 sor után utasítás K: Évához lép s <neki> egy [M jav.]
- 2843 K: megemlékszik <reám>
A jav.: megemlékszik *felőlem*.
- 2847 K: szól<l> [A jav.]
- 2848 K: <ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *oh*,
KF 1989: *óh*,

- 2849 K: szól<l>ítnom.- / Artúr<nak> szül<ői>
A jav.: Artúr szülei
- 2850 K: Vagyonos<o>k,
A jav.: Vagyonosak,
- 2859 K: mondhat-eígy
1861-től: mondhat-é
1861, 1863: *így*
T 1924, KF 1989: *így*
- 2862 K, T 1924, KF 1989: nyílnak,
1861, 1863: *nyílnak*
- 2863 K: i<l>ly gézengúz
1861-től: *ily gézenguz*
- 2864 K: drágalát<ó>s [Az ékezet áth.]
- 2865 K: pic<i>n [Az ékezet áth.]
A jav.: *piciny*
- 2867 K: b<ó>ldog [Az ékezet áth.]
- 2870 K, 1863, T 1924, KF 1989: sorsárol
1861: *sorsárol*
- 2872 K, 1861, T 1924, KF 1989: Ne útasítson
1863: *útasítson*
K: *magától*,
1861-től: *magától*
- 2874 K: ne engedd <-> / Rendör<ér>t kiáltok,
A jav.: ne engedd hát - / Rendört kiáltok,
1861-től: *Rendört*
- 2875 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *tágúl*.
[fsz]: *tágul*.
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
K: <Hagyd őt> - eszére *tértán*.
A jav.: Ne bánts - eszére *tér tán*.
- 2876 K, 1861, 1863, T 1924: *tulajdonkép*
KF 1989: *tulajdonképp*
- 2877 K: Óh *szent* költészet, *el tűnél-é* hát
1861, 1863, T 1924: *Oh szent*
1861-től: *eltünél-e*
KF 1989: *Óh, szent*

- 2879 K, T 1924, KF 1989: Dehogy tűnt!
1861, 1863: *tűnt!*
- 2880 K, KF 1989: gallylugos,
1861, 1863, T 1924: *galylugos,*
- 2881 K: v<ó>lt egyéb? csak o<l>ly *finyás* [Az ékezet áth.]
1861-től: volt egyéb? csak oly *finnyás*
- 2884 K, T 1924, KF 1989: Ólalkodik
1861, 1863: *Olálkodik*
[A jambus kedvéért, a szó szokatlan mai hangzása ellenére, vissza lehetne állítani az első két kiadás rövid O hangját!]
- 2885 K, 1861: *nincs* már *a világon.*
1863-tól: nincsen már sehol.
- 2888 K, 1861, 1863, T 1924: *Ép*
KF 1989: *Épp*
K, KF 1989: *ilyen*
1861, 1863, T 1924: *ilyen*
- 2892 K: K<ó>rlátolt rendét, e k<á>lmár [Az ékezetek áth.]
- 2893 K: <Keressük inkább a verekedést>,
M jav.: Valakivel próbáljunk összetűzni,
- 2895 K: e <katonák>
M jav.: e zsoldosok
- 2896 K: Leánykáikat, <majd lesz verekedés is>
A jav. [előbb]: <és lesz> háború is,
[később]: s mindjárt lesz háború is,
- 2899 K: S est<v>élig <a harc szép> emlékivel
M jav.: S estélig győzelmünk emlékivel
- 2901 K: *philistert.*
1861, 1863, T 1924: *philisztert.*
KF 1989: *filisztert.*
- 2902 K: Összébb *fűz*vén *frígy*ünknek
1861, 1863, T 1924: Összébb *fűz*vén *frígy*ünknek
KF 1989: Összébb*fűz*vén
- 2903 K: <úgy,> *hog*y
A jav.: *ahog*y
- 2905 K: *Nagyobb s nemesb <színkör nyila.....>.*
M jav.: <*nyilatkozik*>.
[Vakarás után a szó átírva. Ez a szövegvariáns T feltételezése.]

- A jav.: <szintér> szinkör nyiland előttünk
 1861: Nagyobb s nemesb szinkör nyiland előttünk.
 Sz: ...szeretném, ha kimaradna e két sor, mi az előzményekhez épen nem illik.
 1863-tól: Nemesebb küzdött foglalt majd el erélyünk.
 [M meghagyta a sort Sz bírálata ellenére, de átfogalmazva.]
- 2907 K: csiráját <...ti>
 M jav.: sejtí
 [M átírta a szót, az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
- 2908 K: mivé fe<g>el,
 [A széljegyzete a K-on: fesel (fejel *csizmát*).]
 A jav.: mivé fesel,
- 2909 K: Lerázv<án> a tantermek<nek> porát.
 A jav.: Lerázva majd a tantermek porát.
- 2910 K: gyár<a>s
 A jav.: gyáros
- 2911 K: <Korukban> az v<ó>lt
 A jav.: Ifjontan az volt [Az ó ékezeete áth.]
- 2914 K, 1861, 1863, T 1924: Árium
 KF 1989: Árum
- 2915 K: A munk<ásoknak> bérét kell <lehúzni>
 A jav.: A munka bérét kell csökkenteni.
- 2916 K: <úgy> is lázonganak <már,>
 A jav.: most is lázonganak,
- 2918 K: a panaszban <ami az,>
 A jav.: a panaszban egy kicsi,
- 2919 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: nősüljenek,
 [fsz]: nősüljenek,
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2922 K: fél éjel
 A jav.: fél éjjel
 1861, 1863, T 1924: fél-éjjel
 KF 1989: fél éjjel
- 2926 K: De mond,
 A jav.: De mondd,
- 2928 K, T 1924, KF 1989: Segíts,
 1861, 1863: Segíts

- Sz [a 2928-2929. sorhoz]: helyesebben így rendezve: *Lucifer, erejét sem fecsérli ily semmisségre.*
- [M nem változtatott.]
- 2929 K: *ereét i<l>ly*
A jav.: *erejét ily*
- 2931 K: *k<ó>rlátozni* [Az ékezet áth.]
- 2933 sor után utasítás K: a *<hátul>* hallgatózó
M jav.: a mögöttük
- 2934 K: *m<i>l<ó>rd,*
A jav.: *mylord* [Az ó ékezte áth.]
- 2935 K: a nép *kö<zz>é*
A jav.: a nép közé
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *vegyűlni,*
[fsz]: *vegyülni,*
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2938 K: Még *márma* révbe szálland *<i>ndiából,*
M jav.: *Indiából*
1861-től: *Még már ma*
- 2939 K, 1861, 1863, T 1924: *Máskép*
KF 1989: *Másképp*
- 2945 K: *<Csak az hibáznék még>* te
A jav.: *No, még az kéne csak, te*
- 2946 K: *Őnök* hajói *<még>* ma
A jav.: *már ma*
1861-től: *Önnek*
- 2950 K, 1861, 1863, T 1924: *Ép*
KF 1989: *Épp*
- 2952 K: *Emlékezzék <meg>*
A jav.: *Emlékezzék bár*
- 2955 K: *<Ő tölti most ki>* az
A jav.: *Most ő pótolja az*
- 2956 K: *<El az>* ut*<am>*ból! -
A jav.: *Félrébb az útból! -*
- 2957 K: *<Megőszülék a tudományban>,*
A jav. [előbb]: *<A tudományban őszüle meg fejem>,*
[majd]: *Megőszült tudományban a fejem,*
1861-től: *Megőszült*

- 2958 K: <A> természet<nek>
A jav.: Mig a természet
- 2959 K: <Míg ernyedetlen mind> <f>elástam
A jav.: Felástam ernyedetlen szorgalommal.
- 2961 K: A tudomány, me<l>ly
[A megjegyzése a K lapszélén: *Cursív*. A dőlt betűt jelentő szó a K-ban aláhúzott *tudományra* vonatkozik.]
- 2962 K, 1861, T 1924: *Épen* mint akkor,
1863 sh: *Epen*
KF 1989: Éppen, mint akkor,
- 2963 K: kelle <régen>.
A jav.: kelle hajdan.
- 2964 K: I<l>lyen mértékben azt *so'sem*
1861, 1863, T 1924: Ilyen ... *sohsem*
KF 1989: Ilyen sosem
- 2966 K: Természete <hogy> fél
A jav.: ha fél
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: kerülni
[fsz]: kerülni
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2967 K: ne áljon
A jav.: ne álljon
- 2968 [Ebben a sorban és a következőben van a Tragédia egyik idegen nyelvű idézete, amely már a K-on kívül fennmaradt egyetlen vázlatlapon, a K-lapon is szerepel. Lásd még a szövegváltozatok végén a K-lap leírását, továbbá a szövegmagyarázatok dokumentumának megfelelő sorait!]
- 2969 K: hospit<á>li. [Az ékezet áth.]
- 2971 K: <A jutalom>
M jav.: Jutalmának
[M vakarás után átírta a szavakat, az eredeti szöveg T olvasata.]
- 2973 K: S *ím*, itt
1861-től: S im, itt
- 2974 K: Ez <... ..> élet<.....>
M jav.: Ez az edényke *életelixir*
[M vakarás után átírta a szavakat, az eredetét nem tudtuk megállapítani.]
1861-től: élet-elixir,
- 2975 K: Me<l>lytől megifjúl
1861-től: Melytől megifjúl

- 2976 K, 1861, 1863, T 1924: *pháraók*.
KF 1989: fáraók.
- 2977 K: Tankred
1861-től: Tankréd
- 2979 K, T 1924: Kepler astrologiája.
1861, 1863: *Keppler*
KF 1989: asztrológiája.
- 2980 K, 1861, 1863, T 1924: árul?
KF 1989: árul?
- 2981 K: Kerestük a <*fényt - noha rég lefolytban*>
M jav. [előbb]: Kerestük a <*kedves megoldást, ő így*>
[majd]: Kerestük a fényt, ő a rég lefolytban.
[M visszaállította az első változatot T szerint. KF 1989 Aranynek tulajdonítja az eredeti szöveg visszaállítását.]
- 2982 K: <..... ..>
M jav.: Sohase tiszteletes a jelen.
[M vakarás után átírta a sort, az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
- 2986 K: *meg ki <csak> vesz,*
M jav., 1861: *meg ki vesz,*
1863-tól: *meg, ki vesz,*
- 2987 K: I</>ly alkalom még nem v<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 2988 K: bármellyik *el kel</>* -
M jav., 1861, 1863, T 1924: bármellyik *elkel* -
KF 1989: *elkel*.-
Sz: *nekem elkel* - magyartalan. [M nem változtatott.]
- 2989 K: mi</>ly szerencse - *Mi</>lyen*
A jav.: *mily szerencse - Milyen*
1861, 1863, T 1924: *mily szerencse*.-
KF 1989: *Milyen*
- 2990 K: *me</>ly*
- 2993 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *üdvözi*ljek,
[fsz]: *üdvözül*jek,
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 2994 K: O</>lyan
- 2995 K: *márma* még *maitresse*-ének
1861-től: *már ma még*

- KF 1989: *már ma* maîtresse-ének
[KF kiadásából kimaradt a még szó!]
- 2996 K: o<l>ly
- 2999 K: f<é>k<e>tő
A jav.: fejkötő
[T olvasata az átírt eredeti szó. KF 1989 szerint *főkötő* az eredeti szó, mi T olvasatát tartjuk helyesnek.]
- 3003 K: úri<á>s.-
A jav.: úrias.- [Az ékezet áth.],
- 3010 K: <Ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh
KF 1989: Óh,
- 3011 K: <De> közbejárót nem kell *el feledni*.
M jav.: A közbejárót
1861-től: sem kell elfeledni.
- 3012 K: Társamt<ó>l
A jav.: Társamtul
- 3013 sor előtt utasítás K: felsiko<j>tva
A jav.: felsikoltva
- 3013 K: <Jaj> mi<l>ly
A jav.: Uh! mily
- 3014 K: v<ó>lnál [Az ékezet áth.]
- 3018 K: me<l>lynek
- 3021 K, 1861, T 1924, KF 1989: ékesíteni
1863 sh: *ékesítmi*
- 3022 K: méltób
A jav.: méltóbb
- 3023 K: Amott <tovább>
A jav.: Amott odább
- 3024 K: i<l>ly
- 3025 K: <Hadd> nézzük <csak> meg.
A jav., 1861, 1863, T 1924: No *hát* nézzük meg.
KF 1989: No, hát
- 3026 K, 1861, T 1924, KF 1989: Kitűnő
1863: *Kitűnő*
- 3027 K: irigylik <a>zt
A jav.: irigylik ezt

- 3030 K: Mi az<,>:
 3031 K: Siko<j>tást
 A jav.: Sikoltást
 3035 K: Akaszt<ni visznek. Óh mi jó szerencse>,
 A jav.: Akasztanak. Beh jó, hogy itt vagyunk.
 3036 K: is, <az> o<l>ly<an> izgató<,>
 A jav.: is, oly izgató e látvány,
 3039 K: <Közömbös is>,
 A jav.: Mindegy is az,
 3042 K: hétre <a> kórházba <jött>
 A jav.: hétre kórházba került.
 3043 K: Kedves neénél a szükség beszól<l>t,
 A jav.: nejenél ...beszölt,
 3044 K: v<ó>lt [Az ékezet áth.]
 3046 K: mártír
 A jav.: mártírként
 1863: mártírként
 3047 K: név <leend. ->
 A jav.: név marad.
 3048 K: kigyógyúlt,
 1861-től: kigyógyult,
 3052 K: A <nyomorultnak>
 M jav.: Az átkozottnak [M vakarás után átírta a szót.]
 3053 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: megőrült. -
 [fsz]: megőrült. -
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
 3054 K, 1861, T 1924, KF 1989: örült
 1863, [fsz]: örült
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
 3056 K, 1861, T 1924, KF 1989: végtelen
 1863 sh: végetlen
 3057 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Örüljek
 [fsz]: Örüljek
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
 3058 K: lész boszúlvá
 A jav., 1861, 1863, T 1924: léssz boszúlvá

- KF 1989: léssz boszúlva
[fsz]: boszulva
[Mivel a zárt szótag mai helyesírásában is hosszú verstanilag, korszerűsítettük a helyesírást a határozórag esetében. A jambus miatt ugyanakkor a hagyományos rövid sz maradt. Ld. még a 9. sor jegyzetét!]
- 3059 K: a <nyomorultak>
M jav.: a csúfosak.-
[M vakarás után átírta a szót, az eredeti T olvasata.]
- 3061 K, 1861, T 1924, KF 1989: mellyik
1863: melyik
- 3062 K: <talán> a társaság
A jav., 1861: a társaság talán. - ?
1863-tól: talán - ?
- 3063 K: ro<í>had - buján tenyés<ik> a bűn.
A jav.: rohad - buján tenyész a bűn.
- 3066 K: <Gy>erünk, <gy>erünk,
M jav.: Jerünk, jerünk, [M kivakarta, majd átírta a betűket.]
- 3070 K: mi<í>ly
- 3072 K: I<í>ly
- 3073 K, 1861, 1863, T 1924: A rosszat, mert rosz,
KF 1989: rossz
- 3076 K: széjel vágja
M jav.: szélyel vágja
1861, 1863, T 1924: szélyelvágja
KF 1989: széjjelvágja
- 3078 K, 1861, 1863, T 1924: *philantróp*
KF 1989: filantróp
- 3079 K: kicsínyt,
1861-től: kicsinyt,
- 3080 K: Hadd tűzöm e <.....>.-
M jav., 1861, 1863, T 1924: e *szent képhez* csokromat.
[M vakarás után átírta a sor nagy részét. T szerint az első átírt szó a *virágot* volt, számunkra az egész eredeti olvashatatlan maradt.]
KF 1989: e *szentképhez*
- 3081 K: hadd, <mer> végünk
M jav.: hadd, vagy végünk

- 3083 K: <.> <meg>
M jav.: <képről, még mint kis gyermek, szokám meg>
[M vakarás után átírta az eredeti sort, amelyet nem tudtunk megállapítani.]
A jav.: Megszoktam e képről, még mint gyerek,
- 3085 K: <és itt> olyan jól esik.
M jav.: s most is [M vakarás után átírta a szavakat.]
1861: olyan jól esik.
1863, T 1924: olyan jól esik.
KF 1989: olyan jólesik.
- 3088 K, T 1924, KF 1989: Segítség!
1861, 1863: Segítség!
- 3089 Sz: megfigyel helyett észrevesz kell. [M nem változtatott.]
- 3090 K: Ezer<szér i<l>ly szép> ékszer
A jav. [előbb]: Ezerte <csinosb> [majd]: dúsabb ékszer
[Az illy szóban az áthúzott szövegen belül külön át van húzva az egyik l.]
- 3091 K: el<,>! segítség, irgalom<,>!
1861, 1863, T 1924: el! segítség, irgalom!
KF 1989: el! segítség, irgalom!
- 3093 K, 1861, 1863, T 1924: Így
KF 1989: Így
- 3096 K: v<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 3097 K: Ádám, <f>el innen,
1861, 1863, KF 1989: fel innen
T 1924: el innen,
[Az f áthúzása valószínűleg A jav. Az 1. és 2. kiadás, valamint KF nem vette figyelembe, utóbbi magyarázata szerint a Towerbe fel tűnnek el Ádámék. Mi T megoldását fogadjuk el, a szokatlan stílushatású fel innen helyett az el innen-t.]
- 3097 sor után utasítás K: teteén.
A jav.: tetején.
- 3102 K: Me<l>ly ö<szv>etartá,
A jav.: mely összetartá,
- 3106 K: <egy> hol
M jav.: száz hol [M vakarás után átírta a szót.]
- 3109 K, 1861, T 1924, KF 1989: kívánok
1863: kívánok
- 3110 K: Me<l>ly

- 3111 K: összeműköd<ő</>t>,
M jav.: összeműködik,
- 3113 K: me</>lynek
- 3114 K: *jönni*,
1861-től: jőni,
[A K-ban semmiféle jelzés nincs, hogy a *jönni* szót A vagy M meg akarta volna változtatni, ám 1861 óta hagyományosan az emelkedettebb *jőni* áll a kiadásokban, így mi is e változat mellett döntöttünk.]
- 3116 K: k<ó>rlátolt [Az ékezet áth.]
- 3120
- 3122 K: nekünk<, de> nem kicsíny
A jav.: nekünk ám s nem kicsíny
1861-től: kicsiny
KF 1989: nekünk ám, s nem kicsiny
- 3122 sor után utasítás K: B<é>sötétül. [Az ékezet áth.] ... alakúl, me</>ly ... szól</>ottak.- [A jav.]
- 3124 K: kés<ű>
A jav.: késő,
- 3126 K: mind<é>g
A jav.: mindig
- 3129 K: jó<la>kott,
A jav.: jóllakott,
- 3130 K: felkel</>!
- 3131 K: Megcsendű<lt> ím az
1861-től: megcsendült ím az
KF 1989: Megcsendült, ím, az
- 3135 K: <Im> a
A jav.: Én a
- 3141 K: Jövő<ét>
A jav.: Jövőjét
- 3142 K: *iedten*.
A jav.: *ijedten*.
- 3143 K: b<ó>ldogságot: [Az ékezet áth.]
- 3152 K: o</>ly
- 3155 K: tudunk<, >:
- 3158 K: elriaszt<, >:
- 3160 K: *által lépem*
1861-től: átallépem

- 3161 K: <A s>zerelem,
M jav.: Szerelem,
- 3163 K: <S e> földre csak mosolyom <hoz> gyönyört,
M jav.: E földre
A jav.: visz gyönyört,

TIZENKETTEDIK SZÍN

K: 12^{ik} szín.

- 3166 sor előtt utasítás K: *Ú* alakra épült nagyszerű *phalanster*<e> ... földszínte<, > ... mechanikai eszközök, csillagászati <s> *chemiai* műszerek [előbb]: <ugy mint> [majd]: <valamint> egyéb különösségek *museumában*... *phalanstere-hez* ... fel<merülnek>
A jav.: földszíntje.... felbukkannak [Az áthúzások is A jav.]
1861-től: U alakra épült *phalanster* földszíntje... *mechanikai*... *chemiai* ... *museumában*... *phalansterhez*
KF 1989: falanszter... *mechanikai*... *kémiai*... *múzeumában*... *falanszterhez*...
- 3166 K: me<ly>lyhez
- 3168 K: Nem<-é volt> kisszerű a
A jav.: Nem kisszerű volt-é a
- 3169 K, [fsz]: szülte
1861-től: szülte
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3172 K: felé <....>
M jav.: felé társ már
[M vakarás után átírta a szavakat. Az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
- 3173 K: f<e>l<e>tt
A jav.: fölött
- 3175 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Beteljesült
[fsz]: Beteljesült
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3176 K: én is<, >.
- 3177 K: bánok csak<, >: a haza
- 3178 K: v<ó>lna [Az ékezet áth.]
- 3181 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: szétterül;
[fsz]: szétterül;
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]

- 3183 K: a nagyvilágért
1861, 1863: a *nagy* világért
T 1924: a nagyvilágért
KF 1989: a nagyvilágért,
- 3184 K, T 1924: lelkesült<, >.
1861, 1863, KF 1989: lelkesült.
- 3188 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: testesülhetett.
[fsz]: testesülhetett.
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3189 K, 1861, 1863, T 1924: Koránse
KF 1989: Korántse
- 3190 K: me< / >ly a <.....>
M jav.: a széles
[M vakarás után átírta a szót. Az eredetét nem tudtuk megállapítani, T szerint ez az *egész* volt.]
1861-től: mely a széles
- 3196 K: *mond*, hol állunk mégis, mi< / >ly
A jav.: mondd, ... mily
- 3198 K: b<ó>ldogságban, [Az ékezet áth.]
- 3199 K: Jól érdemelt <*bérül kinyert*>
A jav., 1861, 1863, KF 1989: díjul kapott
T 1924: díjúl
- 3200 K: *phalanster*<*e*>,
A jav., 1861, 1863, T 1924: *phalanster*.
KF 1989: falanszter,
- 3202 K: <*Gy*>erünk tehát. / Megállj, ne o< / >ly
M jav.: Jerünk tehát. A jav.: oly
- 3204 K: mint Ádám <*s mint*> Lucifer <*jövünk*>
M jav.: mint Ádám s Lucifer érkezünk,
- 3206 K, T 1924, KF 1989: megsemmisülnénk,
1861, 1863, [fsz]: megsemmisülnénk,
Sz: *megsemmisülnénk* - ezt itt nem értem.
[M nem reagált változtatással a kifogásra.]
- 3207 K: Mi< / >ly<*en bolond*> beszéd
A jav.: Mily oktalan beszéd
- 3208 K, 1861, 1863, T 1924: máskép
KF 1989: másképp

- 3209 K: *amit*
M jav., 1861, 1863, T 1924: *a mint*
KF 1989: *amint*
- 3212 K, 1861, 1863, T 1924: *háboríts*
KF 1989: *háboríts*
- 3216 K: *i</>ly híred*
1861-től: *ily hired*
- 3225 K: *me</>ly*
- 3227 K: *Átpillantás<ért> vágy<unk>*
A jav.: *Átpillantását vágyjuk*
- 3228 K: *Kicsinyben*
1861-től: *Kicsinyben*
- 3229 K: *O</>lyan..... o</>ly*
- 3230 K, T 1924, KF 1989: *olyan is*
1861, 1863: *olyan is*
- 3233 K: *De <ő>*
A jav.: *De ez*
- 3234 K: *arról, <amit>*
A jav.: *arról, miben*
- 3235 K, T 1924, KF 1989: *építész*
1861, 1863: *építész*
- 3237 K, 1861: *teremti istenül.-*
Sz: *istenül: a művet teremti istenül? vagy ő istenül teremti a művet? Homályos.*
1863-tól: *teremti, mint egy isten.*
[M jav. Sz megjegyzése alapján.]
- 3238 K: *I</>ly*
- 3239 K: *jövénk <ép> hozzád, <ó>h [Az ó ékezete áth.]*
A jav.: *tehozzád, oh*
1861, 1863, T 1924: *oh*
KF 1989: *óh,*
- 3246 K, 1861, 1863, T 1924: *mathesisről*
KF 1989: *matézisről*
- 3247 K, 1861, 1863, T 1924: *mathematicus.*
KF 1989: *matematikus.*
- 3248 K: *Hiúságból<,>*

- 3250 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: tárgyadiúl
[fsz]: tárgyadiul
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3251 K, 1861, 1863, T 1924: A *chémiát*.
KF 1989: A kémiát
- 3252 K: a m<ú>seumot. [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: a museumot.
KF 1989: a muzeumot.
- 3256 K: Ezrenként lak<ának>
A jav.: lakoztak
- 3257 K, 1861, 1863, T 1924: barbarok
KF 1989: barbárok
- 3260 K: Példáiul erről, hogy gőzmozdonyúl v<ó>lt. [Az ékezet áth.]
1861, 1863, [fsz]: gőzmozdonyul
T 1924, KF 1989: gőzmozdonyúl
1861-től: Például ...volt.
- 3262 K: v<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 3263 K: Erről *regélik*, hogy barát <gyanánt>
A jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Erről meg azt regélik, hogy barátúl
[fsz]: barátul
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3264 K, 1861, T 1924, KF 1989: munka nélküi,
1863, [fsz]: munka nélkül,
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3266 K: gondolatait.
1861-től: gondolatjait.
- 3268 K: Bünét is,
1861-től: Bünét is,
- 3271 K: feltétlenül,
1861, 1863, T 1924, [fsz]: feltétlenül.
KF 1989: feltétlenül:
[Főszövegünk a régi kiadások mondatzáró pontját tartja helyesnek, semmi nem indokolja KF 1989 sorának végén a kettőspontot. Mivel a sorzáró szótag mai helyesírásában is hosszú verstanilag, korszerűsítettük a helyesírást is. Ld. még a 9. sor jegyzetét!]
- 3272 K: Sok örül<c>ség
M jav.: Sok örültség [M átírta a c-t.]
K: v<ó>lt a <.....,>, [Az ékezet áth.]

- M jav.: a múltban, sok ábránd,
 [M vakarás után átírta a szavakat. Az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
 A teljes sor 1861-től: Sok örülség volt a múltban, sok ábránd,
- 3273 K: Me<l>lyből r<eá>nk e mese <is> maradt.
 A jav.: Melyből ránk szintén e mese maradt.
- 3276 K: v<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 3278 K: Az orozlány -
 1861: Az orozslány -
 [Az első kiadásban még nem volt kiemelve a szó, kurziválva csak 1863-tól van:] *Az orozslány* -
- 3283 K: A t<ú>domány [Az ékezet áth.]
- 3284 K, 1861, 1863, T 1924: koránse
 KF 1989: korántse
- 3285 K: O<l>lyan
- 3287 K: *gyapjú tömeg*,
 A jav.: gyapjútömeg,
 1861, 1863: *gyapjutömeg*,
 T 1924, KF 1989: *gyapjútömeg*,
- 3288 K: Me<l>ly,
- 3290 K: Lássunk *hát* mást. Ím<e>
 A jav., 1861, 1863, T 1924: Lássunk *tehát* mást. Ím
 KF 1989: mást. Ím,
- 3291 K: mi<l>lyen
 A jav., 1861, 1863, T 1924: *milyen*
 KF 1989: *millyen*
- 3292 K: i<l>ly
 A jav., 1861, 1863, T 1924: *ily*
 KF 1989: *illy*
- 3296 K: Vasnak <hivák, é>s míg
 A jav.: Vasnak nevezték, s míg
- 3303 K: I<l>lyennek
- 3304 K: Óltárain
 1861-től: Oltárain
- 3305 K: v<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 3306 K: *birjon*
 1861: *birjon*
 Sz: nem *birjon*, hanem *birja*.

- 1863: bírja
T 1924: bírjon
KF 1989: bírja
- 3307 K: Me</>lyért
- 3309 K: ismerem.
1861-től: ösmerem.
- 3312 K: utólsó rózsa, me</>ly
1861-től: utolsó rózsa, mely
- 3314 K: <...>vérrel
M jav.: testvérrel
[M vakarás után átírta a szót. Az eredeti *nővérrel* vagy *fivérrel* lehetett, pontosan nem tudtuk megállapítani.]
- 3318 K: i</>ly
- 3325 K : i</>ly művet. Az első, költemény;
1861, 1863: ily művet. Az első költemény;
T 1924: Az első, költemény;
- 3328 K: Homérn<e>k hívták.
A jav.: Homérnak
1861, 1863: hívták.
- 3329 K: <h>adesnek nevezvén.
M jav., 1861, 1863, T 1924: *Hadesnek*
KF 1989: Hádesznek
- 3331 [A megjegyzése a K-on: *Agricola* „miért éppen ez?”]
- 3336 K: bírja mégis lángra gyujtani
1861, 1863, T 1924: bírja gyujtani
KF 1989: bírja ... gyújtani
- 3338 K: Me</>ly
- 3344 K: *dalai*,
A jav.: daljai,
- 3345 K: <N>em <csepegtetnek>-é
A jav.: Ezek nem oltnak-é
- 3350 K: <L> legszebb
M jav.: S legszebb
- 3351 K: Me<ny>ünk
A jav.: Menjünk

- 3352 K: mi</>ly
A jav.: m/ly
1861, 1863, T 1924, KF 1989: mily
- 3353 K: Ez *ágyu*;
A jav.: Ez álgyu;
- 3355 K: I<tt> e kard,
M jav., T 1924: *Ime* kard,
1861, 1863: *Im e* kard,
KF 1989: Im, e kard,
Sz: *E kard...* Elöttem nem világos, mire céloz. Párbajra? vagy törvény pallosára? hogy aki ezzel ölt, nem nézik gyilkosnak? Világosabbat kérek!
- 3356 [Ez a sor nem szerepelt a K-ban és 1861-ben, M jav. Sz megjegyzése alapján.]
A sor 1863-tól: Kizárólag csak embergyilkoló szer -
- 3357 K: *Az* nem v<ó>lt *gyilkos*, aki ezzel ölt. [Az ékezet áth.]
1861-től: *Az* nem volt *gyilkos*, aki ezzel ölt.
1863-tól: És nem volt bűnös, aki ezzel ölt.
[M jav. Sz megjegyzése alapján.]
- 3358 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: készült
[fsz]: készült
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3362 K: az <*hazug mód*> idealisált,
A jav.: az csalárdul
1861, 1863: *idealisált*,
T 1924: *idealisált*,
KF 1989: *idealizált*,
- 3365 K: m<il>lyen
A jav., 1861, 1863, T 1924: *milyen*
KF 1989: *millyen*
- 3367 K: arabes<*que*>,
M jav.: arabeszk,
- 3377 K: Me</>ly mesterén túl <*tartna*>,
A jav.: Mely mesterén túl járna,
- 3380 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: körültekint
[fsz]: körültekint [
Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3386 K: b<ó>ldogság [Az ékezet áth.]
- 3387 K: testvériség<, >?

- 3388 K: hiányt<,>?
- 3389 K: i<l>ly
1861, 1863, T 1924: *ily*
KF 1989: *illy*
- 3390 K: *Mond*, mi
A jav.: *Mondd*, mi
- 3391 K: Me<l>ly i<l>ly<en>
A jav.: *Mely egy ily*
- 3392 K: Me<l>ly
- 3395 K: v<ó>lt az<,>: [Az ékezet és a vessző áth.]
- 3397 K: szedje<n> mind<ent>, ami
A jav.: *szedje mindazt, ami*
- 3398 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *meggondolatlanúl*,
[fsz]: *meggondolatlanul*,
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3400 K, 1861, 1863, T 1924: *hypothesis*ekben
KF 1989: *hipotézis*ekben
- 3403 K: ál<l>tallátva
- 3404 K: éhen veszünk <el>. [A jav.]
- 3405 K: *Négy ezred év* után
1861-től: *Négyezred év*
[Mivel a kiadások a szóösszetétel határait mindeddig alaposan összezavarták, az eddigi szövegekben 0,004 évről, azaz közel másfél napról (35.04 óráról pontosan) volt szó, amelyik még ennek a „kiváló” falanszteri tudósnak is túl kevés idő lenne a föld végétének megakadályozásához. Ezért kénytelenek voltunk egy új szövegváltozatot létrehozni, hiszen M szándéka szerint inkább négyszer ezer évről van szó, mint négyezred évről. A szöveg helyesen:] *Négy ezredév*
- 3406 K: nem szűl többé <világunk,>
M jav.: a föld;
1861, 1863, T 1924, KF 1989: *szűl*
[fsz]: *szül*
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3407 K: ez a *négy ezred év*
1861-től: ez a *négyezred év*
[fsz]: *Ez a négy ezredév* [Ld. a 3405. sor indoklását!]
- 3408 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *megtanúl*juk.
[fsz]: *megtanul*juk.
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]

- 3409 K: Elég idő <hiszem a> tud<omány>nak
A jav.: Elég idő tudásunknak, hiszem.
- 3410 K: Fűtőszerűl <kinál>kozik <a víz>
A jav.: Fűtőszerűl a víz ajánlkozik,
- 3414 K, 1861, 1863, T 1924: *Épen* jó,
KF 1989: Éppen jó,
- 3415 K: v<ó>lna [Az ékezet áth.]
- 3416 K, 1861, 1863, T 1924: *ép* e
KF 1989: épp e
- 3419 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: sikerűlne
[fsz]: sikerülne
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3420 K, 1861, T 1924: mi szótlan
1863, KF 1989: *mint* szótlan
- 3421 K: me</>lynek
- 3423 K: Me</>lyhez
- 3424 K: k<ó>rláto</>andja [Az ékezet áth.]
A jav.: korlátozandja
- 3426 K, 1861: *Menten minden hatástól*, szenvedéstől,
Sz. [a 3420-3427. sorról]: szép, kissé nehézkes; az egész gondolatot értem, minden részletét nem. Az a szörny: *érzés* is lesz, *lény* is; a „menten minden hatástól, szenvedéstől” azért nem világos, mert úgy van konstruálva a mondat, mintha az egyén jellege kívánná, hogy *ment* legyen, holott ellenkezőleg.
1863-tól: Elzárva külhatástól, szenvedéstől, [M jav. Sz megjegyzése alapján.]
- 3432 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: kényszerűlve
[fsz]: kényszerülve
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3434 K, 1861, T 1924, KF 1989: Báműllak tudós!
1863: Báműllak *tudós*!
[fsz]: Bámullak, tudós!
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3435 K: hogy *ami rokon*,
A jav.: hogy mi most rokon,
- 3436 K: Ne von<z>a egymást,
A jav.: Ne vonja egymást,
- 3439 K: értem, *mond* csak el,
A jav.: értem, mondd csak el,

- K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: alapúl?
[fsz]: alapul?
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3440 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: alapúl?
[fsz]: alapul?
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3444 K: k<ó>rlátit [Az ékezet áth.]
- 3447 K: maradhat. <A>ki úgy
A jav.: Én ki úgy
1861-től: Én, ki úgy
- 3448 K, 1861, 1863, T 1924: Az organismus
KF 1989: Az organizmus
- 3451 K: <A t>udomány sántán
M jav.: <T>udomány<nak> sántán
A jav.: A tudomány
[A visszajavította a szöveget az eredeti alakra.]
- 3454 K, 1861, 1863, T 1924: Kész commentálni
KF 1989: kommentálni
- 3455 K, T 1924, KF 1989: De megjósolni hívatása
1861, 1863: hívatása
- 3459 K: Lépés az <melly még>
A jav., 1861, 1863, T 1924: az a mi
KF 1989: az, ami
- 3460 K: nem *tevé*
1861-től: nem *tevé*:
- 3462 K: k<int> v<ó>lt [Az ékezet áth.]
A jav.: künn volt
- 3463 K, 1861, 1863, T 1924: *ép* ez
KF 1989: *épp* ez
- 3464 K, 1861, 1863, T 1924: *Oh*,
KF 1989: *Óh*,
- 3466 K: Nagyon szűk és nagyon tág. - Hisz te ism<é>rsz, [Az ékezet áth.]
Sz: hogy *nagyon szűk*, ezt értem; miért *nagyon tág*, csak sejtem. Tán azért, mert a tenyésző erő kisebb lombikban, pl. a sejtben vagy rostban szokott működni?... [M nem változtatott Sz aggálya ellenére.]

- 3469 K: <Ó>h nézd, <ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh, nézd, oh,
KF 1989: Óh, nézd, óh,
- 3471 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Őrült
[fsz]: Őrült
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
Sz: ki miatt aggódik? nem értem. Ádám miatt? kivel beszél; vagy az üveg miatt hogy el ne pattanjon, a teljesülés határánál? [M, Sz aggályai ellenére, nem változtatott itt sem a szövegen.]
- 3475 K, 1861, 1863, T 1924: hívták
KF 1989: hívták
- 3476 K: v<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 3478 K, 1861, 1863: [A *Csengetnek.* szerzői utasítás a sor után áll.]
T 1924, KF 1989, fsz: [A *Csengetnek.* szerzői utasítás a sor belsejében, a „Mit jelent ez?” kérdés előtt áll. A logikus szövegváltoztatást Tolnai vezette be, s mi is emellett a forma mellett döntöttünk.]
- 3481 K: Most <intetik meg> a ki
A jav., 1861, 1863, T 1924: Most kap fenyítést a ki
KF 1989: fenyítést, aki
- 3484 sor előtt utasítás K: néhányan kö<zz>ülök ... eléök lép. ... a museum ...
A jav.: közülök ... eléjük
KF 1989: közülük ... múzeum
- 3487 K: *phalanster<e-t>*.
A jav., 1861, 1863, T 1924: *phalanstert*.
KF 1989: falansztert.
- 3489 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: vadúlt
[fsz]: vadult
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3490 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: körül,
[fsz]: körül,
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3491 K: kíván <és> megsemmisít<ni,>
A jav.: kíván, hogy megsemmisítsen:
- 3492 K: szí<t>tani [M jav.]
- 3497 K: szí<t>tom [M jav.]
- 3499 K: v<ó>lt [Az ékezet áth.]

- 3502 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: nélkül
[fsz]: nélkül
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3504 K: v<ó>lt-e [Az ékezet áth.]
- 3507 K, 1861: *Rosz alkotása sem e hajlamot,*
[A jav.: *se* kiegészítve *sem-mé.*]
Sz: Homályos. Mi a hiánytalan? A koponya? De hisz azt rosszul alkotottnak mondja; a hajlam? de hisz azt mondja menthetetlenek.
1863, T 1924: Alakzata sem e rossz hajlamot,
KF 1989: rossz
- 3509 K: o</>ly forrongó és szilaj;
1861-től: oly forrongó és szilaj!
- 3510 K, 1861, 1863, T 1924: Gyógyítani
KF 1989: Gyógyítani
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: megszelídűlsz.
[fsz]: megszelídülsz.
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3512 [*Philippinél csatáztam.*- Arany a K-ban kékkel aláhúzta és kérdőjelet tett melléje.]
- 3513 K: rossz rend, a *theoria*
1861, 1863, T 1924: rossz rend, a *theória*
KF 1989: a rossz rend, a *teória*
- 3514 K: i</>ly <.....>
M jav.: ily nemes
[M vakarás után átírta a szót. Az eredetét nem tudtuk megállapítani.]
- 3515 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: gátjauíl van
[fsz]: gátjaul van
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3517 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: elmerűltél
[fsz]: elmerültél
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3518 K, T 1924, KF 1989: rádbízott
1861, 1863: rádbizott
- 3521 K: mi</>ly
- 3523 sorban a szereplő neve K: <*Angelo Mihály*>
M jav. [előbb]: *Mihel-Angelo* [majd]: *Michel-Angelo*
[M vakarás után átírta a nevet. Az eredeti T olvasata.]

- 1861, 1863, T 1924: MICHEL-ANGELO
 KF 1989: MICHELANGELO
- 3523 K: *Íme itt.*
 1861-től: *Íme itt.*
- 3524 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *Rendetlenül*
 [fsz]: *Rendetlenül*
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3525 K: *mindég*
 1861-től: *mindig*
- 3527 K, T 1924, KF 1989: *módosítnom,*
 1861, 1863: *módosítnom,*
- 3528 K: *véssek rá <egy kis éket>,*
 A jav.: *véssek rá holmi dísz*
- 3529 K: *változás<ú>!* [Az ékezet áth.]
- 3531 K: *v<ó>ltam* [Az ékezet áth.]
- 3535 K: *<.....>, <milly kárhozat>* lehet
 M jav.: *Michel-Angeló, mily pokol lehet*
 [M vakarás után átírta a sort. Az első szó eredetije valószínűleg *Angelo Mihály* volt. A szót átírás után megismételte a bal lapszálon is M. A jobb lapszálon a 3533-3537. sorok között függőlegesen áll egy többször átírt, olvashatalanná torzult szó, amely valószínűleg szintén a *Michelangelo* név szövegváltozatait rejti.]
- 3537 K, 1861: *Oh mennyi ismerő*
 Sz: *ismerő* helyett legyen *ismerős.*
 1863, T 1924: *Oh mennyi ismerős*
 [M jav. Sz megjegyzése alapján.]
 KF 1989: *Óh, mennyi*
- 3540 K: *Ez <megszűkülte>* a
 A jav.: *Ez szűknek érzé a*
- 3541 K: *Mi egy<enlővé és> mi <nyomorívá>*
 M jav.: *S mi egyformára, mi<ly> törpére szűrte*
- 3542 K: *<Szüré a>z állam. Oh Lucifer, jőj, jerünk;*
 M jav., 1861: *Az állam. Oh Lucifer, jőj, jerünk;*
 1863, T 1924: *Oh Lucifer, jőj, jerünk;*
 KF 1989: *Óh, Lucifer,*
- 3544 K: *két gyer<m>ek*
 A jav.: *két gyerek*
- 3545 K: *Me<ly>ben szükséges v<ó>lt* [Az ékezet áth.]

- 3549 K: Nos Ádám,
A jav., 1861, 1863, T 1924: *No s* Ádám,
KF 1989: Nos, Ádám,
- 3550 K: itt fogunk meg <.....>
M jav.: itt fogunk csak megnyugodni.
[M vakarás után átírta a szót. Az eredeti változatot nem tudtuk megállapítani.]
- 3552 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *Oh*,
KF 1989: Óh,
- 3553 K: *Mit* <is> kapsz e <mindennapos> nőn,
A jav.: De mit kapsz e közsorsu nőn,
- 3554 K, 1861, 1863, T 1924: *Semirámis*
KF 1989: Szemirámisz
- 3563 K: <El tőlem, el,> e
A jav.: Hozzá ne nyúlj, e
- 3566 K: *Oh* gyermekem! <nem-e> tápláltalak,
A jav.: hisz én tápláltalak,
1861, 1863, T 1924: *Oh* gyermekem!
KF 1989: Óh, gyermekem!
- 3568 K: Me< />ly e szent <pántot>
A jav.: Mely e szent kapsot
- 3572 K, T 1924, KF 1989: idegen
1861, 1863: *idegen*
- 3574 K: Hagyjátok e <nőnek meg>
A jav.: Hagyjátok ez anyának
- 3579 K, 1861, 1863, T 1924: *vivmánya*
KF 1989: vívmánya
K: t<ú>dománynak [Az ékezet áth.]
- 3580 K: t<ú>domány! [Az ékezet áth.]
- 3584 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *mozdulj!*
[fsz]: *mozdulj!*
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3586 K: <Ó>h gyermekem! [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *Oh* gyermekem!
KF 1989: Óh, gyermekem!

- 3586 sorban utasítás K: *össze rogy<ik>*
A jav.: Összerogy
- 3587 K: Jelenkezzék *ki* párja<...> igényli.
M jav.: Jelentkezzék *ki* párjaúl
[M vakarás után átírta a *párja* szó végét. Az eredeti változatot nem tudtuk megállapítani, talán *párjának*, *párjaként*.]
1861: Jelenkezzék *ki*
1863: Jelenkezzék, *ki*
T 1924, KF 1989: Jelentkezzék, *ki*
- 3602 K: v<ó>lt mind i<l>ly [Az ékezet áth.]
1861-től: volt, mind ily
- 3603 K: Me<l>lynek higgadt gond k<ó>rlátot [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Melynek higgadt gond korlátot
KF 1989: higgadt
- 3604 K: me<l>ly nemesb körökb<ő>l
A jav., KF 1989: mely nemesb körökből 1861,
1863, T 1924, [fsz]: körökbül
- 3605 K: zengemény,
1861-től: zöngemény,
- 3609 K: kórházba <öket>!
A jav.: kórházba vélök!

TIZENHARMADIK SZÍN

K: 13^{ik} *szín*.

- 3611 sor előtt utasítás K: Az *űr*. ...kis<s>ebbedve, mígnem csillagúl tűnik csak fel, a többiek köz<z>é vegyűl<ve>. ...fél homálylyal kezdődik, me<l>ly vak sötétté ... röpülve.
A jav.: kisebbedve ...közé vegyűlten ... mely
[Az utasítások helyesírását, mivel a verselés szempontjából ez közömbös, KF 1989-hez hasonlóan, fsz-ünkben mi is mindig korszerűsítjük.]
- 3611 K: *mond hová*
A jav., 1861-től: mondd, hová
- 3612 K: <Nem-e vágyódtál> menten
A jav.: Hát nem vágytál-e, menten
- 3615 K: i<l>ly
- 3617 K: o<l>ly

- 3619 K, 1861, 1863, T 1924: S keblemben
 KF 1989 sh: S *lelkemben* [Nyilvánvalóan elírás KF 1989-ben!]
 K: foly<,>:
- 3622 K: <És> vissza sírok, fáj hogy
 A jav.: De visszasírok, fáj, hogy
- 3626 K: A jól ismért
 1861, 1863, T 1924: A jól ismert
 KF 1989: A jólismert
- 3627 K: síksággá lap<ú>lt. [Az ékezet áth.]
 1861, 1863, T 1924: síksággá lapult.
 KF 1989: síksággá lapúlt.
 [Ez a sorvégi szótag mai helyesírással is hosszú a verselés szempontjából, KF 1989 hibásan és feleslegesen állította vissza a már a K-ban is kihúzott *ú*-t. Ezért főszövegünk a K és a kiadások változatát fogadta el.]
- 3628 K: v<ó>lt, [Az ékezet áth.]
- 3629 K: törpűl le rosz
 1861, 1863: törpül le rosz
 T 1924: törpűl le rosz
 KF 1989: törpűl le rossz
 [Ismét semmi sem indokolja, hogy a mai helyesírással megegyező 1861-63-as törpül alakváltozat helyett *törpűl* szerepeljen, ezért főszövegünk megváltozott KF 1989-hez képest.]
- 3630 K: me<ly>ben
- 3632 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: silányúl.
 [fsz]: silányul.
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3635 K: me<ly>ly
 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: elvegyűl
 [fsz]: elvegyül
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3636 K: *Miljő* ... v<ó>lt [Az ékezet áth.]
 A jav.: Milljó ... volt
- 3637 K: Óh Lucifer, aztán meg <...>, <...> ő, - -
 M jav.: meg ő, meg ő, - -
 [M vakarás után átírta a szavakat. Az eredetét nem tudtuk megállapítani.]
 1861, 1863, T 1924: *Oh Lucifer*,
 KF 1989: Óh, Lucifer,

- 3642 K: *Egyéb*<*b* más hátra,> *mint a mathesis* - -
 A jav., 1861: *Egyéb számunkra, mint a mathesis* - -
 Sz: ha *nagyság s erő* elvész, hogy marad meg a *mathesis*?
 1863, T 1924: Számunkra más, mint a rideg *mathesis*.- -
 [M változtatott tehát, de nem reagált Sz bírálóira e változtatással.]
 KF 1989: *matézis*.- -
- 3645 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *nélkül*
 [fsz]: *nélkül*
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3647 K: tartott csak <*ki*>
 A jav.: tartott csak nagy
- 3651 K: *Me*<*l*>*ly*
- 3652 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *szorúl*,
 [fsz]: *szorul*,
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3654 K: v<*ó*>*lna*-é [Az ékezet áth.]
 K, 1861, 1863, T 1924: *Antaeus*,
 KF 1989: *Anteusz*,
 [fsz]: *Anteus*, [Az istennév a latinos változat, csak a görög *Antaiosz* formát kellene kiejtés szerint írunk, *sz-szel*.]
- 3660 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *megsemmisűlsz*,
 [fsz]: *megsemmisülsz*,
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3661 K: *me*<*l*>*ly* cs<*e*>*p*<*p*>
 A jav., 1861, 1863: *mely csöp*
 T 1924, KF 1989: *csöpp*
- 3363 K: *iesztesz*,
 A jav.: *ijesztesz*,
- 3666 K: Előbb meg<*l*évő> mint
 A jav.: Előbb megvolt az, mint
- 3667 K: próbáld <*és meg*>bukol.
 A jav.: próbáld s szörnyet bukol.
- 3669 K: <*é*>s napnál <.....>?
 M jav.: *sugára*?
 [M vakarás után átírta a szót. Az eredetét nem tudtuk megállapítani.]
 A jav.: s napnál a *sugára*?
 1863 sh: *sugara*?

- 3670 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh,
KF 1989: Óh,
- 3671 K, 1861, 1863, T 1924: *ürben*
KF 1989: *úrben*
- 3676 K: me</>ly
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *feszül*,
[fsz]: *feszül*,
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3678 K: me</>ly
- 3682 K: Me</>ly
- 3683 K: <Ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: Oh,
KF 1989: Óh,
- 3689 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *jegecül*
[fsz]: *jegecül*
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3690 K: <..... ..>
M jav.: *lelkem felfelé tör.*-
[M vakarás után átírta a szavakat. Az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani. Arany tisztázatként odaírta a két utolsó szót M kézírása fölé.]
- 3690 sor után a szereplőnév K: *A föld sz. szava.*
A jav.: *szellemének*
- 3693 K: *gyűrűéből*
A jav.: *gyűrűjéből*
- 3694 K, 1861, 1863, T 1924: *isten*,
KF 1989: *Isten*,
- 3695 K, 1861, 1863, T 1924: *megközelítsd*
KF 1989: *megközelítsd*
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *kicsinyül.* -
[fsz]: *kicsinyül.* -
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3696 K: *Ugy is nem <tép>-e majd <ki> a halál?* -
M jav.: *nem ront-e majd el a halál?* -
- 3696 sor után a szereplőnév K: *A föld sz. <hangja> szava.*
A jav.: *szellemének*

- 3698 K: Ne *mond*, ne *mond*
A jav.: Ne *mondd*, ne *mondd*
- 3700 K, 1861, 1863: az *Ur*
T 1924, KF 1989: az *Úr*
- 3702 K: <*Szakítá*> azt fel. / Majd én fel<*szakítom*>.
A jav.: Törhette azt fel. / Majd én feltöröm.
- 3703 sor előtt utasítás K: Tovább *repülnek*<,>. Ádám egy siko<*j*>tással megmerevül.
A jav.: sikoltással
- 3704 K: *el ker*<*i*>nghet [Az ékezet áth.]
1861-től: *elkeringhet*
- 3705 K, 1861, 1863, T 1924: Az *ürben*,
KF 1989: Az *úrben*,
- 3707 K, T 1924: Korán *e* káröröm
1861, 1863, KF 1989: Korán *a*
- 3708 K: Csak *érinté*
1861, 1863, T 1924, KF 1989: Csak *érinté*
- 3709 K: o<*l*>ly
- 3713 K: O<*l*>ly<*an*> <*rettentő*> az,
A jav.: Oly iszonyatos az,
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: megsemmisülni.
[fsz]: megsemmisülni.
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3714 K: <*Ó*>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *Oh*
KF 1989: *Óh*,
- 3715 K: Hol o<*l*>ly
1863: *Ha* oly
- 3716 K: Csatázzam újra, és b<*ó*>ldog [Az ékezet áth.]
1863 sh: Csatázzom
- 3718 K: hasztalan<,>?
- 3721 K, 1861, 1863, T 1924: Korán *se* vonz i<*l*>ly
KF 1989: Korántse
- 3723 K: v<*ó*>ltakép [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *voltakép*
KF 1989: *voltaképp*
- 3728 K: v<*ó*>lina [Az ékezet áth.]

- 3729 K: h<ó>lnap [Az ékezet áth.]
- 3730 K: vólt *a mi*
1861, 1863, T 1924: volt *a mi*
KF 1989: volt, ami
- 3733 K: És Constantínnal
1861-től: Constantinnal
- 3734 K: *meg* alapítsd?
1861, 1863, T 1924: megalapítsd?
KF 1989: megalapítsd?
- 3739 K: Vólt
1861-től: Volt
- 3740 K: v<ó>lt. [Az ékezet áth.]
- 3741 K, KF 1989: tudomány,
1861, 1863, T 1924: *tudomány*,
- 3744 K: <Ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *Oh*,
KF 1989: Óh,
- 3746 K: *négy ezred évre*
1861, 1863, T 1924: *négyezredévre*
KF 1989: négy ezredévre
- 3749 K, 1861, T 1924, KF 1989: érzem,
1863 sh: *érezem*,
- 3750 K: S <*ha is*>,
A jav.: S aztán? -
- 3752 K, 1861, 1863, T 1924: *theóriáiból*,
KF 1989: *teóriáiból*,
- 3753 K: me<l>lyet
- 3754 K: elmul<*and*>
A jav.: elmulik
- 3760 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: fellelkesűlni.
[fsz]: fellelkesülni.
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]

TIZENNEGYEDIK SZÍN

- K: 14^{ik} *szín*.
- 3763 K, 1861: főka *tesz* zajt, *vizbe*
 Sz: zajt *tenni* nem magyarul van.
 1863-tól: ver zajt, *vizbe* T 1924, KF 1989: *vízbe*
- 3764 K: *zajá<tól>*
 A jav.: *zaján*;
- 3766 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *Korcsúlt*
 [fsz]: *Korcsult*
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3767 K: S a h<ó>ld ... köd m<ö>g<ű>l [Az ékezet áth.]
 A jav.: S a hold ... köd megöl
- 3769 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *virúlnak*,
 [fsz]: *virulnak*,
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3771 K: *Hol* az ember<nek> lelke, *ereének*
 A jav.: *Holott* az ember lelke, *erejének*
- 3773 K: E vérgolyó <a nap>
 M jav.: E vérgolyó napod.
 [M vakarás után átírta a szavakat. Az eredeti szöveg T olvasata.]
- 3775 K: A t<ú>domány [Az ékezet áth.]
- 3779 K: *bölcseénél*,
 A jav.: *bölcsejénél*,
- 3782 K: *me<l>lyre*
- 3784 K: *Első*, <s> ut<ó>lsó [Az ékezet áth.]
 A jav.: *Első*, *utolsó*
- 3787 K: <.....> törpűlve ízr<ő>l-ízre
 M jav.: *Nyomor<ú>n-é*
 [Az ékezet áth. M vakarás után átírta a szót. Az eredetit nem tudtuk megállapítani.]
 A jav.: *ízrül-ízre*
 1861-től: *törpülve ízrül-ízre*
 KF 1989: *ízrül ízre*

- 3789 [A K-ban és 1861-ben az itt kezdődő hat sor, a 3789-3794. sorok helyén négy másik sor áll.]
 K, 1861: *Ha nagy lelkedre, a mint hivod azt,*
 1863-tól: Ah, ah, hiú ha vagy *nagy* szellemedre, - KF 1989: szellemedre -
 [A sor végén hiányzó vesszőt főszövegünk pótolta.]
- 3790 K, 1861: *Hiú vagy, me<l>ly lüktette kebledet*
 1863-tól: A mint nevezni már, úgy kedveled
 KF 1989: Amint
- 3791 K, 1861: *Míg szíveredben ifj<ú> vér keringe* [Az ékezet áth.]
 1863-tól: Azon erőt, mely a vért lükteti,
- 3792 K, 1861: *Halottas ágyadnál ne kérd hogy állj.-*
 1863, KF 1989: És ifjú kebled eszményért dagaszt:
 T 1924: ifju
- 3793 [A sor a K-ban és 1861-ben még hiányzik.]
 1863-tól: Ne kívánj állni végre mint tanú
- 3794 [A sor a K-ban és 1861-ben még hiányzik.]
 1863-tól: Saját halotti ágyadnál. - Ez óra
- 3795 K: átvizsgálása <a>z
 A jav., 1861: ez
 1863-tól: ám
- 3796 K: nélkü*l* készü*l*t
 1861, 1863, KF 1989: nélkül készült
 T 1924: nélkü*l* készült
- 3799 K, 1861: mellyik *a* való.
 1863-tól: mellyik volt való.
- 3800 K, 1861: A végső *hörgés*
 1863-tól: A végső küzdés
- 3801 K: gúnykacaj *kitűzött céljai<nk>ra.*
 A jav., 1861: *céljaidra.*
 1863-tól: gúnykacaj éltünk küzdelmire.
- 3805 K: mit egy <rideg szellem>
 M jav.: mit egy szellem rideg
 [M vakarás után átírta a szavakat.]
- 3806 K: Közö<mb>e tart,
 A jav.: Közönye tart,
- 3813 sor után utasítás K, T 1924: a gulibából
 1861, 1863, KF 1989: a galibából

- 3814 K: *vól*na-é
1861-től: *vol*na-é
- 3817 K: mint <*sem*> bánatom <*vólt*>.
A jav.: mint volt bánatom.
- 3825 K: *mi<l>*ly
- 3830 K: táplálkozik<?>.
- 3832 K: *Me<l>*lyben
- 3835 K: külö<*m*>ség
A jav. a K-on: különség
1861-től: külöbnség
- 3837 K: mint <*ő*> az övére.
A jav.: mint ez az övére.
- 3840 K, 1861, 1863, T 1924: *Ínség*emben
KF 1989: Ínségemben
- 3843 K: <*Ó*>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: *Oh*,
KF 1989: *Óh*,
- 3844 K, 1861, 1863, T 1924: *Im*, nagy *isten*,
KF 1989: *Im*, nagy *Isten*,
- 3845 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *pirúl*j, mi nyomorúlt
[fsz]: *pirulj*, mi nyomorult
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3848 K, 1861, 1863, T 1924: *ép* azért
KF 1989: *épp* azért
- 3851 K: *A jólakásé*, *míg*
1861: *A jóllakásé*, *míg*
Sz: nem világos előttem, hogy miért, mennyiben?
1863: *A jóllakotté*, *míg*
T 1924, KF 1989: *A jóllakotté*, *míg*
- 3852 K: *phílosophiája*
1861, 1863, T 1924: *philosophiája*.
KF 1989: *filozófiája*.
- 3858 K: ezt el bir<*o*>d csitítani
A jav.: *birád*
- 3861 K: Méltó beszéd <*ez*> hozzád, Lucifer
A jav.: hozzád, Lucifer, *ez*,

- 3862 K: kárörvendve vonz
1861-től: vonsz
- 3865 K: *Környűlmény*<eknek> dőre
A jav.: Vagy oly környűlmény dőre
1861-től: körűlmény
[fsz]: körűlmény
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3866 K: Mi<ket mind> egyig
A jav.: Mit egytűl egyig
- 3868 K: van-e külömben?
1861-től: van-é külömben?
- 3869 K, 1861, 1863, T 1924: Leonídás
KF 1989: Leonídász
- 3871 K: Táplálkozík<,> ollyan
1861, 1863, T 1924: ollyan
KF 1989: olyan
- 3872 K: Me</>lynek ...<L>ucullusi
M jav.: lucullusi [M átírta a kezdőbetűt.]
- 3873 K: Villában *dőzsöl* édes mámorában
1861-től: Villában issza édes mámorát
[T szerint a sor A jav. A K-on ennek nincs nyoma, nincs bizonyíték arra, hogy ez ténylegesen A jav.! Meggondolandó, hogy e sorban nem volna-e helyesebb mégis a K-ra támaszkodni?]
- 3875 K: Br<ú>tus [Az ékezet áth.]
- 3879 K: nyomor *szűl-e* azt
A jav.: szűlé-e azt
- 3881 K: késő <unokákban>
M jav.: késő származékban
- 3882 K: *Hanyan*
1861-től: Hányan
- 3886 K: érintkezése
1861-től: érintkezése
- 3890 K: bölcseén:
A jav.: bölcsején:
- 3892 K: lesz
1861-től: lessz

- 3893 K: S Le<ó>, tanár ... egyetemben<,>: [Az ékezet áth.]
1861-től: S Leo tanár
KF 1989: S Leó tanár
- 3895 K, 1861, 1863, T 1924: *sújtja*
KF 1989: sújtja
- 3896 K: Nap<ó>leon [Az ékezet áth.]
1861-től: Napoleon
KF 1989: Napóleon
- 3897 K: egyenlíti ki<,>?
Sz: nem világos a kép. [M nem változtatott.]
- 3898 K, KF 1989: búzhödt
1861, 1863, T 1924: búzhödt
- 3900 K: O<í>ly.... o<í>ly
- 3901 K, 1861: De annál károsabb - *s veszélyesebb még*
Sz [a 3901-3905. sorról]: Ki az a mindkettő? A bárgyú, egy; ki a másik? A szellem? de hisz *azt* nem érzi a bárgyú. Ádám ezen egész mondókáját nem értem.
1863-tól: De annál károsabb. - A babona
- 3902 K, 1861: *Keblünkre mint a durva babona,*
1863-tól: Bárgyút vakít csak, aki úgysem érzi
[M jav. Sz megjegyzése alapján.]
- 3903 K, 1861: *Mert tudósan számokkal öli meg*
1863-tól: A szellemet, mely köztünk hat, mozog;
[M jav. Sz megjegyzése alapján.]
- 3904 K, 1861: *A szellemet, mit a bárgyú nem érez*
1863-tól: De testvérét felismerné a jobb, ha
[M jav. Sz megjegyzése alapján.]
- 3905 K, 1861: *De mindkettő egyenlően nem ismer.*
1863-tól: Rideg tanod számokkal meg nem ölné. -
[M jav. Sz megjegyzése alapján.]
- 3907 K: lecke<,> az
- 3909 K: *újjamon*
1861-től: ujjamon
- 3912 K: Mindég <érkeznek> újak; s o<í>ly
A jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Mindég kerülnek újak; s oly
[fsz]: kerülnek
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]

- 3913 K, 1861, 1863, T 1924: isten
KF 1989: *Isten*
[Bár elfogadjuk KF 1989 korszerűsített helyesírását, itt nem a tulajdonnév Isten van a szövegben - Ádám és Lucifer istenek az eszkimó szemében. Ezért a hagyományt követi főszövegünk.]
- 3915 K: <gy>erünk, elég v<ó>lt [Az ékezet áth.]
M jav.: jerünk, [M átírta a szó első betűjét.]
- 3916 K: *neét*.
A jav.: nejét.
- 3917 K: meglátⁿi, <..... ..>
M jav.: <hog^y> ha s<ü^llyed^t>
[M vakarás után átírta a szavakat. Az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
A jav.: meglátⁿi, mert ha sü^lyed^t,
1861, 1863, T 1924: *sü^llyed^t*
KF 1989: *sü^llyed^t*,
- 3918 K: <.. ..> , ...látváⁿy<,>:
M jav.: A fér^fú,
[M vakarás után átírta a szavakat. Az eredeti szöveget nem tudtuk megállapítani.]
- 3920 K, KF 1989: meg^test^esü^lt
1861, 1863, T 1924: meg^test^esü^lt
[Emendáltuk KF szövegét - nincs indoka annak, hogy visszatérjünk a K hosszú magánhangzó-jához, verselését tekintve mindenképp hosszú a szótag.]
- 3921 K: *sü^llyed^t*
A jav.: *sü^llyed^t*
[T olvasatában M eredeti szava a K-ban *silled^t*. Lehetséges változat.]
- 3922 K: Me</^l>ly b<ó>rzadályt szül. Men<y>j, [Az ó ékezete áth.]
A jav.: Mely borzadályt szül. Menj,
- 3925 K: i</^l>ly
- 3926 K: Tisztességet ... *neén*.
A jav.: nején.
1861, 1863: Tiszt^eséget
- 3927 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Aspásiát
[fsz]: Aszpásiát
[Mivel a tulajdonnév görög eredetű, az érvényes helyesírási szabályok nem engedik meg a latinos írást.]
- 3930 K: csókjai <alatt>
M jav.: csókjai között
[M átírta a szót - az eredeti T olvasata.]

- 3931 K: Nöm! vendégeink<>
1861-től: Nöm! vendégeink
- 3932 [Az egész sor A betoldása K-ba.]
- 3933 sor előtt utasítás K, 1861, T 1924, KF 1989: gunyhóba
1863: kunyhóba
- 3933 [Arany e sor mellé a K-ban kék ceruzával ezt írta: „Komisch”, de azután kihúzta a megjegyzést.]
- 3934 K, KF 1989: Segítség,
1861, 1863, T 1924: Segítség,
- 3935 K: jövőmből
1861-től: jövőmbül [A jav. valószínűleg.]
- 3938 K, 1861, 1863, T 1924: isten
KF 1989: Isten

TIZENÖTÖDIK SZÍN

K: 15^{ik} szín.

- 3940 sor előtt utasítás K: a 4^{ik} szín
1861, 1863: a *negyedik* szín
T 1924, KF 1989: a harmadik szín
[A K elírását sem Arany, sem további kiadások T kiadásáig nem vették észre, tudniillik, hogy Ádám a paradicsomon kívül, a *harmadik szín pálmafás vidékén* ébred fel, ahol álomba merült. T kiadása javította az értelemzavaró hibát.]
- 3940 K: <ó>h, [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: oh,
KF 1989: óh,
- 3941 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *Körültem*
[fsz]: *Körültem*
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 3944 K: *rende*
A jav.: *rendje*
- 3949 K: a h<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 3950 K, 1861, 1863, T 1924: *végkép*
KF 1989: *végképp*
- 3952 K, 1861: *Mutatni* a nemlét
Sz: Homályos.

- 1863-tól: Hogy lássuk a nemlét
[M jav. Sz megjegyzése alapján.]
- 3954 K: nélküly
1861-től: nélkül
- 3955 K, KF 1989: elkerülni
1861, 1863, T 1924: elkerülni
[Nincs verstani indoka a K hosszú ú-jének, így a korszerűbb helyesírású alakra javítottuk KF 1989 szövegét.]
- 3958 K, 1861, T 1924, KF 1989: Miattuk az erős,
1863 sh: Miattuk *ez*
- 3960 K: I</>ly
- 3961 K, T 1924, KF 1989: mellyet
1861, 1863: me^{ly}et
- 3965 K, KF 1989: tanúltam
1861, 1863, T 1924: tanultam
[Mint a 3955. sorban, itt sincs verstani indoka a K hosszú ú-jának, így a korszerűbb helyesírású alakra javítottuk KF 1989 szövegét.]
- 3966 K, KF 1989: Kiábrándúltam
1861, 1863, T 1924: Kiábrándultam [Ld. az előző sor jegyzetét!]
- 3967 K, 1861, 1863, T 1924: másképen
KF 1989: másképpen
- 3969 K: vólna
1861-től: volna
- 3970 K: he<g>geszti
1861-től: hegeszti
- 3973 K: bóldog,
1861-től: boldog,
- 3975 K: o</>ly
- 3976 K: Me</>ly ... bír
1861, 1863, T 1924: Mely ... bír
KF 1989: bír
- 3980 K, KF 1989: macska-, vércse-körmöket
1861, 1863: *macska, vércse körmöket*
T 1924: *macska, vércsekörmöket*
- 3981 K, KF 1989: me</>ly óvatos, ki is kerülheti
1861, 1863, T 1924: mely óvatos, ki is kerülheti
[Lásd a 3955. és 3965. sor jegyzetét!]

- 3988 K: De a <.....>
M jav.: De az egész
[M vakarás után átírta a szót. Az eredetét nem tudtuk megállapítani.]
- 3994 K: Következetes<ségén bámuland ott>
A jav.: Következetes voltán bámuland
- 3995 K: me<l>ly
- 3996 K, T 1924, KF 1989: Bünt
1861, 1863: Bünt
- 3999 K: isten<nek, neked>,
A jav.: isten, véled is.
KF 1989: Isten,
- 4000 K, 1861, 1863, T 1924: a sors: Eddig élj:
KF 1989: a sors: eddig élj,
- 4002 K: Nem-e <vagyok> magam e <nagy> világon.
A jav.: Nem egymagam vagyok még e világon?
- 4003 K: alatta <a> mély: [M jav.]
- 4004 K: ut<ó>lsó [Az ékezet áth.]
- 4006 K: mi<l>ly
- 4007 K: <Nem-e> minden perc vég <é>s kezdet is?
A jav.: Hiszen minden perc nem vég s kezdet is ?
- 4010 K: Ut<ó>lsó csókod o<l>ly [Az ékezet áth.]
- 4012 K: <Én> félek
A jav.: Úgy félek
- 4016 K: <Mit a n>ő <meg> nem ért <s csak gátjaúl van>.
A jav.: Nő azt nem érti, s nyugtül van csupán.
- 4017 K: Mért nem szu<n>nyadtál még csak egy kicsínyt:
1861, 1863, T 1924: szunyadtál
KF 1989: szunnyadtál
1861, 1863, KF 1989: kicsínyt
T 1924: kicsínyt
[Az első szó esetében a jambus helyreállításával felülbíráltuk KF szövegváltozatát, a 2. szó esetében ugyanezért feleslegesnek véljük T í-jét.]
- 4022 K: biztosítva áll már<,>:
1861, 1863: biztosítva
T 1924, KF 1989: biztosítva

- 4024 K: De *j*őj <te*h*át *i*dá*bb*:>
 A jav.: *j*őj hát közelebb:
 1861-től: *j*őj
- 4025 K: <ó>h, [Az ékezet áth.]
 1861, 1863, T 1924: *oh*
 KF 1989: *óh*,
- 4030 K: *Mellyet*
 1861-től: *Melyet*
- 4031 K: v<ó>lt *nyugal*<*mamért*>. [Az ó ékezete áth.]
 A jav.: volt; ez nyugalom.
 1861-től: *nyugalom!*
- 4033 K: *mond*, mit
 A jav.: mondd, mit
- 4034 K: *Fiad bűnben, trón bíborán* fogamzott.
 1861: *bűnben*,
 [T szerint Arany a K-ra írta ceruzával e sornál: „Sejtem, de homályos.”]
 1863-tól: *Fiad Édenben is bűnnel* fogamzott.
- 4035 K, 1861, 1863, T 1924: *isten*,
 KF 1989: *Isten*,
- 4051 K: <Ó>h *mond*, <ó>h *mond*, minő sors vár reám<, >:
 A jav.: mondd, [Az ékezetek áth.]
 1861, 1863, T 1924: *Oh* mondd, *oh* mondd,
 KF 1989: *Óh*, ...*óh*,
- 4052 K: E szűk határ<ú> lét [Az ékezet áth.]
- 4053 K: *Me*<lynek
- 4054 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *kitisztult*,
 [fsz]: *kitisztult*,
 [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 4058 K: *Nemesedvén*,
 1861-től: *Nemesbedvén*,
- 4059 K: h<ó>ltra [Az ékezet áth.]
- 4060 K: *me*<lyben
- 4062 K: *Me*<lyet *kigúnyol* <, *mellyért vérezett*,>
 A jav.: *Melyet kigúnyol* vérhullásaért
- 4063 K: *Világosíts fel*,
 1861-től: *Világosíts fel*,

- 4066 K: Bizontalanság
A jav.: Bizonytalanság
- 4068 K: Takart *istenkéz* <el>
A jav.: Takart el istenkéz
- 4071 K: *vól*na
1861-től: volna
- 4073 K: nagy eszmék <miatt>
A jav. [előbb]: <után>, [majd]: miatt,
[A előbb kijavította, majd visszaállította M szövegét.]
- 4075 K: <De átcsillogjon mégis a jövő>
A jav., 1861, 1863, T 1924: *Mig* most, jövőd ködön csillogva át,
KF 1989: *Míg*
- 4077 K: Emel<jen> a
A jav.: Emel majd
- 4079 K: <Hadd> k<ó>rlátóz<zon> az arasz<t>nyi [Az ékezet áth.]
A jav.: Fog korlátozni az arasznyi
- 4080 K: biztosítva
1861-től: biztosítva
- 4081 K: me<l>lyre
- 4083 K: me<l>ly csak úgy bír
1861, 1863, T 1924: bír
KF 1989: bír
K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: testesűlni,
[fsz]: testesülni,
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- 4089 K: <ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: oh,
KF 1989: óh,
- 4091 K: v<ó>lt [Az ékezet áth.]
- 4092 K: <ó>h [Az ékezet áth.]
1861, 1863, T 1924: oh
KF 1989: óh,
- 4097 K: me<l>ly
- 4099 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: Szünetlenűl,
[fsz]: Szünetlenül,

- [Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
- K: me<|>ly
- 4108 K, 1861, 1863, T 1924: *genius*.-
KF 1989: géniusz.-
- 4112 K: me<|>ly
- 4115 K, 1861, 1863, T 1924: De *bűnhődésed*
KF 1989: De bűnhődésed
- 4117 K: csírája
1861-től: csirája
- 4118 K, 1861, 1863, T 1924: *bűn*
KF 1989: bűn
- 4119 K: mi<|>ly
- 4121 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *Pajzsúl*
[fsz]: Pajzsul
[A kar éneke trochaikus lejtésű, így a mai helyesírású alak illik jobban a szövegbe.]
K, 1861, 1863, T 1924: *isten*
KF 1989: Isten
- 4124 K, 1861, 1863, T 1924, KF 1989: *célúl*,
[fsz]: célul,
[A kar éneke trochaikus lejtésű, így a mai helyesírású alak illik jobban a szövegbe.]
- 4126 K, 1861, 1863, T 1924: *máskép*,
KF 1989: másképp;
- 4132 K, 1861, 1863, T 1924: *az isten*
KF 1989: az Isten
- 4134 K: *épen* rád szorúl<and>
A jav., 1861, 1863, T 1924, KF 1989: szorúlna
[fsz]: szorulna
[Helyesírási korszerűsítés - magyarázatát ld. a 9. sor jegyzeténél!]
1861, 1863, T 1924: *épen*
KF 1989: éppen
- 4135 K: eszköze<,>:
- 4138 K, 1861, 1863, T 1924: *istenemnek!*
KF 1989: Istenemnek!
- 4141 K, T 1924, KF 1989: *bízzál!*
1861, 1863: *bizzál!*

4141 sor alatt K: <vége>

[Majd e sor alatt Arany írása]: <Ex leone - leonem!>

[A kihúzott latin mondat jelentése: Oroszlánról az oroszlánt. Az „Ex ungue leonem” latin mondás - oroszlánt a körméről - módosításával Arany T szerint azt a néhány soros bírálatot helyettesítette, amit a K végére írt, majd kitörölt. A kitörölt szöveg végéből csak ennyi maradt: 9 ³/₈ - amely (ismét T szerint) szeptember 3-8-át jelenti, mikor Arany a művet Madáchnak írt első levele előtt újra tüzetesen végigolvasta.]

Az ember tragédiája

Szó- és szövegmagyarázatok

Rövidítések:

AB: Alexander Bernát jegyzetei alapján. Az ember tragédiája magyarázatos kiadásából. (Budapest, 1909)

KF: Kerényi Ferenc magyarázó jegyzetei nyomán.

(Források: Tárgyi magyarázatok Az ember tragédiájához c. fejezet (M. I. válogatott művei, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1989. 480-491. l.) és M. I.: Az ember tragédiája. Matúra Klasszikusok, Ikon Kiadó, Bp. 1992. széljegyzetei.)

[.....] A szómagyarázatok összeállítójának (Bene Kálmán) megjegyzései, kiegészítései.

[**Drámai költemény:** a műfaj olyan filozófikus, metafizikus tragédia, amely valamilyen mitologikus, vagy mesei kerettörténetben, költői eszközökkel kísérli meg a kor fontos eszméit megjeleníteni. A műfaj elnevezése Byrontól származik, a *Manfred* c. drámájánál használta először. Néhány nevesebb drámai költ., v. könyvdráma még Goethe Faustja, Byron Káin, Shelley A megszabadított Prométheusz, vagy Ibsen Peer Gynt c. műve. A műfaj előzménye a középkori misztériumjáték.]

ELSŐ SZÍN

A színről:

KF: Madách a bibliai teremtéstörténet keretében indítja drámai költeményét. Goethe *Faust*-jának égi prologusával közös forrása a Biblia, az Újszövetségben Jób könyvének versei. A teremtés leírása Mózes I. könyvében található, ott viszont nincs szó az egyik főangyal lázadásáról. M. tehát bibliai és a Bibliát feldolgozó irodalmi előképeit alkotó módon használta, illetve fejlesztette tovább. Nemcsak a Jó áll itt szemben a rosszal, nem a materializmus lázad az eszmél irányította világregend ellen, hanem a mechanikus renddel szegül szembe a diszharmoniót kívánó értelmi tagadás. Az égből kutasított Lucifer a paradicsomban a tudás és az öröklét fáját kapja osztályrészül a teremtésből.

1 AB - **ANGYALOK KARA:** A kar a bibliai Zsoltárok könyve hangján dicsőíti az Urat. (148. zsoltár, 1. 2.)

5 KF - **gyönyör:** itt öröm, boldogság értelemben.

17 KF - **véd-nemtői:** géniuszai, jó szándékú szellemei.

20. sor után szerzői utasítás - **szférák zenéje:** Püthagorasz görög filozófus szerint az égitestek által, forgásuk során keltett harmonikus hangok, amelyeket az ember nem hall. M közvetlen forrása itt Cicero műve, a *Scipio álma*, amely megvolt a sztregovai könyvtárban. Ld. még 20-22. sort: „a szférák titkos harmóniája”.

21 KF - **büszke láng-golyó:** a Nap. A naprendszer itt következő, a 48. sorig terjedő leírása nem egyértelmű. Megfogalmazásába bizonyára belejátszott Cicero említett műve, a már régen elavult, de költői metaforaként még használható ptolemaioszi, földközpontú világgéppel, továbbá a Kepler-jelenet anyaggyűjtésének több tapasztalata.

25 KF - **e parányi csillag:** lehet a bolygók valamelyike, de a Föld is, a 21. sorral egybevetve. Ebben az esetben a Napra és a Földre vonatkozatható a 29. sor „két golyó” kitétele. [Ez utóbbi magyarázat a valószínű.]

34 - **Távulnan:** [távolról.]

36 AB - **béket:** a nyelvújítás korának szava. Bék - béke.

38 KF - **Csillaga a szerelemnek:** lehet a Vénusz. Nem zárható ki a Holdra utalás sem, amely minden kultúrkör mitológiájában szerepel, mivel változásaiával kapcsolták össze a szerelem és a termékenység fogalmát.

41 - 42 KF - **születendő világok, / Itt enyészők...:** Madách ábrázolása közeláll a materialista Ludwig Büchner „folytatott időszaki teremtésének” gondolatához.

48 - **Rend lesz útja ferdesége:** [Az üstökösről Arany kissé megváltoztatja Madách eredeti gondolatát. Az eredetiben épp a szabálytalan, egyenes pályájúnak vélt - lásd Vajda: Az üstökös c. versét! - égitest is az Úr szavára a rend hirdetője lesz.]

49 KF - **kedves ifju szellem:** A Föld szelleme. Ld. a 473. sor magyarázatát!

50 KF - **változó világgömböddel:** a Földdel.

60. sor után AB - **GÁBOR, MIHÁLY, RÁFAEL FŐANGYAL:** A főangyalok közül, melyek sehol sincsenek felsorolva a Bibliában, s melyek számát is hol hétnek, hol négynek, hol háromnak határozzák meg, három már az Újtestamentumban is szerepel név szerint. Gábor hirdeti Keresztelő Szent János és Jézus megszületését, Mihály az égi seregek vezére, Rafael az ártatlanok, gyermekek őrangyala. Ennek megfelelően az Eszme, az Erő és a Jóság képviselői Madáchnál.

65 KF - **Hozsána:** (héber-latin) üdv, dicsőség.

76 **LUCIFER:** [lat, jelentése ‘fényhozó’. Mitológiai alak, a keresztény vallási irodalomban az ördögök fejedelme. A Tragédiának mintaként szolgáló művek közül Byron: Káin c. drámájában hívták így a Sátánt, az első színnek egyik legfontosabb előzményében, a Faustban Mefisztó az ördög neve.]

104-105 - **sárba gyúrt kis szikra mímeli / Urát:** [Az értelem, a szellem isteni szikrájával felruházott anyagi lény, a sár fia, az ember Istent utánozza majd.]

110-114 **Dicsér eléggé...:** [Lucifer itt, szemben az angyalokkal nem Isten teremtménye, hanem hozzá hasonlóan öröktől fogva létező. **Együtt teremténk** - mondja ezért az Úrnak a 143. sorban. Hasonlít ez a beállítás a perzsa manicheizmus elképzeléseire: a világot a jó és a rossz együtt teremtették.]

145 - **Éden:** [A Paradicsom.]

146 KF - **e két sudar fát:** a tudás és halhatatlanság fáját. Ld. még a II. szín helyszínének szerzői utasítását!

MÁSODIK SZÍN

A színről:

KF: A paradicsomi állapotnak és az Éden elvesztésének ábrázolásában Madách egyaránt támaszkodott a Bibliára, Mózes I. könyvére, az erre épülő irodalmi hagyományra Milontól Byronig, valamint a Bibliát „racionalizáló” utópistára, Charles Fourier-ra, aki a prehisztorikus korokat összefoglaló néven édenizmusnak nevezte. Madách ezt összekapcsolta (Büchner *Kraft und Stoff*-ja nyomán) a természet és az ember fiatalságának motívumával. V.ö. az Ádám fokozatos öregedését célzó szerzői utasításokkal! Ádám és Éva idilljét Lucifer zavarja meg, aki harcát az Úr ellen az ember által akarja megvívni. Érvelése nem is marad hatástalan: az első emberpár megízleli a tudás fájának tiltott gyümölcsét. A Kerub útját állja a halhatatlanság fája felé igyekvőknek, Ádám és Éva kiűzetnek a paradicsomból.

162-165 AB - *az égi tilalom* a Bibliában a következő: „A kert minden fájáról bátran egyél. De a jó és gonosz tudásának fájáról, arról ne egyél; mert amely napon ejédel arról, bizony meghalsz.” (Mózes I. 2. r. 16., 17.) A Bibliában tehát csak egy fa, a tudás fájának gyümölcsétől tiltja el Isten az embert. M tehát eltér a Bibliától.

165 KF - **S halállal hal meg**: a bűnbeesés előtt az ember (a Biblia nyomán) halhatatlan volt.

227 KF - **porondból**: a föld porából.

300 KF - **diszharmóniát**: nézetkülönbséget. [Tágabb értelemben az Úr harmonikus, kiegyensúlyozott világával szemben diszharmónikus, kusza, ellentmondásos viszonyokat.]

306-315 AB - *Éva okoskodása* a filozófia és teológia nagy vitakérdésévé lett: hogyan fér meg a bűn isten mindenhatóságával és jóságával.

333 KF - **KERUB**: (héber) az angyalok második rangsorába tartozó lény. AB: A kerub nem engedi, hogy az élet fájáról is szakítsanak, miképp a Bibliában (Mózes I. k. 3. r. 22.). [M művének ellentmondása, hogy az Úr az élet fáját is Lucifernek ajándékozta, majd angyalával mégis elűzeti a fa gyümölcséből szakítani akaró emberpárt. De őszintén akarhatta-e Lucifer a halhatatlansággal is megajándékozni Ádámot és Évát?]

338 KF - **El innen...**: Ádámot nem űzik ki az Édenkertből, hanem maga távozik. A változtatás súlyát Madách a 360-364. sorban némileg enyhítette.

HARMADIK SZÍN

A színről:

[A paradicsomon kívüli pálmafás vidéken Ádám és Éva kialakítják földi életük kereteit, első megnyilvánulásukat Lucifer így összegzi: *A család és tulajdon / Lesz a világnak kettős mozgatója*. Ádám meg szeretné ismerni az anyagi és szellemi világot, Lucifer megmutatja neki a természeti erők félelmetes erejét, nagyságát, s az ember rádöbben kicsinységére, függésére. A természet költői szemlélete sem vigasztalja igazán, szeretné megismerni jövőjét, fejlődését. Lucifer álmod bocsát az emberpárra, s a következő 11 álomszín az emberiség történelmét és elképzelt jövőjét mutatja meg Ádámnak - Lucifer nézőpontjából.]

384 KF - **a súlyos bilincstől**: a gravitációtól.

417-453 - *A látomás*: [Madách korának természettudományi ismeretei alapján nagy költői erővel jeleníti meg a fizikai és kémiai folyamatokat, a természet erőit.]

417-421 - **Mi áradat...**: [A tengeráramlatok, a hőmozgás éghajlatot meghatározó, életet adó jelenségei.]

426 KF - **delej**: mágnesség.

430-431 - **Amarra mint jegec, / Emerre mint rügy**: [A Föld mélyén forrongó massa szervesen és élő anyaggá alakul.]

438-444 - **Nehány marok porrá...**: [Ádámot megrendíti, mikor látja: teste por, víz, levegő csupán, s élete égés, oxidáció csak.]

474. sor után KF - **A FÖLD SZELLEME**: Goethe *Faustjából*, az Erdgeist tükörfordítása.

475 - **önköreben végtelen, erős**: [A Föld szelleme az „égi karban”, a teremtés végtelenében látszott csak „szerény fiú”-nak, a Földön, „önköreben” az ő törvényei uralkodnak.]

483-501 - **Elrészletezve vízben...**: [A felidézett Föld szelleme ugyan félelmetes, de a nimfák által képviselt természetben inkább már az embert segítő, óvó szerepe domborodik ki. Költői sorokban fogalmazza meg M a mű egyik filozófiai alap gondolatát: az anyagi világ nemcsak ijeszti, korlátozza a szellemi létre, „istenülésre” törekvő embert, de segíti is, teret adva küzdelmeinek.]

485. sor után, utasításban KF - **NIMFÁK**: a természeti erőket megszemélyesítő és a természetet benépesítő, szép nő formájában elképzelt és ábrázolt lények.

500 KF - **bölcsésznek**: tudósnak.

502-504 AB - **Mit ér, mit ér e játék...**: Ádám nem gyönyörködik úgy a természet költői szemléletében, mint Éva, ő érteni is szeretné a világot.

518 KF - **egynapos rovar**: kérész, tiszavirág. [Ld. Madách magyarázatát a szövegváltozatoknál!]

NEGYEDIK SZÍN

A színről:

[Ádám, mint Fáraó a piramis építésével a halhatatlanságot szeretné elérni. Hatalma korlátlan, mégsem boldog. A trón előtt kiszenvető, agyonkorbácsolt rabszolga és neje, Éva rádöbbenik a „Milliók egy miatt” tarthatatlanságára, igazságtalanságára. Évát maga mellé emeli a trónra, felszabadítja a rabszolgákat. Lucifer is hozzájárul ehhez a kiábrándulásához, amikor felidézi, hogyan enyésznek el hatalmának és halhatatlanságának jelképei: a piramis és a múmia. Ádám ezért a szabad egyének egyenlőségen alapuló társadalmát óhajtja.]

556. sor előtt, helyszín KF - **gúla**: piramis.

578 - **szűmre**: [szívemre]

611-617 AB - **Ez ismét a szálaknak...**: Lucifer arról az eltéphetetlen kötelékről szól, mely az embert az anyagi világhoz köti, ennek a szellemi törekvéseket, vágyakat korlátozó „szálak” a létét már a 3. színben maga Ádám is felfedezi, ld. a 386-394. sort.

621-623 AB - **Nincsen más hátra... ..az erő s anyag**: Lucifer a kor materialisztikus felfogását képviseli, mely szerint a szerelem is anyagi jelenség. 1855-ben jelent meg Ludwig Büchner: Erő és anyag (Kraft und Stoff) című könyve, melynek eszméit főleg Lucifer képviseli a műben. [A Madách szövegét átigazító Arany betoldotta 623. sor a könyv címe is utal itt.]

629 AB - **most hálnál meg, amint föllelél?** A szövegből nem derül ki: a rabszolga és neje el voltak különítve, avagy csak most láthatja a férfi, mennyire szereti őt Éva.

630 KF - **pór**: itt rabszolga.

634 KF - **hagymázos**: lázas, önkívületi.

658-659 AB - **Szökött rabszolga...**: Halálával a rabszolga tulajdonképpen megszökött urától.

678 - **tégedet mulatni**: [téged mulattatni, szolgálni.]

700 AB - **A végzet arra ítelt állata**: Arra van ítélve, amiről Ádám a 692-699. sorban beszélt. Tudniillik, hogy a tömeg, a milliók valóban az egyért, a hatalmasokért vannak. (Arany János magyarázata alapján, ld. még a Szövegváltozatoknál is!)

720 KF - **tömét**: tömegét. [Nyelvújítási szó, mint a zöm, zöme. Nem gyökeresedett meg nyelvünkben.]

732 KF - **kivált**: kiváltságos, kiemelt. [A kiváltságosakká előlépőknek adott láncok, gyűrűk a hatalom jelvényei.]

772 AB - **csak virág légy, drága csecsebecs:** a fáraó előtt a nő csak dísz a férfi életének. A keleti világ felfogása. [Ugyanakkor ez Madách nőről alkotott véleményének egyik alapvető pillére is, ez a felfogás gyakran hangot kap az egész életműben, így híres akadémiai székfoglalójában, A nőről, különösen aestheticai szempontból című értekezésében is.]

782 KF - **vonalnyí:** régi hossz mérték, a hüvelyk 1/12 része, 2,256 mm.

783 KF - **könyök:** régi hossz mérték, a könyöktől a középső ujj hegyéig számították. Egy könyök: 0,4436 m.

786 KF - **kéj kertjeidben:** pihenő kertjeidben. Utalás az ókor fejlett kertkultúrájára, melyet M az emberi elme nagy teljesítményei között tart számon. Ezért emlegeti itt együtt a „gúlá”-val, azaz a piramissal.

796-802 - [Az álomszínek végén gyakran Ádám maga értékeli az átélt eszméket, s szabja meg a követendő utat. Itt a „milliók egy miatt” s a „dőre nagyravágy” világa után a „köz”, a „milliók” szabad államában akar élni.]

810 - **Tisztult alakban:** [Ádám mintha megsejtené, hogy az álomjelenetek legfennköltebb, legmagasabb Évjával találkozik majd a következő színben: Lucia, Miltiadesz neje az eszményi hitves.]

ÖTÖDIK SZÍN

A színről:

[Ádám, mint az athéni demokrácia hadvezére, a marathoni győztes egy újabb hadjáratból, a perzsákkal szövetséges Paros szigete elleni harcból súlyos sebesülése miatt eredménytelenül tér vissza városába. A demagógoktól felizgatva, a gazdag polgárok által megvesztegetve a nép ellene fordul, halált kiált rá. Lucifer, harcosnak öltözve elhiteti a tömegekkel, hogy Miltiadesz meghallva az ellene emelt vádat, most seregeivel Athén ellen vonul. A tömeg gyáván meghunyászkodik a vezér előtt, hű felesége, Éva is keserű szemrehányással illeti a vélt hazaárulás miatt. A férfi tisztázza magát: csak sebesülése miatt tért haza, s elbocsátja katonai kíséretét. Erre a gyáva nép, a demagóg biztatására ismét halálra ítéli: Miltiadesz kiábrándultságában nem védekezik. E nép nem érdemli a szabadságot, s a haza önzetlen szolgálata is céltalan - véli, s ezután csak az egyéni örömöknek, élvezeknek akar élni.]

Színhely KF - **LUCIA:** a valóságban Hégeszipülének hívták. [Miltiadesz felesége.]

Színhely KF - **MILTIÁDÉSZ:** athéni politikus és hadvezér. [i.e 6-5. sz.] I.e. 490-ben győzelmet aratott a perzsák ellen Marathónnál. Az ellenséghez pártolt szigetek elleni büntetőhadjárat során, Párosz sikertelen ostroma miatt hadisarccal sújtották. A hagyomány szerint börtönben halt meg. [Miltiadesz a történelmi valóságban nem volt annyira önzetlen bajnoka az athéni demokráciának, mint azt M művében bemutatta.]

Színhely KF - **KIMÓN:** (?-i. e. 449), Miltiadesz fia. I. e. 478-ban tűnt fel hadvezérként, sikeres harcokat vívott a perzsák ellen. Megnövekedett politikai befolyása miatt i. e. 461 és 454 között száműzetésbe küldték. 451-ben sikerült fegyverszünetet létrehozni Athén és Spárta között, így egyesült erővel fordulhattak a perzsák ellen. Küproszt ostroma alatt halt meg.

842 KF - **polgárerényt:** a felvilágosodás korától élő fogalom irodalmunkban, amely a közjóért tevékenykedő, az antik demokráciától tanuló, onnan mintákat merítő közösségi magatartást jelentette (latinul: virtus civica), szemben a nemesi „virtus”-sal, a pusztán katonai vitézséggel.

844 **anyjára tör:** [azaz létrehozójára, a szabadságra.]

858 sor után utasítás KF - **himnusz:** istenhez szóló, emelkedett hangvételű fohászt.

858 sor után KF - **DEMAGÓG**: eredetileg a görög városállamok népgyűlésének szónoka, átvitt értelemben: uszító, lázító. [Olyan ember, aki alaptalan, de a népnek tetsző ígéretek teszt egy bizonyos hatalom támogatása, elősegítése érdekében.]

867 KF - **A disz-szekérről**: melyen a győztes hadvezér az ünnepi menetben felvonult.

868 KF - **virágozd fel**: az áldozati állat virágfüzérrel ékesítése az antik elképzelés szerint azt még kedvesebbé tette az istenek előtt.

879 KF - **Aphrodíté**: a szerelem istennője a görög mitológiában.

882 sor után utasítás KF - **Erósz**: Aphrodité fia, szerelemisten.

Kháriszok: Aphrodité kísérői.

888 AB - **bánalom**: mint szájalom, bánalom. (Vagy megbánás.)

891 KF - **Lemnoszt**: sziget az Égei-tengeren, amely Miltiádész büntetőhadjárata során került i.e. 489-ben Athén uralma alá. Ma: Lémnosz.

892 KF - **Phárosznál**: szintén a perzsákhoz pártolt sziget az Égei-tengeren. 26 napi ostroma után Miltiádész visszatért Athénba. Ma: Párosz.

894 KF - **bérletemből**: utalás a jogokban egyenlő szabad athéni polgárok között végbement vagyoni és függőségeket okozó differenciálódásra.

945-962 AB - *Lucifer „tréfája”* után kommentárjában az emberi aljasságnak örvendezik, s csak a görög művészet szépségének varázsa zavarja meg örömét. A klasszikus szépségideál idegen tőle.

973 KF - **e mell vérzik**: Miltiádész valóban megsebesült Phárosz ostrománál.

984 KF - **Athéné Pallasz**: Zeusz főisten leánya, aki a bölcsesség, a mesterségek, a tudomány és az ezeket egybegyűjtő városi élet istennője volt. Athén város legfőbb pártfogója, itt ebben a minőségében szerepel.

999 KF - **Dáriusz**: I. Dareiosz (i. e. 558-486), perzsa király. 522-től uralkodott, fennhatósága alá tartoztak az ión városok és részben az Égei-tenger szigetei is. 492-ben és 490-ben sikertelen hadjáratot vezetett a görög városállamok Athén szervezte szövetsége ellen.

1005 KF - **Marathónnál**: a perzsa szárazföldi támadást Athén ellen i.e. 490-ben Miltiádész itt állította meg, vereséget mérve a túlerőben levő ellenségre.

1058 KF - **Hádész**: a holtak birodalma, az alvilág.

1072. sor után utasítás KF - **tőkét**: kivégzésnél használt fatuskó, amelyre az áldozat fejét lehajtotta.

1078 KF - **ég veled**: az árulással vádolt Miltiádész a hagyomány szerint nem így, hanem börtönben halt meg.

HATODIK SZÍN

A színről:

[A hanyatló, érzéki élvezetekbe süllyedt Rómában vagyunk. Ádám, Lucifer és Éva egy lakoma részvevői, akik előtt gladiátorok küzdenek, táncosnők buja táncot lejtnek, s ahol a kéjencek hölgyei gúnydalokat énekelnek a régi római erkölcsökről. Csak Éva-Júlia lelkében sejlik fel az elveszett éden, csak ő ébreszti rá szeretőjét, Ádám-Sergiolust életük céltalanságára, a dőzsölés, a mámor csömörére. Éva után a Péter apostol vezette halotti menet végképp megváltoztatja a hangulatot. Milo-Lucifer ízléstelen, morbid ötletként szeretője, Hippiá megcsókolja a pestises halottat, ám a haldokló nőt Péter apostol megkereszteli és feloldozza. Péter ostorozó szónoklata és a jelenet hatása alatt a kéjencek megdunorodnak és elfordulnak eddigi életüktől. Ádámnak a kereszténység új utat mutat, új célt jelöl ki.]

Színhely KF - **Appenninek**: itáliai hegység.

Színhely KF - **lecticával**: heverővel. A rómaiak félkönyökre dőlve, fekvé étkeztek. AB - e fekvőhely neve valójában lectus, a lectica rudakkal ellátott, hordozható heverő volt.

1088 AB - **gladiátor** - a császárkor „nemzeti intézménye” a gladiátorok viadala, az ilyen élet-halál küzdelmekre kiképzett rabszolgaharcosok cirkuszi bemutatója a császárkori Róma legkedveltebb szórakozása. A magánházaknál rendezett gladiátorviadal nem volt jellemző.

1090 KF - **Herculesre**: a görög Héraklész római átvétele. Zeusz és Alkméné fia volt, nagyerejű hős, aki halála után istenné lett. Neve esküdzésekben közkeletű nyelvi fordulat volt Rómában, annyit tett, mint isten bizony, istenuccse.

1115 KF - **Tantalusként**: a görög-római mitológiában rászedte az isteneket, akik halála után azzal büntették, hogy szomját és éhét nem csillapíthatta, holott a víz álláig ért, a gyümölcsök pedig karnyújtásnyira függtek előtte.

1117 KF - **Proteusként**: alakját változtatni tudó tengeristen.

1124 AB - **füzéres pohár**: az ivóedényeket a fényezés korában gazdagon díszítették, drágakövekkel, bevéselt verssorokkal, mondásokkal, virág-füzérekkel.

1125-1127 AB - **fogadástok**: a lóverseny-fogadásra emlékeztető jelenet nem korhű, a fogadás nem volt szokásban a rómaiaknál.

1128 KF - **ángolnás tavamba**: halastavamba.

1135 KF - **Recipe ferrum!**: (latin) Fogadd a vasat! A legyőzött gladiátor halálos ítélete, amelyet a lefelé fordított hüvelykujj mozdulata kísért.

1143-1144 AB - **Táncosok! / Csináljatok most már komédiát...** : a táncosok némajátékot, pantomimet is előadtak.

1178 KF - **a fekete halál**: a pestis. Rokonszavai: az 1257. sorban dögvész, az 1277. sorban döghalál. AB - Madách ismét nem a történeti hűségre törekedett, a nagy pestis Krisztus után 250-255 között pusztított Rómában.

1198 KF - **Lukrécia**: Sextus Tarquinius, a római király fia gyalázta meg, mire az asszony szégyenében megölte magát.

1198 KF - **az özvegy ágyban**: férje távollétében, „szalmaözvegyként”.

1206 KF - **Brutus**: (i.e. 85-42), köztársaságpárti római politikus, aki i.e. 44. március 15-én részt vett Julius Caesar megölésében. A kitört polgárháborúban a makedóniai Philippinél csatát veszített és öngyilkos lett.

[AB felveti, hogy az itt említett Brutus lehet a Tarquiniusokon bosszút álló L. Julius Brutus is, de ő is inkább a híresebb Brutusra, Caesar nevelt fiára szavaz.]

1214 AB - **Rém járt fel a hősök agyában**: a hősök agyrémekben hittek. Arany javítása nyomán került a szövegbe.

1216 KF - **ily örült**: öskeresztények, akiket hitükért a cirkuszban vadállatok elé vetettek.

1262. sor után utasítás KF - **tibiakkal**: halotti fuvolákkal.

1275 KF - **obulust**: ezüstpénzt, amelyet a rómaiak a halott szájába tettek, hogy az kifizethesse az átkelés díját az alvilágot határoló folyó révészének, Kháronnak.

1276. sor után utasítás KF - **Péter apostol:** eredeti neve Simon, foglalkozása halász volt. A tizenkét apostol egyike, nevét és egyházszerző feladatát Jézustól kapta. Miután a Szentföldön megszervezte az első keresztény közösségeket, i.sz. 44-ben Rómába érkezett. 51-ben ő elnökölt a jeruzsálemi zsinaton. Második római tartózkodása idején, i.sz. 67-ben vagy 68-ban esett áldozatul a Néró alatti keresztényüldözéseknek.

1309 AB - **Thébaisznak:** Felső-Egyiptom neve, Thebae fővárosáról elnevezve.

1310 KF - **anachorétákkal:** sivatagi, önsanyargató remetékkel.

1316 KF - **orcusnak tüze:** pokoltűz, gyehenna.

HETEDIK SZÍN

A színről:

[Az ígért testvériséget, szeretetet a kereszténység fővárosában, Bizáncban nem találja meg Ádám-Tankréd, aki a Szentföldön vívott háborúból érkezve kereszteseivel a városban akar megpihenni. A mozaikszerű epizódokból felépülő szín minden eseménye fokozatos kiábránduláshoz vezet: a város népének félelme a keresztesektől, a pátriárka és az eretnekek fanatikus hitvitája, a búcsúcédulás barát fellépése, s a vallás ferde felfogása, mely bünné bélyegzi Tankréd és a megmentett Izóra - Éva - szerelmét. Mint a görög szín végén, ismét elfordul a küzdelmektől Ádám, s a tudományhoz menekül.]

Színhely KF - **Pátriárka:** az 1054. évi egyházszakadás óta a konstantinápolyi érsek (pátriárka), a keleti kereszténység feje volt.

Színhely KF - **Tankréd:** (?-1112). Már az első keresztes hadjáratban részt vett. Nicaea, Antiochia és Jeruzsálem ostrománál jeleskedett. Nem tért vissza Európába, hanem előbb Galilea, majd (1104-től haláláig) Antiochia fejedelme lett. Torquato Tasso *Megszabadított Jeruzsálem* c. eposzának és Voltaire drámájának is hőse - mindkettő megvolt Madách könyvtárában. [M tehát eltér a történelmi valóságtól, Bizánc elpusztítói más keresztes hadak voltak.]

1387 KF - **szeraók:** itt háremet jelent.

1390 KF - **szent jelet:** a lovagok ruhájukon a kereszt jelét viselték.

1394 KF - **szent bölcsője:** a keresztes hadjáratok célja Jézus szülőföldjének, Palesztinának felszabadítása volt a szeldzsuk-törökök uralma alól.

1405

1408 AB **e ronda démont:** a martalóc népet. [AB kicsit szűkít a sor értelmén e magyarázattal, Tankréd-Ádám valószínűleg a népet, a hitvány tömegeket minősíti ronda démonnak itt.]

1414 AB **Lesujtom!** - t.i. a népet. [Azaz megsemmisítem.]

1446 KF - **hírhedett almát:** valószínűleg a paradicsom tiltott gyümölcsére céloz Madách.

1451 KF - **Fárosz:** világítótorony, az egyiptomi Pharosz-sziget nevééről.

1458 KF - **miazmákat:** betegségeket okozó kigőzölgeket.

1469 AB - **Egzakt fogalmat:** Bizonyos dolgokban nem tehetünk szert egzakt, azaz pontos mennyiségi meghatározásokra. Lucifer példája: ha mindig kisebb-kisebb kardot kovácsolunk, megszűnik-e a kard valamikor? Hol a határt jelölő egzakt pont?

1481 KF - **a kereszténység fővárosában:** az 1054-ben bekövetkezett egyházszakadás után lett Konstantinápoly a keleti kereszténység székvárosa, míg a nyugatié Róma maradt.

1484-1485 KF - **a Homousiont, / Vagy Homoiusont?:** azonos lényegű vagy hasonló lényegű. Tudniillik Jézus, a Fiúisten az Atyaistennel a Szentháromság tanában. Az erről folyt hitvita az i.sz. IV-VI. században osztotta meg a kereszténységet. AB - Arius és tanítványai azt tanították, hogy a Fiú maga is Isten teremtménye, tehát nem létezett mindig; Istentől kapja fényét, mellyel beragyogja a világot. Lényege tehát nem egyenlő Isten lényegével. Ezzel szemben a nicaei zsinat dogmaként megállapította a *homousia* elvét, tehát a Fiú *azonos, egy* mivoltú Istennel. Az ariánusok számos felekezetre bomlottak, a legszélsőségesebb az Atya és a Fiú lényegazonosságát merőben tagadta. Voltak viszont olyan csoportok, akik az Atya és a Fiú mivoltának *hasonlóságát* tanították, a *homoiusiát*. A kompromisszumkeresés miatt ezeket a szektákat fél-ariánusoknak is nevezték. Az ariánizmusnak 380-ban Theodosius császár vetett véget Keleten. Madách az egész hitvitát évszázadokkal későbbi időpontba teszi át.

1496 KF - **Keresztény-cinikus:** utalás az ókori cinikus filozófusokra, akik megvetették a földi, szellemi és anyagi javakat egyaránt. Olyan szerzetesekről van itt szó, akik elítélték az evilági élet minden kényelmét, kellemességét.

1504 KF - **mestered:** Jézus.

1514 KF - **Tamás:** a tizenkét apostol egyike, a kételkedő („a hitetlen Tamás”), aki addig nem hitte el Jézus feltámadását, amíg előtte meg nem jelent.

1516 KF - **szent sír:** Jézus sírja Jeruzsálemben.

1553 KF - **a rimini zsinat:** 360-ban a homoiusion híveinek kedvezett.

1555 KF - **Nicaeában:** 325-ben a homousion hittételét fogadta el az itteni zsinat, amit azután a 381-es konstantinápolyi emelt végleges hittétellé. A homoiusion hívei ezután eretneknek számítottak.

1560 KF - **Árius:** (?-i.sz. 360), egyházatya, a homoiusiont vallotta.

1560 KF - **a két Euséb:** egyikük Caesarea püspökeként a nicaei zsinaton közvetíteni igyekezett az álláspontok között, utóbb a homousion-tételt írta alá. A másik, Nikodémia püspöke, mindvégig ariánus maradt.

1561 KF - **Athanásiust:** Egyiptom érseke, a nicaei zsinaton a homousion pártjának vezéregyénisége. [A kb. hatvan évig dúló hitvita legjelentősebb egyénisége.]

1565-1568 KF - **a nagy Babilon, a kéjhölgy, a hétfejű sárkány, az Antikrisztus:** a bibliai Újszövetségben, János jelenéseinek könyvében szerepelnek, mint a kereszténység eljövendő ellenfelei.

1583-1594 AB - Zsoltárok könyve, Károli Gáspár bibliafordításából.

1594. sor után utasítás KF - **traktátusokkal:** könyvecskékkel. [Traktátus (lat) = értekezés, tanulmány, v. szerződés, egyezség.] A szerzői utasítás, valamint az 1643-1654. sorok közötti jelenet utalás az ún. búcsúcédulák árúsítására, amelyek jó pénzért a bűnök földi megváltását ígérték. A visszaélés egyik közvetlen kiváltó oka lett a reformáció mozgalmának.

1635 KF - **embernyomot:** nemzedéknyi időt.

1651 KF - **solidival:** itáliai váltópénzzel.

1662. sor után utasítás KF - **IZÓRA:** a név Rossini *Tancredi* c. operájából való (1813).

1721 KF - **elégiát:** borongós, szomorú hangulatú költeményt.

1750 KF - **szent ostyát vevék:** azaz fogadalmát az oltár előtt, szentség felvételével erősítette meg.

1757-1804 AB - Tankréd-Izóra fennkölt, ideális szerelme mellett a köznapi, kacér Helene és Lucifer kettőse áll. A jelenet ezzel a párhuzamossággal hasonlít a Faust kerti jelenetéhez, Lucifer itt tényleg néha oly módon beszél, mint ott Mefisztó. A hasonlóság csak külsődleges: Faust és Margit igaz szerelmének humoros ellenpontjául szolgálnak a vén Márta komikus célzásai, Madáchnál azonban a középkori romantikus lovagszerelme szélsőséges ellentétét mutatja Helene közönséges kalandvágya.

1826 KF - **sarcot:** itt zsákmányt jelent.

1830-1836 és 1841 - 1845 AB - Zsoltárok könyve, Károli Gáspár bibliafordításából.

1833 KF - **unicornisoknak:** egyszarvú mondabeli állatoknak.

1845. sor után utasítás AB: a csontváz, a boszorkányok megjelenése stílszerű középkori jelenet.

NYOLCADIK SZÍN

A színről:

[Ádám a tudományba, a családi életbe vonult vissza. Keplerként él Rudolf császár udvarában, de sem kivételes tudása, sem a családi élet nem védi meg a kicsinyes, törpe korban: a császár áltudományos hóbortjait, az alkímiát és csillagjósást kell művelnie, hogy felesége, Müller Borbála (Éva) anyagi igényeinek megfeleljen. Az elkényeztetett nemesasszony hűtlenné válik, Kepler a bor mámorába menekül és elalszik - és megálmodja a francia forradalmat.]

Színhely KF - **Kepler:** Johannes Kepler (1571-1630), csillagász és matematikus. 1600-tól tartózkodott az udvarban. 1612-ben Rudolf utóda, II. Mátyás megerősítette állásában, de fizetni ő sem tudta, ezért Linzben tanári állást vállalt. Ausztriát 1626-ban hagyta el, amikor II. Ferdinánd kitiltotta országából a protestánsokat. Ezután Regensburgban és Ulmban élt. Korának egyik legkiválóbb tudósa, a bolygómozgás hármastörvényének felfedezője.

Színhely KF - **famulus:** (latin) szolga. A középkorban a professzoroknak segítő idősebb diák. Kepler is így kezdte az udvarnál pályáját, Tycho de Brahe mellett, 1600-1601-ben.

Színhely KF - **Borbála:** Barbara Müller von Mühlbech (?-1611). 23 évesen és özvegyasszonyként lett Kepler első felesége Grazban. Valóban származására büszke, nehéz természetű asszony volt, depresszióban szenvedett, majd megőrült.

Színhely KF - **Rudolf császár:** (1552-1612), e néven a II. 1572-től magyar, 1575-től cseh király, 1576-tól császár. 1583-tól csaknem megszakítás nélkül Prágában tartotta udvarát. Jelentős mecénás és műgyűjtő volt, szenvedélyesen érdekelték a technikai újítások és az alkímia. Ideje és vagyona tekintélyes részét ezekre áldozta.

1915 KF - **horoszkópomat:** a csillagok együttállásából az emberi sors alakulására tett jövendölést.

1917 KF - **konjunkciókban:** más csillagokkal való összefüggésben.

1921 KF - **klimaktérikus napok:** kedvezőtlen időpontok.

1922 KF - **a nagy mű:** a „bölcsek kövének” keresését, amely a fémeket arannyá képes változtatni, meggyógyítja a betegségeket és fiatalít.

1924 KF - **Hermes Trismagistust:** helyesebben Trismegistust. Az egyiptomi holdisten (Thot) görög neve és jelzője (tris megistus=háromszor legnagyobb). Őt tartották a középkori kémia, az alkímia és a mágia atyamesterének.

1925 KF - **Synesius:** (375-412), keresztény püspök és bölcselelő, akinek alkímiai munkákat is tulajdonítottak.

1925 KF - **Albertust:** A. Magnus (1193-1280) dominikánus szerzetes. Két alkímista könyve mellett más tudományos munkákat is neki tulajdonítottak.

1925 KF - **Paracelsust:** (1493-1541), híres orvos és alkímista.

1926 KF - **Salamon kulcsát:** a középkorban varázslónak és nagy aranycsinálónak is tisztelt zsidó királynak tulajdonított műveket.

1928 KF - **a vénhedt királyt:** az aranyat. Az alkímisták, titkolni akarván módszereiket, virágos nyelven fogalmaztak.

1929 KF - **a holló s a veres oroszlány:** az arany felé vezető, átmeneti anyagok „fedőnevei” az alkímiában.

1930 - 1931 KF - **a kettős merkur, a két planéta:** az alkímisták nagy szerepet tulajdonítottak a csillagok együttállásának a kísérleti időpontok meghatározásában.

1932 KF - **az ércek bölcselése:** a bölcsék köve, amelyet (névével ellentétben) pornak vagy képlékeny anyagnak képzeltek.

1933-1934 KF - **a nedves tüzet,/ Száraz vizet:** az alkímisták elképzelték anyagok, amelyekben az alapelemek elvesztik tulajdonságaikat, így lehetővé válik átalakításuk.

1935 KF- **A szent mennyegző:** a bölcsék kövének létrejötte.

1940 KF - **új tanoknak:** a reformációnak. Kepler, Madách ábrázolásától eltérően, valóban protestáns volt.

1946 KF - **Igyekszel őt kiszabadítani:** történelmi tény. Az asszonyt nem vetették alá kényszervallatásnak, majd szabadon is bocsátották.

1953 KF - **nemesség:** Kepler elszegényedett nemesi családból származott, házasságkötésekor Barbara Müller családjá megkövetelte tőle ennek igazolását.

1971 KF - **újításnak átkos szelleme:** a protestáns puritanizmus.

2016 KF - **szibillák:** az antikvitás jósnői.

2022 AB - **szférák titkos harmóniája:** Pithagórasz rendszerében fordul elő; a hét bolygó oly távolságban van egymástól, amely a húrok hosszúságának harmónikus hangoknál felel meg. A hét csillag forgása együtt egy oktáva, egy harmónia, melyet azért nem veszünk észre, mert mindig halljuk.

2073 KF - **kevercse:** keveréke.

2078 KF - **nativitásra:** az újszülött számára készített elsődleges horoszkóp.

2137.sor után utalás KF - **Marseillaise:** a forradalom védelmére siető marseille-i önkéntesek indulója, Rouget de l'Isle dallama és szövege (1792). 1795 óta Franciaország nemzeti himnusza.

KILENCEDIK SZÍN

A színről:

[Az „álom az álomban”-színen Ádám, mint Danton, a kiemelkedő szónok a katonák hősiességét méltatja a párizsi nép előtt, még a hadvezérnek jelentkező ifjú tiszt hősködő öngyilkossága sem rendíti meg. A néptömeget az árulók, a Konvent ellen tüzeli. A sans-culotte-ok a börtönökbe indulnak véres leszámolásra, s közben két elfogott főnemest hoznak Danton elé, aki beleszeret a márkinő-Évába, s merész királypárti hitvallása ellenére megmenti annak testvérét. Egy visszatérő sans-culotte leszúrja Évát, miközben beszolgáltatja azt a gyűrűt, mellyel egy arisztokrata akarta megvásárolni életét a börtönben. Ezután bukkan fel a tömegből a forradalmárnő-Éva, levágott fejjel a kezében. A Danton elleni merénylet megöléséért egy szerelmes éjszakát kér cserébe. A kéjvágyó forradalmárnő és a véres tömegek kiábrándítják Dantont, így amikor a forradalom vezetői árulással vádolják, nem védekeznek. A párizsi álom a vérpadon végződik.]

Színhely KF - **nézőhely:** színpad.

Színhely KF - **Párizs Gréve-piacává:** a forradalmi népgyűlések színhelye, ma: Place de l'Hotel de Ville, azaz a Városház tere. A nyaktiló azonban nem itt, hanem a Place de la Republique-on (a mai Concorde téren) állott, ott végezték ki Dantont is.

Színhely KF - **guillotine:** nyaktiló. Feltalálója, Joseph Ignace Guillotin orvos (1738-1814) nevét viseli, aki eredetileg emberbaráti célból, a kivégzések gyors és fájdalommentes végrehajtása érdekében készítette.

Színhely KF - **Danton:** Georges D. (1759-1794), ügyvéd. A forradalom után Párizs ügyésze, majd 1792-ben igazságügyminiszter. Ekkor volt népitélet a börtönökben, ám néhány elítéltet valóban megmentett. 1793-ban a girondistákhoz közeledett, a jakobinusok 1794. március 31-én fogták el, vádiratát Saint-Just készítette. Egyébként nős volt, 1793-ban kötött házasságot.

2141 KF - **Egyenlőség, testvériség, szabadság!:** A francia forradalom hármasszója volt az elvi alapja Madách programjának is, 1848-as értelmében, amikor 1861-ben Balassagyarmat országgyűlési képviselőjévé választották.

2218 KF - **Konvent:** a francia nemzetgyűlés 1792 és 1795 között.

2222. sor után utalás KF - **sans-culotte:** (francia) térdnadrág nélküli. A térdnadrág az arisztokraták viselete volt, a sans-culotte-ok a kispolgárságot és a városi nincstelenséget jelentették.

2236 KF - **nincs cím egyéb:** a nemesi rangokat és címeket az Alkotmányozó Nemzetgyűlés már 1790. június 19-én eltörölte.

2255 KF - **Rolandnál:** R. de la Platiere (1734-1793), girondista politikus, 1792/93-ban belügyminiszter. A jakobinus diktatúra elől megszökött, de felesége kivégzésének hírére öngyilkos lett.

2284 KF - **Catilinát:** Lucius Sergius C. (i.e. 108-62) a római történelem ellentmondásos alakja, aki a népnomort saját hatalmi céljaira igyekezett felhasználni. Cicero szónoklatai leplezték le. Ezek válogatott kiadása megvolt Madách könyvtárában.

2284 KF - **Brutust:** lásd az 1206. sorhoz fűzött tárgyi magyarázatot!

2291 KF - **Caesarnak:** Julius C. (i.e. 100-44), római politikus, hadvezér és író. Műveiből latin és német kiadást őrzött az alsó-sztrégovai Madách-könyvtár is.

2346 KF - **hagymázban:** lázas önkívületben.

2363. sor után utalás KF - **Robespierre:** Maximilian R. (1758-1794), ügyvéd. Szülővárosa, Arras képviselője volt az 1789-es nemzetgyűlésben. 1790-től a jakobinus klub elnöke, 1791-ben közvádoló a párizsi törvényszéken, 1792 szeptemberétől a konvent tagja. 1793 júliusától a Közjóléti Bizottság állandó tagja, a jakobinus diktatúra vezéregyénisége. 1794 júniusában és júliusában a konvent elnöke. 1794 július 27-én fogták el, másnap végezték ki.

2363. sor után utalás KF - **Saint-Just:** Louis S.-J. (1767-1794). 1792 szeptemberétől volt a konvent tagja, a testület egyik leghatásosabb szónoka. 1793-ban konventbiztos Elzászban, a forradalmi terror itteni megvalósítója. 1794-ben tagja volt a jakobinus diktatúra triumvirátusának. Robespierre-rel fogták el és végezték ki.

2373 KF - **vádollak:** Dantont valóban ezekkel a vádakkal illették.

2389 KF - **három hó alatt:** Dantont 1794. április 5-én, Robespierre-t, Saint-Just-öt és társaikat 1794. július 28-án végezték ki.

TIZEDIK SZÍN

A színről:

[A nyakazás elmaradt - Ádám, mint Kepler ébred fel a második prágai színben. A szín a forradalom korának elismerő értékelésével indul. Itt teljesedik be Kepler magánéleti tragédiája: az udvaronc Évát férje megölésére szólítja fel, s bár az ettől az aljasságtól visszariad, s hűtlensége után némi büntudatot, megbánást is érez, nem kerül közel férjéhez. Mégis itt, a hűtlen asszonyról mondja el Ádám (Madách) legköltőibb, legpozitívabb értékelését a nőről. A jelenet második, Faust-hatásokat mutató részében a tanítványnak tárja fel Ádám a tudomány gyarlósága, korlátai miatt érzett csalódását és egy oly korról álmodik, melyben az egyén korlátlan szabadsága érvényesül.]

Színhely - **reg:** [reggel].

TIZENEGYEDIK SZÍN

A színről:

[A magasból még biztatónak, boldognak látja az öregedő Ádám a londoni vásár nyüzsgő embertömegét, ám közéjük vegyülve ismét csalódik. Az epizódok egyre növelik kiábrándulását: a bábjátékos és a zenész a művészet, a nyegle jelenete a tudomány elaljasulását igazolja, a pénz jellemtorzító hatása alól csak egy-két szereplő mentes: talán az ibolyaárus leány ártatlansága, a tanulók kamaszos lelkesedése, a munkások szolidaritása elítélt társuk iránt jelent némi vigaszt az egyre sötétebb képet látó Ádámnak. Csalódásaira a prágai Éva „méltó” párjaként megjelenő hiú, kacér, üreslelkű polgárlány-Éva teszi fel a koronát. Így a szabadság kiteljesedése helyett annak megcsúfolása lesz Ádám londoni tapasztalata - az utolsó haláltánc-jelenetben rezignáltan figyel, amint a londoni szín jellegzetes alakjai sírjukba hullanak. Csak Éva - de nem a polgárlány, hanem a paradicsom Évája, az „örök Éva” léphet át a síron.]

Színhely KF - **Tower:** (angol) torony. A Temze partján London középkori erődje.

2596 KF - **tömkeleg:** útvesztő, labirintus.

2623 KF - **szofista:** (görög) a bölcsesség tanítója az ókori Athénban. Madách korára már pejoratív értelemben használatos, mint hamisan okoskodó.

2637 KF - **doktrinér:** elvont elvek alapján gondolkodó. Az 1840-es években ilyennek tekintették a centralista liberálisokat, így Madáchot is.

2675 KF - **hat ezredév:** bibliai időszámítás Ádám és Éva kora óta.

2680 KF - **Népost:** Cornelius Nepos (i.e. 100 körül-32), római történetíró. Életrajzai iskolai olvasmányok voltak nálunk is a reformkorban. Német-latin kétnyelvű kiadása megvolt Madáchék könyvtárában is.

2685 KF - **Shakespeare:** William S. (1564-1616). A nagy angol drámaköltőnek, akiben a romantika a zseni legragyogóbb megtestesülését látta, egy 1836-os német összkiadása volt meg Madách könyvtárában, 1839-es pesti beszerzése.

2728 KF - **mond a Biblia:** a Salamonnak tulajdonított Prédikátor könyve.

2733-2734 KF - **A gépek...:** Utalás a ludditák, a géprombolók felfogására, akik nyomoruk forrását a gépekben látták.

2736 KF - **dús:** gazdag.

2754 KF - **bacchanális:** tivornyázó.

2770 KF - **nadályként:** piócaként.

- 2815 KF - **Láttatni volt ott, s látni is talán:** Ovidius szállóigévé lett szójátéka.
- 2818 KF - **pietista:** itt kegyeskedőt, ájtatoskodót jelent.
- 2829 KF - **zsolna:** zöldharkály.
- 2901 KF - **filisztert:** nyárspolgárt
2955. sor után utalás KF - **nyegle:** itt sarlatánt, jól kereső áltudóst jelent.
- 2968-2969 KF - **Ex gratia speciali / Mortuus in hospitali:** (latin) különös kegyelemből kórházban halt meg. Versben: Kegyelmeből jósorsának, Holtja lett az ispotálynak.
- 2973 KF - **élet-elixir:** főzet, amely - a bölcsek kövéhez hasonlóan - általános gyógyszer és fiatalító.
- 2978 KF - **asztrológiája:** csillagjósolása.
- 2995 KF - **maîtresse-ének:** kitartott ágyasának. [Ejtsd: metreszének.]
- 3026 KF - **esetleg:** itt véletlenül.
- 3078 KF - **filantróp:** emberbarát.

TIZENKETTEDIK SZÍN

A színről:

[Az emberiség lehangoló jövője jelenik meg Ádám előtt a falanszter-jelenetben. A „tudomány” világában már csak múzeumban látható a kultúra s az emberi élet számos haszontalannak ítélt részlete: így pl. az utolsó rózsát, kitömött kutyát, lovat, Homérosz és Tacitus könyvét mutatja be Ádámnak a mesterséges életet lombikban létrehozni óhajtó „Tudós”. E világban egyetlen eszme, egy közös cél uralkodik: a megélhetés. A falanszter túlszabályozott, diktatórikus társadalmát a Föld négyezer év múlva bekövetkező kihűlésével indokolja, a túlélés érdekében nyomnak el minden emberi törekvést: nincs helye itt a művészeteknek, az egyéniségnek, a családnak, a szerelemnek. Az ítélezési jelenetben újjászülető történelmi alakok lázadása, az újjászülető szerelem nem csak elkészeríti Ádámot - de vigasztalhatja is: még ez a világ sem volt képes végleg kiirtani az emberi értékeket. Ezért akar szembeszállni a falanszteri hatalommal, ám Lucifer megakadályozza fellépését.]

Színhely KF - **nagyszerű:** nagyméretű.

Színhely KF - **falanszter:** (francia), a görög falanx=csoporthoz, közösség szóból. Charles Fourier francia utópista gondolkodó (1772-1837) elképzelése szerinti telep, egyben termelési egység, amely helyettesíti a családot, hálózatuk pedig a nemzeti kereteket.

3197 KF - **kéjelegjen:** gyönyörködjék.

3224 KF - **mulathatunk:** időt tölthetünk.

3242 KF - **organizmus:** működő szervezet.

3262 KF - **Al-borak:** (arab) villám. Gábor arkangyal szárnyas lova, amelyen Mohamed bejárta a hét égen keresztül a földet, Mekkától Jeruzsálemig. A reformkorban így nevezte Széchenyi István is egyik kedvenc lovát.

3297 KF - **aluminért:** a könnyűfém előállításának a módja 1824 óta ismert, az első alumínium használati tárgyakat azonban csak az 1855-ös párizsi világkiállításon mutatták be. Az utalás jó példája Madách természettudományos érdeklődésének és tájékozottságának.

3325 KF - **költemény:** az Odüsszeia, amelynek XI. énekében Odüsszeusz az alvilágba, a Hádészba is eljut.

3328 KF - **Homérnak:** Homérosz (i.e. 8.sz.), görög költő. Két eposzával, az Iliással és az említett Odüsszeiával műfajteremtő jelentőségű epikus. Az ókorban több más művet is tulajdonítottak neki.

3331 KF - **Tacitus Agricolája:** Publius Cornelius T. (i.sz. 55-100) római történetíró életrajza Julius A.-ról, Britannia meghódítójáról.

3354 KF - **Ultima ratio regum:** (latin) a királyok utolsó érve (tudniillik a háború).

3405 KF - **a nap kihűl:** az entrópia-elmélet Fourier-nál is szerepel, szerinte a naprendszer kihűlését 4000 évvel a katasztrófa előtt jelzik majd a természet változásai.

3418 KF - **organizál:** szerves életet teremt, azaz nemz. Jó példa Lucifer iróniájára. - AB: A „lombikban organizált” lény emlékeztet a homunculusra a Faustban.

3453 KF - **bérenc:** felbérelt, fizetett.

3484 KF - **Luther:** Martin L. (1483-1546), szerzetes és teológus-professzor, aki 1517-ben a wittenbergi 95 tétellel a reformáció elindítója. A pápa 1520-ban, a császár 1521-ben sújtotta átokkal. 1522-ben készült el az Újszövetség, 1534-re (többekkel) az Ószövetség németre fordításával.

3500 KF - **Cassius:** Caius Longinus C., római hadvezér, a Caesar elleni összeesküvés egyik vezetője. A philippi-i csatavesztés után (i.e. 42.) öngyilkos lett. [Cassius és az ezután megjelenő történelmi alakok bizonyítják, hogy Madách elképzelése szerint Ádám nem csupán a Tragédiában megismert jelenetek szereplőiként lépett fel, hanem végigélte a történelmet - Rómában pl. Brutus volt, s Cassius oldalán harcolt Philippinél.]

3506-3507 KF - **koponyád / Alakzata:** a frenológia, azaz a Franz Joseph Gall (1758-1828) német anatómus által kifejtett tan szerint a koponya alkata határozza meg a képességeket és a jellemet. Madách hitt ebben, dolgozószobájában a mellékelt rajz alapján „preparált” parókatartó állt, és egy, 1861. december 23-i levele szerint tanulmányt is akart szentelni a témának. Lásd még a 3551-3562. sor közötti jelenetet.

3512 KF - **Philippinél:** ennél a makedóniai városnál vesztett csatát i.e. 42-ben Brutus és Cassius a római köztársaság utolsó híveinek élén.

3516 KF - **Plátó:** Platón (i.e. 427-347), görög filozófus. Pályája kezdetén verseket és drámákat is írt. Ideatanával az objektív idealista filozófia egyik megalapítója. Állam c. utópiáját kétszer is megpróbálta Szicíliában a gyakorlatban is megvalósítani, sikertelenül.

3521 KF - **a társaságban:** a társadalomban. Utalás Állam c. utópiájára.

3523 KF - **Michelangelo:** Buonarrotti M. (1475-1564), a reneszánsz egyik legsokoldalúbb művész-egyénisége. Szobrász, festő, építész, költő egy személyben. 1535-től a pápai állam művészeti irányítója volt.

3540 KF - **világtekét:** földgömböt.

3554 KF - **Szemirámisz:** szépségéről híres, mondabeli asszír királynő.

TIZENHARMADIK SZÍN

A színről:

[Az úrjelenetben Ádám, csalódva a koreszmékben, tiszta szellemi létre vágy, ám a végleges elszakadás a Földtől halálát jelentené. Lucifer már-már győzelmét ünnepli az ájult Ádám fölött, amikor a Föld szellemének hívó szava magához téríti és küzdelmeinek folytatására sarkallja Ádámot. Lucifer hiába érvel az eddigi álmokképek kudarcával, Ádám érzi: a bukások ellenére eszméi előrevitték az emberemet. A híres zárógondolatot vetíti előre Ádám hitvallása: *A cél halál, az élet küzdelem, / S az ember célja e küzdelem maga.*]

3623 KF - **nézz csak földünkre vissza:** a repülés, a Föld elhagyása az emberiség régi, nagy álmainak egyike volt, amely ezért csaknem minden kultúrkör mitológiájában szerepel. Madách közvetlen mintája itt valószínűleg Cicero volt, az I. szín kapcsán már említett Scipio álma, de vannak a motívumnak előzményei lírájában is.

3654 KF - **Anteus:** Antaiosz, a görög tengeristennek és a földanyának fia, akit Héraklész (őrá lásd az 1090. sorhoz fűzött tárgyi magyarázatot) csak a földről felemelve tudott legyőzni.

3689 KF - **jegecül:** kristályosodik (lásd még a 430. sort!), azaz ásvánnyá, tehát szerves anyaggá válik, szemben a növényvel, azaz a szerves anyaggal.

3731 KF - **Chaeroneánál:** (Khaeróneia), i.e. 338-ban itt verte szét II. Philipposz makedón király a görög városállamok egyesített seregét, véget vetve önállóságuknak.

3733 KF - **Constantinnál:** Nagy Konstantin római császár (i.sz. 274-337), aki sikerrel állította meg átmenetileg a birodalom széthullását, elsősorban a kereszténység felhasználásával.

TIZENNEGYEDIK SZÍN

A színről:

[A Földre visszatérve Lucifer kijátssza utolsó ütőkártyáját: a Föld és az emberi társadalom elretentő haldoklását idézi fel Ádám előtt. A Nap kihülőben, az Egyenlítő táján, a jégvidéken néhány félig-állat eszkimó tengeti életét. Ádám elborzadva szembesül a természeti ember torzképével, a „sok az eszkimó, kevés a főka” szörnyű filozófiájával. Amikor az eszkimó felajánlja a vendég „isteneknek” nejét, s az eszkimónőben Ádám Évára ismer, kétségbeesetten kéri Lucifert: vessen véget lidérces álmának.]

3771 KF - **Holott:** ahol.

3813. sor után utalás KF - **gulibából:** palóc tájszó, kunyhót, kalyibát jelent. Szemben a III. szín szerzői utasításával, Madách itt meghagyta a nyelvjárási szóalakat.

3869 KF - **Leonídász:** spártai király, uralkodott i.e. 491 és 480 között. 480-ban a thermopülei szorosban hősi halált halt 300 társával a Xerxes perzsa király hadai ellen vívott csatában. Azóta a hősiesség, a hazaszeretet és az önfeláldozás jelképe.

3870-3872 KF - **barna levesével, még pénze sincs:** az utóbb legendássá vált spártai egyszerűséget Lükorgosz törvényei tették kötelezővé, ideértve az ezüstpénz használatának megszüntetését és a közös étkezést. Az intézkedések célja a szabad spártai polgárok vagyoni különbségeinek a megakadályozása volt (ennek demoralizáló hatását Madách az V. színben ábrázolta), hogy így biztosítsák Spárta egységét és védelmi képességének fennmaradását. A költő forrása itt Plutarkhosz, a Párhuzamos életrajzok Lükorgosz-fejezete.

3872-3873 KF - **lucullusi / Villában:** Lucius Licinius L., római hadvezér az i.e. I. században. Mégsem vitézségéről vált nevezetessé az utókor számára, hanem gazdagságáról és fényűzéséről, amellyel egyébként a művészeteket és a tudományt is bőkezűen támogatta.

3875 KF - **Brutus:** lásd az 1206. sorhoz fűzött tárgyi magyarázatokat!

3888 KF - **nagy Hunyad:** Hunyadi János (?-1456), hadvezér és kormányzó. A Tragédia egyetlen magyar történelmi utalása.

3892 KF - **Luther:** lásd a 3484. sorhoz fűzött tárgyi magyarázatot!

3893 KF - **Leó:** Giovanni de Medici (1475-1521), 1513-tól X. Leó pápa néven uralkodott. Luther kiközösítője.

3896 KF - **Napóleon:** Bonaparte N. (1769-1821), 1794-ben lett tábornok, 1796-ban itáliai hadparancsnok, 1799-től a Francia Köztársaság első konzulja, 1804 és 1814 között, valamint 1815-ben császár.

3927 KF - **Aszpásiát:** szépségéről és szellemességéről híres athéni hetéra, Periklész kedvese.

TIZENÖTÖDIK SZÍN

A színről:

[Ádám kiábrándultan, kétségbe esve ébred föl álmából, s a luciferi jövővel dacolva öngyilkosságra készül. Tettét Éva akadályozza meg anyaságával - Ádám belenyugszik sorsába, s visszatér az Úrhoz. Kétségeire, hogy igaz volt-e a Lucifer mutatta jövő, az Úr nem ad választ, de kijelöli az utat számára: az Éva képviselte költészet, a szerelem ugyanúgy segítik *meghallani az égi szózatot*, ugyanúgy segítik küzdelmeit, mint Lucifer tagadása. Az Úr az álom nyomasztó befejezéséről, a nem feledhető végről ugyan nem szól, de az ádám utat, a küzdés-bízás elvét megerősíti a híres záróssal.]

3988 AB - **az egész nem:** az egész embernem, az egész emberiség.

4033 KF - **Fiad Édenben is bűnnel fogamzott:** A sor csak a második kiadásban, 1863-ban nyerte el végleges alakját. Eredeti formája („Fiad bűnben, trón bíborán fogamzott.”) az egyiptomi színre utalt. A változtatással Madách mind a Bibliától (Mózes I. könyve, 4.1.), mind az irodalmi hagyománytól (Miltontól) eltért; ezekben csak a Paradicsomból való kiűzetés után történt fogamzás.

4036-4037 KF - e két sorban Éva Jézus születését jósolja meg.

4090 AB - **Láttam tudásod tiszta alkotást:** a falanszterre céloz Ádám.

4109 KF - **gyűrű:** itt: láncszem.